

В.І. Тимошенко

**СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ**

Монографія

Київ, 2024

Автор: Тимошенко Віра Іванівна, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ

Рецензенти:

Скрипнюк О.В., віцепрезидент Національної академії правових наук України, директор Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України;

Гусарев С.Д., перший проректор Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

Т 417 **Тимошенко В.І. Соціологічні теорії держави і права: історія і сучасність:** монографія. Київ: Вид-во НАВС, 2024. 280 с.

ISBN 978-617-549-309-0

У монографії розглядаються різні варіанти соціологічної теорії держави і права: органічні та органіцистські теорії держави; теорія насильства; психологічні та плюралістичні теорії держави; концепція «живого права»; правовий реалізм; психологічна теорія права; право в теорії солідарності та ін. Визначаються перспективи розвитку соціологічних теорій держави і права. Наголошується, що соціологічне поняття держави і права розширює сферу політико-правових явищ і відносин, які позначаються термінами «держави» і «права». Увага акцентується на тому, що правова норма має бути справедливою, законною та ефективною, а держава – правовою та соціальною. Право та держава мають підтримувати соціальну рівновагу в суспільстві, запобігати загрозам щодо безпеки, добробуту суспільства і якості життя громадян, сприяти досягненню реальної свободи та справедливості.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, докторантів, аспірантів, ад'юнктів, студентів та курсантів вищих закладів освіти, а також усіх, хто цікавиться теорією держави і права та історією політичних і правових учень.

ORCID: 0000-0003-2947-5627

УДК 340.12

ISBN 978-617-549-309-0

© В.І. Тимошенко, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
<i>Розділ I. ФОРМУВАННЯ, СУТНІСТЬ ТА ВІДМІТНІ ОЗНАКИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ДЕРЖАВИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ</i>	
1.1. Органічні та органіцистські теорії держави	8
1.2. Теорія насильства про виникнення та сутність держави	32
1.3. Психологічні теорії держави	37
1.4. Пліуралістичні теорії держави	68
<i>Розділ II. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ПРАВА</i>	
2.1. Формування та розвиток соціологічних теорій права в Західній Європі	117
2.2. Соціологічні теорії права в Російській імперії	144
2.3. Розвиток соціологічної теорії права вітчизняними вченими-емігрантами	169
<i>Розділ III. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ДЕРЖАВИ І ПРАВА</i>	
3.1. Правова держава і громадянське суспільство. Концепція соціальної держави	190
3.2. Сучасне праворозуміння. Соціологічна теорія як складова широкого розуміння права	218
3.3. Роль держави і права у захисті прав людини	253
ПІСЛЯМОВА	272

ПЕРЕДМОВА

Наука про суспільство (соціологія) з'явилася в середині XIX століття. Її засновником визнається французький філософ-позитивіст Огюст Конт. Сам термін соціологія (від лат. слів *societas* – суспільство і *logos* – вчення) може бути перекладено на українську як «суспільствознавство». Прихильники соціологічної школи виходили з того, що в будь-якому суспільстві крім політико-правових явищ можна спостерігати цілком самостійну групу явищ соціальних, зумовлених різними факторами, які в своїй сукупності розкривають закони людського співжиття. Саме соціологія, на думку О. Конта та його численних послідовників, мала узагальнювати результати всіх інших соціальних наук. Соціологічний (з політологічним акцентом) підхід до розуміння держави і права був представлений різними школами і напрямками.

Соціологічна теорія держави в європейській політико-правовій науці веде свій початок з 70-х років XIX ст., коли вперше пролунали вимоги про відмову від догматичного підходу до проблем держави і права. Соціологічний напрям у політико-правовій науці виник не на пустому місці, він був підготовлений всім попереднім розвитком теоретичної думки Європи. Інтелектуальний прогрес наприкінці XIX – на початку XX ст. виявив цілий ряд детермінуючих принципів – дарвіністських, марксистських, фрейдистських, біхевіористських, генетичних, психологічних, нейрофізіологічних, соціологічних та ін., які привели науку до поглибленого усвідомлення нерозривної внутрішньої єдності людини з природою, її непоборної залежності від природного середовища. Наука почала наближатись до позиції, яка багато в чому нагадувала первинну романтичну позицію стосовно єдності людини й природи. Успіхи природознавства і розквіт позитивістсько-натуралістичного світогляду позначились на соціології.

У соціологічному розумінні державою називається будь-яка організація публічної влади, в будь-якій формі, з будь-яким змістом. Відмітною ознакою соціологічного поняття держави є заперечення її юридичної природи. Основою держави визнаються не формально-юридичні, а фактичні соціальні явища, насамперед явище володарювання. Інакше кажучи, в соціологічному розумінні

держава ототожнюється з організацією публічної політичної влади незалежно від змісту влади. Оскільки публічна політична влада завжди є примусом, то сутністю держави визнається сила, або організація насилля. Загальне визначення соціологічного поняття держави можна сформулювати так: «Держава є формою об'єднання людей, що відрізняється від інших соціальних груп своєю метою – встановлення порядку та безпеки»¹. Прикладом соціологічного підходу до визначення сутності держави в сучасній вітчизняній літературі є й наступне: «Держава – це форма організації політичної влади, яка покликана впорядкувати суспільні відносини на певній території»².

Відчутний внесок у розвиток соціологічної теорії держави належить Г. Спенсеру, Л. Гумпловичу, К. Каутському, Л.Й. Петражицькому, Г. Тарду, Г. Єллінеку, Є.В. Спекторському, М.М. Ковалевському, Б.О. Кістяківському.

Соціологічна юриспруденція, що стала негативною реакцією на теорії юридичного позитивізму, почала формуватись наприкінці XIX століття.

Соціологічні теорії права склалися двома шляхами: з одного боку, шляхом створення правових концепцій в межах загальної соціології, а з іншого – в результаті застосування соціологічних понять і методів у галузі юридичних наук. У загально-соціологічному плані право розуміється як соціальний феномен, що виникає і функціонує в соціумі, є структурним, інституційним компонентом соціальної системи, що виконує значущі для суспільства функції регулювання взаємодій індивідів та соціальних спільностей.

Соціологічна школа права є позитивістською теорією. Як відомо, позитивізм – це філософська течія, яка відкидає теоретичні спекуляції, як засоби одержання знання, вважає, що знання походять із досвіду, водночас вони мають бути отримані за допомогою наукових методів. Її представники прагнуть відмовитися від ціннісного підходу до права, уникають моральних оцінок,

¹ Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "State". *Encyclopedia Britannica*. 2023. 2 Jan. <https://www.britannica.com/topic/state-sovereign-political-entity>

² Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 32.

приймають право таким, яке воно є. На відміну від юридичного позитивізму, що надає особливого значення нормі права, соціологічна школа надає перевагу практиці, реальній дії права. У центрі уваги соціологічної теорії права не норми права, а умови їх функціонування, реальне життя. При цьому соціологічна школа не відмовляється від минулого. Вона лише пропонує своєрідну комбінацію підходів та компонентів, відомих і таких, що застосовувались задовго до неї. Представники соціологічної школи аж ніяк не заперечують ідей природного права.

Право є важливим юридичним, а також соціальним і політичним інститутом. Як відомо, соціальний інститут являє собою форму об'єднання людей, яка призначена для задоволення людських потреб. Право, як соціальний інститут, охоплює сукупність звичаїв, норм, приписів, які обов'язкові до виконання. Основна відмінність права від інших соціальних інститутів у тому, що правові норми встановлюються законодавцем, а їх дотримання контролюється державою. Право не може бути всебічно досліджене поза зв'язком із суспільством, без врахування наявних у суспільстві соціальних зв'язків.

Засновниками та найвидатнішими представниками соціологічної юриспруденції були Р. Ієрінг, Є. Ерліх, Г. Канторович, С.А. Муромцев, М.М. Ковалевський, М.П. Драгоманов, Ф. Жєні, Р. Паунд, М.С. Тімашев та ін.

Розвиток соціологічних теорій держави та права продовжується у ХХІ ст. Сучасний світ пов'язує свої сподівання щодо кращого майбутнього з демократичною, правовою і соціальною державою, громадянським суспільством та соціальною справедливістю. Перспективи суспільного розвитку нині також неможливі без визнання соціальної зумовленості права, врахування соціального механізму дії права та забезпечення ефективності законодавства і правозастосовної діяльності. Такі перспективи певним чином визначаються відмітними ознаками сучасності, до яких належить непередбачуваність, стрімка зміна соціальної структури суспільства, трансформація системи цінностей, маргіналізація населення, корупція, злочинність. Все це призводить до нігілізму й апатії сучасної людини, відсутності її віри в сенс багатьох сучасних процесів.

Держава і право безпосередньо пов'язані з суспільством. Однією з найбільш гострих його проблем є криза в соціальній, економічній та духовній сферах. Занепад економіки, війна, яку веде Росія проти України, ракетні атаки, що загрожують цивільному населенню та об'єктам критичної інфраструктури, зубожіння населення, видимість боротьби з корупцією, її різке посилення під час війни, невдалі або незавершені реформи в усіх сферах суспільного життя, повна підпорядкованість основних ресурсів держави меншості, ігнорування соціальних проблем більшості, девальвація національної валюти, утвердження культу споживання, насильства, обману й лицемірства, – все це стимулює конфлікти у суспільстві, що потребують правового вирішення. При цьому нині фактично неможливо захистити свої права в суді. Незважаючи на те, що населення й так перебуває на межі виживання, невпинно підвищуються тарифи й ціни. Спостерігаються масові порушення прав працівників роботодавцями. Наслідком свавілля чиновників є вкрай низький рівень довіри суспільства до інститутів державної влади, політичних партій та інших об'єднань громадян. Зростає відчуження людини від суспільства, специфіка якого полягає у його небувалій кримінальній насиченості. Все це змушує людей емігрувати в інші країни, де немає війни, а влада більш лояльна до населення, принципів правової держави та справедливості. Лише порядок, безпека, стабільність, добробут, впевненість у завтрашньому дні, дотримання прав людини сприймається населенням як гідні умови людського існування. Вказані обставини актуалізують дослідження наявних соціальних процесів та соціологічних теорій держави і права, до чого ми й приступаємо.

В.І. Тимошенко

Розділ 1. ФОРМУВАННЯ, СУТНІСТЬ ТА ВІДМІТНІ ОЗНАКИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ДЕРЖАВИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

1.1. Органічні та органіцистські теорії держави.

Соціологічні теорії розглядались у сучасній вітчизняній науковій літературі, зокрема в публікаціях А.С. Мельнікова, М.А. Яценка, І.М. Гавриленка, В.І. Судакова, у колективних працях¹. Історія виникнення і розвиток соціологічної теорії держави, а також соціологічні напрями в історії правової думки аналізувались у підручниках і навчальних посібниках з історії політичних і правових вчень та у монографії М.Е. Казмера². Спеціальні дослідження органічних теорій держави, що розроблялися політико-правовими мислителями наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., у сучасній юридичній літературі зустрічаються не часто. Зокрема, політико-правові погляди окремих прихильників органічних теорій розглянув Л.Й. Кондратик³. Тому дослідження органічних теорій слід проводити виходячи переважно із праць оригінальних мислителів кінця ХІХ – початку ХХ ст., які розробляли ці теорії.

Вчення прихильників органіцистських теорій держави досліджені більше, ніж учення прихильників органічної теорії, однак сучасні вчені-юристи не проводили розмежування між цими двома напрямками. У науковій

¹ Мельніков А.С., Яценко М.А. Сучасні соціологічні теорії: навчально-методичні рекомендації для студентів магістерського рівня спеціальності «Соціологія» / А.С. Мельніков, М.А. Яценко. Одеса: Фенікс, 2018. 26 с.; Сучасна зарубіжна соціологія: навч. посіб. / І.М. Гавриленко; Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. Київ, 2011. 479 с.; Судаков В. Социологическое познание: современные тенденции и стимулы развития / В.И. Судаков. Днепропетровск : ДГУ, 1995. 231 с.; Соціологічна теорія: традиції та сучасність: Навчальний посібник / За ред. А. Ручки. Київ: ІС НАНУ, 2007. 363 с.

² Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 312 с.; История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. Москва: Изд. группа ИНФРА-М–КОДЕКС, 1995. 728 с.; Казмер М.Э. Социологическое направление в русской дореволюционной правовой мысли. Рига: Зинатне, 1983. 130 с.

³ Кондратик Л.Й. Історія соціології України в іменах. Луцьк: Вид-во ВДУ, 1996. 108 с.

літературі розглядалась ідея державності в українській політичній думці, над розробкою якої працювали й прихильники органіцистських теорій. Дослідженню змісту, структури, особливостей розвитку ідеї державності присвячено праці М.С. Кармазіної, Б.Л. Кухти, В.А. Потульницького, О.І. Салтовського, М.В. Томенка та ін.¹ Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX ст. висвітлено у праці П.Г. Радько². Політико-правові ідеї окремих представників цього напрямку досліджували О.Л. Копиленко, О.Ф. Скаун, В.Г. Сокурено, І.І. Бегей та ін.³

Органічна теорія виникнення держави, що була обґрунтована в XIX ст., пов'язує виникнення останньої з дією тих сил, які викликають природні явища, і розглядає державу як організм. Видатними теоретиками органічної школи були К. Краузе, Г. Аренс, А. Шеффле (Німеччина), І.К. Блюнчлі (Швейцарія), Г. Спенсер (Англія), Р. Вормс, А. Еспінас (Франція).

Спроби порівняння суспільства з тваринним організмом зустрічались і в глибокій давнині, про що свідчить тотемізм. Пізніше у вигляді паралелей не раз повторювались у тій чи

¹ Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ. держ. торговельно-економічний ун-т, 1998. 350 с.; Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. [Текст лекцій: Навч. посібник]. Київ: Генеза, 1994. 368 с.; Потульницький В.А. Теорія української політології: Курс лекцій. Київ: Либідь, 1993. 190 с.; Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). Київ: Вид. ПАПАНА, 2002. 396 с.

² Радько П.Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть: концепції, ідеї, реалії. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1999. 388 с.

³ Копиленко О.Л. Політико-правові ідеї Т. Шевченка та І. Франка в сучасній ідеологічній боротьбі / АН УРСР. Ін-т держави і права; відп. ред. Б.М. Бабій. Київ: Наук. думка, 1990. 116 с.; Скаун О.Ф. Драгоманов Михайло Петрович. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1999. Т. 2: Д–Й. С. 300–302; Сокурено В.Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1996. 265 с.; Бегей І.І. Політичні інститути суспільства в теоретичній спадщині Юліана Бачинського. Львів: Світ, 1999. 67 с.

іншій галузі знань. Проте навіть вчення Т. Гоббса з його державою (Левіафаном) не можна вважати органічною теорією в тому розумінні, в якому це слово вживала наука кінця XIX ст. Лише зрушення в біології наприкінці XVIII ст. дали можливість змінити поняття про організм, який до того розглядався як механізм. З опублікуванням 1801 р. «Загальної анатомії» французького лікаря, засновника фізіологічної медицини Марі Франсуа Ксав'є Біша (фр. Marie François Xavier Bichat, 1771–1802), що заклала основи теорії віталізму¹, відбувається методологічна переорієнтація концепцій суспільства на поняття організму як єдиного цілого, на відміну від механіцистських моделей суспільства як суми елементів, що існують і досліджуються незалежно один від одного.

Історія суспільної думки знає філософський органіцизм (Ф.В.Й. Шеллінга, Г.В.Ф. Гегеля, А.Н. Уайтхеда та ін.), що є похідним від стародавньої ідеї одухотвореного макроскопічного порядку, всеєдності, й протистойть номіналізму та механіцизму французьких просвітників, соціальних фізиків, англійських економістів, утилітаристів тощо. Відомий також соціально-психологічний органіцизм, в основі якого лежала теза, що цілісність суспільства полягає в колективному розумі, свідомості, волевиявленні як самостійній реальності, яка не ототожнюється із свідомістю індивідів – членів соціуму. Біоорганічні теорії суспільства як над-організму орієнтовані на еволюційну біологію та аналогії з будовою і функціями живого організму.

Перші спроби юридичної науки обґрунтувати органічну теорію виникнення держави пов'язані з іменем німецького вченого К. Краузе (нім. Karl Krause, 1781–1832), який на противагу механістичним поглядам на суспільне життя відстоював думку про те, що подібно до організму, в якому окремі органи і функції перебувають у нерозривному зв'язку так, що добробут, або ураження одного органу, однієї функції,

¹ Віталізм (лат. *vitalis* – *життєвий*) – ідеалістичне вчення, за яким в організмах міститься особлива нематеріальна сила («життєва сила», «ентелехія»), що спрямовує та регулює всі біологічні процеси.

позначається на решті, в суспільному житті всі частини взаємозумовлені. Подібно до того, як нормальним станом організму вважається такий, за якого весь організм функціонує так, що забезпечує вільний розвиток кожного органу, а всі окремі органи, у свою чергу, забезпечують вільний розвиток усього цілого, суспільний союз повинен бути влаштований таким чином, щоб діяльність кожного окремого члена не лише не заважала діяльності інших, а й була позитивною умовою розвитку для решти. Цей організм не витримує змін або деформацій, якщо ж у ньому і відбуваються якісь зміни, то вони непомітні, оскільки не порушують цілісності та попереднього вигляду організму. А головне – в такому організмі кожна частина має своє постійне місце. Кожен член організму призначений назавжди лише для одного виду діяльності й не може перейти до іншого¹. Ідеї К. Краузе знайшли продовження в творчості його послідовників.

У межах історичної школи позначився натуралістичний, або натурфілософський напрям, що ґрунтувався насамперед на філософії Фрідріха Вільгельма Йозефа фон Шеллінга (нім. Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, 1775–1854), ототожнював дух і фізичну природу. Теоретики цього напрямку розглядали державу як органічне утворення у фізичному смислі, яке має своє самодостатнє, незалежне від індивідів буття і управляється природними законами. Сюди слід віднести також вчення, які визнають духовно-моральну сторону держави, але надають їй зовнішнього вигляду за аналогією з природним організмом. Зокрема, це антропоморфічні теорії, що розглядають державу як людину (за прикладом Платона і англійського мислителя XV ст. Д. Фортеск'ю). Варіант такої теорії розвивав швейцарський правознавець, історик і політичний діяч Йоганн Каспар Блюнчлі (нім. Johann Kaspar Bluntschli, 1808–1881). Він доводив, що держава є природним організмом, аналогічним людині. У працях «Загальне державне право» (1868) та

¹ Гальперин С.И. Органическая теория строения и развития общества. I. Изложение и критика учения Спенсера. Екатеринбург: Тип. Л.М. Ротенберга, 1900. С. 5.

«Загальне вчення про державу» (1875) І.К. Блюнчлі обґрунтував різні форми держави, що відповідають різним ступеням суспільного розвитку, і намагався показати, що держава має антропологічні основи.

Працями представників реалістичного напрямку був підготовлений соціологічний напрям, що являв собою частину соціології. Для соціології XIX – початку XX ст. характерна теоретико-методологічна орієнтація на методи природничих наук, тобто натуралізм. Як відомо, натуралізм (від лат. *naturalis* – природний) – це система уявлень про світ, згідно з якою природа є єдиним універсальним принципом пояснення всього сущого без залучення містичного й надприродного¹. Більшість натуралістичних концепцій ігнорували складну діалектику суспільного розвитку, орієнтувалися здебільшого на вульгарно-матеріалістичні тлумачення його закономірностей, заперечували свідомий і цілеспрямований характер людської діяльності.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. переважали дві основні форми натуралізму – соціал-біологізм та соціальний механіцизм. Пануючим був перший напрям, представлений концепціями соціального органіцизму (Г. Спенсер, А.Е. Шеффле, Р. Вормс та ін.) і соціального дарвінізму (У. Беджот, Л. Гумплович, У. Самнер та ін.). Представники цього напрямку прагнули пояснити закони функціонування і розвитку суспільства шляхом встановлення аналогій із біологічним організмом або біологічною еволюцією загалом. Так, французький соціолог Рене Вормс (фр. *René Worms*, 1869–1926) аналогію знаходив у тому, що як організм складається із клітин, об'єднаних у певному порядку, так і суспільство складається із одиниць, об'єднаних певними законами. Суспільство – не просто організм, його можна назвати надорганізмом. Держава і суспільство складаються із одних і тих самих елементів, із одного і того ж населення. Проте взаємні відносини цих частин різні. Термін «суспільство» означає (за Р. Вормсом) просте співжиття людей. Термін «держава» вказує на те, що люди свідомо ставляться до цього співжиття, встановили уряд і

¹ Натуралізм. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-70580>

закони, в яких втілили свої погляди щодо цього союзу. Ось чому суспільство є лише організмом (щонайбільше – надорганізмом), а держава має статус особи (юридичної). Держава додає до суспільного організму союз юридичний, а також політичний. Р. Вормс робив висновок: «Держава є найвищою формою суспільства: це – суспільство, яке усвідомлює і відчуває свою єдність»¹.

Майже одночасно з Р. Вормсом та А. Еспінасом і незалежно від них основну ідею органічної школи в соціології висунув Альберт Еберхард Фрідріх Шеффле (нім. Albert Eberhard Friedrich Schäffle, 1831–1903) – німецький та австрійський соціолог і економіст. У книзі «Будова і життя соціальних тіл» (нім. *Bau und Leben des sozialen Körpers*, 1875–1878) він порівнював суспільство з організмом, бачив у першому соціальне тіло.

Засновником і головним представником соціального організму вважається англійський мислитель Герберт Спенсер (англ. Herbert Spencer, 1820–1903), який розглядав суспільство як своєрідний організм, що розвивається за загальним законом еволюції. Можна сказати, що під «соціальним організмом» Г. Спенсер мав на увазі спонтанне співробітництво соціальних індивідуумів, де кожен мав почуття «соціальної самосвідомості»². У розвитку суспільства мислитель помітив деякі закономірності, властиві організмам, наприклад перехід від простого до складного (інтеграція), від однорідного до різномірного (диференціація). Прості людські спільноти об'єднуються в більш об'ємні та складні, тобто «агрегати». Під останніми Г. Спенсер розумів племена, союзи племен, міста-держави, імперії. Такі «агрегати» зазнають змін, піддаються соціально-класовій диференціації, поділу праці (тобто спеціалізації).

У державі, як «живому тілі», всі частини спеціалізуються на виконанні певних функцій: уряд виконує функції мозку,

¹ Вормс Р. *Общественный организм* / Под ред. и с предисл. проф. А.С. Трачевского / Пер. с франц. Санкт-Петербург: Павленкова, 1877. С. 19.

² Offer J. Herbert Spencer. *Sociological Theory, and the Professions*. *Frontiers in Sociology*. 2019. Vol. 4:77. doi: 10.3389/fsoc.2019.00077

використовуючи при цьому право як імпульси, що передаються мозком. Нижні класи, що займаються землеробством або ремеслом, виконують внутрішні функції організму, тобто забезпечують його життєдіяльність. Існує в суспільному організмі й своєрідна кровоносна система – торгівля, транспорт, засоби зв'язку. Панівні класи забезпечують оборону, вони виконують зовнішні функції.

На відміну від засновника соціології О. Конта, який розглядав людський розум як фактор, що визначає природу суспільних явищ, Г. Спенсер вважав, що люди діють не стільки під впливом інтелектуального фактора, скільки під впливом своїх почуттів і пристрастей; тому для розуміння природи суспільства і суспільних відносин необхідно вивчати властивості організму; кожен організм є не що інше, як суспільство, тобто сукупність взаємозв'язаних найменших організмів або клітин, і кожна людська спільнота є, в свою чергу, організмом, бо складається з клітин вищого порядку – індивідуумів. Поряд із проведеними аналогіями між суспільством і організмом він вказував на істотні відмінності між ними і, що дуже важливо, стверджував, що всі його аналогії являють собою лише допоміжний засіб, а не саму суть побудови¹. Спираючись на ідею «організації», Г. Спенсер будував «еволюцію» суспільних установ, яка визначає сутність і основну цінність його вчення.

Слід зазначити, що Г. Спенсер і його послідовники вкладали в поняття організму дещо інший зміст, ніж фізіологи: організм розглядається лише як результат організації, тобто взаємного впливу, пристосування і солідарності елементів. Фізичний організм не тому є організмом, що має у своєму складі живі анатомічні елементи, а тому, що між цими елементами існує зв'язок, взаємодія і солідарність, тобто саме те, що називається організацією. Саме з цієї причини стає організмом і держава. Життєздатне ціле завжди з'являється завдяки певному зв'язку складових. У неорганічному світі це хімічний зв'язок, у живій істоті – зв'язок органічний, у соціальному цілому – органічна солідарність.

¹ Спенсер Г. Основы социологии. Б.м.: И.И. Билибин, 1898. Т. I. С. 371, 372.

Заслуговує на увагу той факт, що вихідним положенням для оцінки суспільних структур і політичних «агрегатів» у Г. Спенсера було те, що суспільство існує для блага всіх його членів, а не члени існують для блага суспільства. Тобто добробут самого суспільного «агрегата» не може вважатися метою суспільних устремлінь без урахування добробуту одиниць, що його складають.

У вітчизняній політико-правовій теорії органічна теорія позначилась з кінця 60-х – початку 70-х років XIX ст. Найвидатнішими її представниками вважаються О.І. Стронін та П.Ф. Лілієнфельд-Тоаль, які, багато в чому повторюючи західноєвропейських теоретиків органічної ніколи, розглядали суспільство і державу як надорганізми, орієнтувались на еволюційну біологію та аналогії з будовою і функціями живого організму.

Органічна теорія мала деяку підтримку у юриста та історика П.Г. Виноградова, історика О.С. Трачевського, соціолога Я.А. Новікова. Зокрема Я.А. Новіков (1850–1912), який із перших років XX ст. перейшов на позиції соціального психологізму, на початку своєї наукової діяльності писав: «Спільноти є організмами особливої природи – ось і все... Треба лише крок за кроком йти за біологією... Основні закони біології і соціології – одні й ті ж, тому що друга наука є лише продовженням першої»¹.

У 70-ті роки XIX ст. центром, що об'єднував прихильників органічної школи, став журнал «Свет», реорганізований згодом на «Мысль». Видавався він Л.Є. Оболенським, журналістом і соціологом, який також приєднався до цієї школи.

Вульгарно-натуралістичних поглядів дотримувався український і російський філософ і соціолог Олександр Іванович Стронін (1826–1889). У працях «Історія і метод» (1869), «Політика як наука» (1872) та «Історія громадськості» (1885) він намагався довести тотожність держави з будь-якою іншою спільнотою і тотожність спільноти з організмом, при цьому порівнював їхні властивості, закономірності та порядок

¹ Цит. за: Гредескул Н.А. Происхождение и развитие общественной жизни. Т. I. Биологические основы социологии. Коммунизм в биологии. Его роль как фактора эволюции. Ленинград: Сеятель, 1925. С. 5.

функціонування. Суспільство називав організмом більш складним, ніж будь-який біологічний організм, розглядав його як нову форму природи. Соціальні інститути – це окремі частини організму. Подібність функціонування людини й суспільства знаходив у всьому. Тому, на його думку, соціальні науки неминуче мусять бути аналогічними з фізіологією¹.

Будову суспільства О.І. Стронін представляв у формі піраміди. На вершині цієї піраміди – законодавці, судді та адміністрація, тобто аристократія. Нижче – клас капіталістів. Основою піраміди є більшість суспільства, тобто землероби й ремісники. Займатися політикою можуть лише ті верстви населення, які перебувають на вершині піраміди, а саме вища бюрократія. Решта – «політично непродуктивні»². Така конструкція відображала соціальну ієрархію тодішньої дійсності.

Будову піраміди О.І. Стронін пов'язував із впливом фізичних причин, оскільки за законами фізики піраміда має найменший опір під час руху і водночас є найбільш стійкою фігурою. Таке пояснення суспільного життя за допомогою закономірностей, встановлених у фізиці, зближає позицію О.І. Строніна з позицією прихильників механіцизму (А. Кетле, Г. Кері, Л. Винярьського, В. Парето та ін.).

Пірамідальну будову суспільства цілком справедливо критикували вже сучасники О.І. Строніна. Так, видатний російський історик і соціолог Микола Іванович Кареев (1850–1931) писав, що конічна форма суспільства є лише алегорією, автор якої забуває, що ці конуси в'їжджають один в одного, наприклад, конус національний може входити до складу трьох різних конусів політичних, які складаються цілком або частково з інших національних конусів³.

Процес формування держав, як і будь-яких інших спільнот, О.І. Стронін пояснював за допомогою закону об'єднання і

¹ Стронин А.И. История и метод. Санкт-Петербург: Б.м., 1869. С. 265; Стронин А. Политика как наука. Санкт-Петербург: В тип. Ф.С. Сушинского, 1872. 530 с.

² Стронин А.И. История и метод. С. 26–27.

³ Кареев Н.И. Историко-философские и социологические этюды. 2-е изд. Санкт-Петербург: Издатель, 1899. 251.

поділу праці, який сформулював так: безпосереднє об'єднання неможливе там, де немає спільної мети, а безпосередній поділ неможливий там, де немає ще окремих засобів; і навпаки, як тільки ці засоби з'являються – поділ відбудеться. Трьома принципами даного закону О.І. Стронін називав ієрархічність, старшинство і парність. Так, об'єднання за принципом ієрархічності веде від двох-трьох об'єднаних сімей до об'єданого людства. Поділ за тим же принципом веде від людства до систем держав, до національностей, до станів, до корпорацій і нарешті знову до сімей. За метою всі об'єднання ведуть до загальнолюдського, за засобами всі поділи ведуть до індивідуального¹.

Для О.І. Строніна суспільство було вищим і найбільш досконалим ступенем у розвитку природи, яка характеризується різноманітною політичною і духовною діяльністю. Політичну діяльність О.І. Стронін поділяв відповідно до різних сторін вираження психіки людини: розум проявляється в діяльності інтелігенції; почуття – в «громадянськості» мас, а воля – в актах уряду. На підставі цього можна зробити висновок, що теорія О.І. Строніна являє собою поєднання біо-органічної теорії з психологічною з переважанням першої.

Майже одночасно з дослідженнями Г. Спенсера і незалежно від них було написано основну працю російського сановника німецького походження, соціолога Павла (Пауля) Федоровича Лілієнфельда-Тоалю (1829–1903) «Думки про соціальну науку майбутнього», опубліковану в 1872 р. під ініціалами «П.Л.», яка в значно розширеному вигляді в п'яти томах вийшла німецькою мовою («Gedanken über die Sozialwissenschaft der Zukunft», 1873–1881). Визнання суспільства організмом не в переносному значенні, а як природного реального явища – ось ідея, покладена в основу цієї праці.

П.Ф. Лілієнфельд-Тоаль єдиним методом вивчення суспільства вважав індуктивний, або органічний. Цей метод він розумів у вузькому смислі: як метод пошуків подібності та відмінності природи й суспільства, як порівняльну аналогію

¹ Стронин А. Политика как наука. С. 163, 164.

між соціальними силами та силами природи. У суспільстві П.Ф. Лілієнфельд-Тоаль бачив лише дві складові: нервову систему і міжклітинну речовину; він визнавав лише три види явищ – економічні, юридичні та політичні. Будучи одним із найбільш переконаних прихильників органічної школи, П.Ф. Лілієнфельд-Тоаль послідовно відстоював свою позицію про тотожність законів, структури й життя організму та суспільства, вбачав відмінність останнього від першого лише в ступені складності конструкції, але не в сутності, оскільки, на його думку, суспільство становить лише систему нервову, поєднану з міжклітинковою субстанцією, а тваринний організм, завдяки наявності в ньому органів мускульних, вазомоторних тощо, є системою більш грубою.

Людська спільнота, за П.Ф. Лілієнфельдом-Тоалем, як і інші природні організми, є реальною єдністю¹. Крім єдності, він приписував суспільству й інші риси організму – доцільність, спеціалізацію органів (роль кровообігу, наприклад, виконує торгівля, функції головного мозку – уряд). Суспільство відрізняється від організму лише меншою інтеграцією. Але більша рухливість елементів (індивідів) в соціальному організмі означає лише те, що він належить до вищого класу організмів. Суспільство живе тим же життям, що й всі інші організми природи, воно лише більш досконале². Будучи системою взаємодії людей, суспільство виконує однакові з організмами функції розмноження, росту, диференціації, хвороби, смерті, регенерації, інтеграції частин тощо. В основі всіх дій, рухів або подій органічного і соціального життя він знаходив найпростіші закони механіки. Пов'язуючи життєві процеси з механічним рухом, П.Ф. Лілієнфельд-Тоаль, як і О.І. Стронін, певною мірою підтримував механіцизм.

Будь-який організм є поєднанням клітин, тому й суспільство, за П.Ф. Лілієнфельдом-Тоалем, складається з клітин – людських індивідів. Об'єднання людей в спільноту

¹ Lilienfeld P. Die menschliche Gesellschaft als realer Organismus. Mitau, 1873. Bd. I. S. 1.

² Лиленфельд П.Ф. Мысли о социальной науке будущего. Санкт-Петербург: Б.м., 1872. С. 28.

відбувається за законами об'єднання клітин в кожному окремому організмі. Економічна, політична, юридична діяльність рівнозначна фізіологічним, морфологічним і цілісним аспектам організму. Водночас вчений припускав, що на формуванні суспільства позначається і вплив духовного начала, втіленого в людських думках і волі. Але наявність ідей для П.Ф. Лілієнфельда-Тоалю є лише показником високої досконалості суспільства, як природного організму. Таким чином, він залишався в межах біологізму.

П.Ф. Лілієнфельду-Тоалю не вдалося позбутися помилок О.І. Строніна, його конструкція суспільства мало відрізнялася від конструкції останнього, за винятком того, що в доповіді «Про графічний метод в соціології» (1897) він замінив конуси кругами. Але цей захід не знайшов ні підтримки, ні відгуків у науці¹.

Переконаним прихильником органічної теорії виступив Григорій Федорович Симоненко (1838 – після 1900) – відомий економіст, з 1870 р. – професор політичної економії і статистики Варшавського університету. У виданій 1870 р. книзі «Держава, суспільство і право з точки зору законів народного господарства. Досвід політико-економічного аналізу державного і суспільного життя» він писав, що «народ є живим організмом, в якому живе один і той же дух, одна і та ж творча сила пронизує всі прояви народного життя і управляє розвитком їх»². Держава, на його думку, є одним із органів суспільного тіла. Призначення ж якоїсь однієї частини всього організму можна зрозуміти лише у зв'язку з цілим організмом, з усіма його проявами.

Природа і мета держави, за Г.Ф. Симоненком, не може бути зрозуміла, якщо залишати поза увагою питання про суспільство. На його думку, вчені, які не змогли звільнитися

² Симоненко Г. Государство, общество и право с точки зрения законов народного хозяйства. Опыт политико-экономического анализа государственной и общественной деятельности. Т. I. О значении государственной деятельности как одной из сфер народного хозяйства. Москва: Изд. П.Е. Чеглакова, 1870. С. XI.

від переважання ідеї держави над ідеєю суспільства, не в змозі були піднятися до визнання органічного характеру суспільного життя, ставили його розвиток у безпосередню і виключну залежність від організуючого значення державної сфери. Цей напрям у науці Г.Ф. Симоненко називав організаторським, тому що в ньому державній сфері приписується організуюча сила щодо всіх інших сфер: вона їх створює, керує ними і спрямовує до однієї спільної мети.

Організаторському напрямку Г.Ф. Симоненко протиставляв органічне вчення про державу, яке виходить із того, що суспільство – це організм, живе ціле, яке розвивається із самого себе, і яким управляють закони, властиві його природі. На думку Г.Ф. Симоненка, в понятті про організм творча, організуюча сила не може належати лише одній складовій організму, вона розвинута в усіх їх однаково. Кожна із цих складових підтримує життя цілого особливим чином. Взаємне поєднання складових і гармонія між ними встановлюється не якоюсь однією з них, а полягає в самій природі всього організму, в його природній організації. Органічний напрям не підносить значення в народному організмі ні духовних сфер над матеріальними (подібно організаторському напрямку), ні матеріальних над духовними (подібно індивідуалістичному напрямку), а бачить в їхній рівновазі основну умову народного розквіту. Тут Г.Ф. Симоненко робить припущення, з яким важко погодитися: «Хоч в житті окремих осіб духовні сили і прагнення повинні відігравати вищу роль і значення, ніж матеріальні, але в житті цілих народів ця точка зору неприйнятна»¹. Виходить, що складові організму і організм загалом керуються різними ідеалами. Причину такого метаморфозу дослідник не пояснював.

Органічне вчення Г.Ф. Симоненко пропонував назвати політико-економічним, оскільки воно «прямо включає державні послуги в сферу народного господарства, визнає їхне

¹ Симоненко Г. Государство, общество и право с точки зрения законов народного хозяйства. Опыт политико-экономического анализа государственной и общественной деятельности. Т. I. О значении государственной деятельности как одной из сфер народного хозяйства. С. 176.

господарське значення, або ж, у будь-якому разі, покладає в пояснення всього суспільно-державного побуту закони, вироблені політичною економією, визначає сутність державної сфери законами, спільними для всієї решти сфер»¹.

Однією з головних продуктивних сил суспільства Г.Ф. Симоненко називав безпеку. Безпека є життєво важливою для всіх. Адже всі інші земні блага можуть бути потрібні для однієї людини і непотрібні для іншої, але люди не можуть нормально існувати, відчуваючи себе в небезпеці. Саме держава забезпечує безпеку кожного індивіда і суспільства загалом.

Г.Ф. Симоненко дійшов висновку, що державна діяльність і взагалі всі сфери нематеріальної діяльності, як такі, що створюють продуктивні сили, а не продукти для задоволення фізичних потреб, відіграють більш важливу роль в народному організмі порівняно з матеріальними, тому вони стоять значно вище промисловості, землеробства і не можуть бути до них прирівняні. Держава ж слугує задоволенню вищих потреб². Тут позиція Г.Ф. Симоненка суперечить позиції А. Сміта про обслуговуючу роль держави.

На деяку подібність держави з організмом і особою вказував український правознавець, доктор державного права, професор Імператорського університету Св. Володимира Микола Карлович Ренненкамф (1832–1899). Подібно до організмів рослинних і тваринних, держава виникає, розвивається, занепадає і гине. Вона являє собою таке міцне внутрішнє з'єднання сил і установлень, що руйнація одного з них може зашкодити життю всього цілого. Подібно до особи, держава поєднує в собі живу цілісність, має характер, волю, тобто можливість діяти відповідно до зробленого вибору. Однак є й відмінності між державою і організмами та особою. В державах життя засновується на бутті окремих осіб, які самі

¹ Симоненко Г. Государство, общество и право с точки зрения законов народного хозяйства. Опыт политико-экономического анализа государственной и общественной деятельности. Т. I. О значении государственной деятельности как одной из сфер народного хозяйства. С. 177–178.

² Там само. С. 185, 186.

в собі поєднують принцип руху, самі для себе є головною метою, а іноді перебувають у суперечності з цілим. В організмах же фізичних життя об'єднується в центральних органах, їхні частини є лише знаряддями цілого. З іншого боку, особа діє самостійно, держава ж є об'єднанням сил і прагнень народу, її основа і мета – в народі, в індивідах, а тому повне ототожнення держави з організмом завжди буде неправильним.

Поєднуючи історико-догматичний метод дослідження політико-правових явищ із методом соціологічним, М.К. Ренненкампф розглядав державу як вищий ступінь людського співжиття. Основні елементи держави: територія, тобто земля; народ, тобто населення; державна влада. Підстави державної влади не у волі монарха, не в тій чи іншій силі, і не в конституціях, а в безумовній потребі в ній. Держава є засобом для досягнення людьми своїх цілей. Її завдання полягають у встановленні права, управлінні державним союзом і сприянні в міру необхідності та можливостей загальнокорисним справам окремих осіб і суспільних союзів. Держава є, в першу чергу, народною єдністю. М.К. Ренненкампф визначав державу як спільноту людей, об'єднаних політичним життям, яка займає певну територію, перебуває під зверхністю (суверенітетом) вищої державної влади, виконує всі вищі завдання управління, законодавства і суду¹.

Вчення, яке розглядає державу лише як юридичну форму суспільного життя, М.К. Ренненкампф вважав безпідставним. Держава (в смислі юридичної організації) позбавлена власних завдань, самостійності, вона є простим охоронцем інтересів окремих осіб і спільнот. Суспільні сфери завжди прагнуть до більшої незалежності, внаслідок цього межі між державою і суспільством будуть руйнуватися, а державна організація – послаблюватись. М.К. Ренненкампф висловив цікаву думку, що суспільні сфери не об'єднують у собі ніяких нових елементів, а являють собою об'єднання сил особистих із силами державного порядку. Поза державним союзом

¹ Ренненкампф Н.К. Юридическая энциклопедия. 3-е изд. Киев. Санкт-Петербург: Изд. книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1907. С. 38, 39.

суспільні сфери нездатні до розвитку і неминуче руйнуються у зв'язку з нестачею не лише прав, але й тих умов життя, які вони знаходять у системі державних відносин.

Таким чином, М.К. Ренненкампф дійшов висновку, що держава є не лише організованим юридичним життям, а й суспільством у всіх своїх проявах. Тому, на його думку, держава мусить враховувати природу людей і властивості суспільних союзів, не послаблювати їхню енергію зайвими утисками та втручанням і не зменшувати можливості для розвитку їхніх сил, наскільки це відповідає спільному благу і порядку.

Противниками органічної школи виступили М.А. Гредескул, Б.О. Кістяківський, М.М. Ковалевський, М.М. Коркунов, М.К. Михайловський, П.О. Сорокін, Є.М. Трубецький та ін. У своїй боротьбі проти натуралізму вони виходили спочатку з післякантіанського метафізичного ідеалізму, потім трансцендентального ідеалізму.

На однобічність органічної теорії, подібну до однобічності теорії механічної, вказував видатний філософ і юрист Євген Миколайович Трубецький (1863–1920). Він наголошував, що в розвитку суспільства має значення не лише стихійна сила історії, а й свідомі зусилля людської волі. Щоб мати правильне уявлення про розвиток суспільства, Є.М. Трубецький запропонував поєднати в одному вченні істинні сторони першої і другої теорій. Необхідно визнати, що, з одного боку, суспільство є організмом і в його розвитку роль відіграють стихійні, несвідомі сили; а з іншого боку, одними лише органічними факторами життя людської спільноти не вичерпується. Теоретики природно-правової школи були праві в тому, що у розвитку суспільства беруть участь особи, воля і свідомість яких є важливим фактором суспільного розвитку. В цьому і полягає відмінність між суспільним організмом і організмом біологічним¹. У даному разі використання натуралістичної термінології ніяк не свідчить про підтримку Є.М. Трубецьким органічної школи.

¹ Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. New York: Chalidze Publications, 1982. С. 253, 254.

З критикою органічної школи виступив український і російський вчений-юрист та історик, професор Харківського університету, Петербурзького політехнічного інституту, Вищих комерційних курсів і Ленінградського університету Микола Андрійович Гредескул (1865–1941). Він стверджував, що суспільство не є організмом. Немає ніяких підстав ставити суспільство в ряд організмів і вважати його рівноправним або навіть вищим членом цього ряду. Говорити, що суспільство є тим же самим, що й тваринний організм, і почати переносити на суспільство закони життя організмів – це абсолютно неправильно. «Суспільство – не організм. Правильним є протилежне: організм є суспільством, та й то лише тоді, коли цей організм багатоклітинний»¹.

З іншого боку, цілком правильним є те, що в суспільстві, як і в тваринному світі, йде боротьба за існування, пристосування до навколишніх умов, виживання найбільш пристосованих і на цій основі удосконалення видів. Суспільство мусить рахуватися із законами життя і його розвитку, але ці закони переносити на суспільство прямолінійно не можна. Застосування якихось загальних законів до окремого випадку потребує великої обережності.

Противником перенесення біологічних понять і законів на суспільство був видатний соціолог, літературний критик і публіцист Микола Костянтинович Михайловський (1842–1904). Він доводив безпідставність аналогій і паралелей між суспільством і організмом. У статті «Що таке прогрес?» (1869) виступив із критикою теорії Г. Спенсера. На думку М.К. Михайловського, суспільство є не організмом, а сукупністю неподільних організмів. Посилаючись на закон диференціації й інтеграції К.Є. Бера – від неозначеної незв'язної гомогенності до визначеної зв'язної гетерогенності – М.К. Михайловський доводив, що «перетворення організму (неподільного) в орган, що супроводжується порушенням його цілісності й незалежності,

¹ Гредескул Н.А. Происхождение и развитие общественной жизни. Т. I. Биологические основы социологии. Коммунизм в биологии. Его роль как фактора эволюции. Ленинград: Сеятель, 1925. С. 9.

є розвитком різнорідного в однорідне, загального в спеціальне, багатостороннього в одностороннє, а отже, таке перетворення в жодному разі не може бути підведене під закон К.Є. Бера. Це розвиток патологічний, а не фізіологічний... Ясно, що захисники ідеї соціального організму, бажаючи зробити суспільство логічним висновком із природи, роблять його антитезою і їй»¹. «В організмі все-таки страждає і насолоджується ціле, а не частини; в суспільстві все-таки страждають і насолоджуються частини, а не ціле»², – писав М.К. Михайловський.

Заперечуючи вихідне положення органічної теорії, сформульоване ще Г. Спенсером і підтримане його послідовниками, згідно з яким головним критерієм суспільного прогресу є рух від суспільної однорідності до суспільної різнорідності, М.К. Михайловський обґрунтував протилежний критерій, сутність якого полягає в гармонізації суспільного цілого, в об'єднанні його складових, у формуванні цілісного індивіда, досягненні суспільного блага й справедливості. Натуралістичним ідеям М.К. Михайловський протиставив теорію суспільної солідарності й «боротьби за індивідуальність».

Отже, в політико-правовій думці початку ХХ ст. органічна теорія зазнала гострої критики. Після революції 1917 р. ця критика продовжувалась в еміграції.

Прикладом органіцистської (тобто організаторської) теорії держави є теорія вченого-юриста Євгена Олександровича Енгеля (1887–1942), який виходив із подібності держави до інших організацій. Держава є одним із видів соціальної організації. Від усіх інших видів держава відрізняється тим, що виконуючи ті ж самі завдання, що й інші спеціальні організації, держава розглядає їх як загальні, а не спеціальні. Є.О. Енгель визначав державу як соціальну організацію, що

¹ Михайловський Н.К. Что такое прогресс? *Утопический социализм в России: Хрестоматия* / А.И. Володин, Б.М. Шахматов; Общ. ред. А.И. Володина. Москва: Изд-во политической литературы, 1985. С. 469–470.

² Михайловський Н.К. Что такое прогресс? *Утопический социализм в России: Хрестоматия* / А.И. Володин, Б.М. Шахматов; Общ. ред. А.И. Володина. С. 470.

вирішує найбільш загальні соціальні завдання. На його думку, держава, як особлива форма соціальної організації, має такі відмітні ознаки: незалежність; чисельність її особового складу порівняно з чисельністю особового складу організацій, що перебувають на її території; переважаюча матеріальна могутність; безперечність авторитету права, створеного державою; безперечність авторитету державної влади. Виходячи з цих ознак, Є.О. Енгель дає повне визначення держави: «Держава є організацією, що вирішує найбільш загальні соціальні завдання і завдяки цьому підпорядковує своєму праву і своїй владі право і владу будь-якої іншої, функціонально з нею пов'язаної організації»¹.

Вчений назвав три основні завдання держави: забезпечення зовнішньої безпеки; забезпечення внутрішньої безпеки та сприяння росту національної культури. Вони охоплюють усі різноманітні сфери діяльності держави. Кожне із цих трьох завдань у кінцевому підсумку орієнтоване на забезпечення блага населення. Перше полягає в охороні життя, свободи й гідності кожного громадянина, оскільки цим благам може загрожувати небезпека, пов'язана з нападом ворога. Друге полягає в охороні тих самих благ, якщо їм загрожує небезпека з боку порушників правопорядку. Третє зводиться до сприяння громадянину в його культурній діяльності. Отже, робить висновок Є.О. Енгель, усі три завдання орієнтовані на служіння інтересам громадянина. Тому єдине основне завдання держави «полягає в створенні таких політичних, економічних, правових і загальнокультурних умов, за яких вільна людська особистість одержала б можливість повного та всебічного розвитку своїх індивідуальних властивостей»².

Аналіз державних завдань приводить до висновку, що діяльність держави не являє собою діяльності самодостатньої, такої, яка в собі знаходить мету і засоби діяльності. Цим органіцистська (організаторська) теорія держави відрізняється від органічної.

¹ Энгель Е.А. Государство и формы его строя. Киев: Книга, 1919. С. 15.

² Там само. С. 21.

Виходячи з того, що державна діяльність є діяльністю обслуговуючою щодо інтересів особи, Є.О. Енгель визначав взаємовідносини особи та держави. Не особа існує для держави, а держава для особи. Розвиток людської особистості – це мета, державна діяльність – засіб досягнення цієї мети. Держава лише тому має виправдання свого існування, що вона в своїй діяльності керується служінню цій меті.

Оригінальний варіант органіцистської теорії запропонував російський вчений-юрист А. Паршин у працях «Науковий фундамент соціології» (1906) і «Що таке держава? (Наукове дослідження природи держави)» (1907).

А. Паршин, за його словами, досліджує «основні закони еволюції і співвідношення органічного світу з неорганічним»¹. Тим самим він намагався співвіднести юридичні та природничі науки й сподівався, що така робота закладе основи соціологічної школи, яку можна назвати еволюційною. Ця школа, на думку вченого, найближче підходить до органічної школи. Але, якщо органічна школа виводить свої положення про державу за аналогією з організмом, вказує на подібність і відмінності між ними, то еволюційна школа виводить властивості держави із загального принципу організованості. Принцип організованості в чистому вигляді зводиться до фактичної подібності проявів держави й організмів. Констатація цієї подібності в еволюційній школі є підтвердженням висновків, а не умовою для одержання основних законів держави. Таким чином, для органічної школи подібність держави й організмів є засобом вивчення, для еволюційної ж ця подібність має бути наслідком вивчення, – як підтвердження висновків.

На думку А. Паршина, «держава як об'єктивний факт... є соціальним явищем кооперативного виконання, за рахунок населення і для того ж наявного і майбутнього населення країни обов'язковою умовою прояву і розвитку індивідуального життя, коли ці умови недосяжні та не можуть

¹ Паршин А. Что такое государство? (Научное исследование природы государства). Москва: Т-во типо-лит. В. Чичерин, 1907. С. 90.

бути виконані належним чином... зусиллями населення»¹. Звідси висновок, що держава є одним із засобів поширення людського роду на земній поверхні, оскільки вона гарантує прояви індивідуального життя. Обов'язкові умови прояву і розвитку індивідуального життя, за А. Паршиним, мають бути такими, без яких дійсно не може розвиватись індивідуальне людське життя в часі й просторі. Таких обов'язкових умов є три. Перша полягає в тому, щоб кожна індивідуальна організація з її культурою була непорушною. Друга полягає в тому, щоб кожному індивідуальному життю було гарантовано реалізацію його функцій. Будь-яке індивідуальне життя є, по суті, сумою певних його проявів або функцій. Третя – в забезпеченні видозміни форм будови індивідуальної організації. Виконання цієї останньої обов'язкової умови існування і розвитку індивідуального життя гарантує видозміну проявів функцій життя, тому що жодна людська життєва функція не може відтворюватись без відповідної фізичної або інтелектуальної будови.

Виконання обов'язкових умов, на думку А. Паршина, передбачає ряд одночасних і послідовних особистих активних дій різних категорій індивідуального й кооперативного типу. Для виконання обов'язкових умов усі ці прояви мусять комбінуватися в тій чи іншій послідовності. Це виконання, набуваючи різних форм, повинно поділятися на три групи відповідно до трьох обов'язкових умов, а саме: 1) збереження цілісності індивідуальної організації та її культури; 2) забезпечення безперервності індивідуальної функціональності; 3) забезпечення і виконання зміни будови організації, а отже і її функцій².

Позитивно оцінював теорію еволюції Г. Спенсера й український публіцист, історик та громадський діяч Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895). У цій теорії він вбачав спосіб різнобічної диференціації і розвитку людського суспільства.

¹ Паршин А. Что такое государство? (Научное исследование природы государства). Москва: Т-во типо-лит. В. Чичерин, 1907. С. 43.

² Там само. С. 46, 52.

В основу політичних поглядів М.П. Драгоманова покладено принцип еволюції¹. Вчений не заперечував державності, вважав, що держава є необхідною та універсальною формою політичної організації. Намагаючись дати визначення держави, він зазначав, що держава разом з її інституціями є «формами і органами, котрі виробляються в народному житті (вільно, не вільно, як трапиться) і змінюються з ним, і що без цих форм і органів, тобто без політики, не може жити ніякий народ, ніяка людська громада. Найменше можуть обійтись без політики ті, хто скривджений у теперішніх державах, хто хоче чогось іншого, нового... В ХІХ ст. ніякий громадський рух, у тому числі й національний, не обходиться без політики, без того, щоб примусити державні уряди змінити чи встановити державні закони»². Тут М.П. Драгоманов розглядав як аналогічні поняття «держава», «політика», «уряд», однак визначав історичний характер виникнення і розвитку держави, її роль у життєдіяльності народів.

Обґрунтовуючи існування окремого українського народу (нації), М.П. Драгоманов в роботі «Передне слово [до «Громади» 1878 р.]» писав, що своя держава є тим засобом, який здатен оборонити велику колективну спільноту. Своя держава є для людей «спільною задля оборони себе від чужих і впорядкування своїх справ на землі за своєю волею»³. Отже, головна функція держави – убезпечити тих, хто її створює.

У поглядах М.П. Драгоманова чітко простежуються ліберальні ідеї, які передбачали формування федеративної соціалістичної республіки та конституційно-правові перетворення, спрямовані на ліквідацію абсолютизму і залишків російської феодально-кріпосницької системи, встановлення політичної свободи. Основною метою своєї соціальної програми вважав соціалізм зі спільною власністю на землю тих людей, які на ній працюють (так званий

¹ Драгоманов М. Автобіографія. *Вибрані твори*. Прага, Нью-Йорк: Легіографія, 1937. С. 75.

² Круглашов А.М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2000. С. 375.

³ Скаун О.Ф. М.П. Драгоманов как политический мыслитель: Монография. Харьков: Основа при ХГУ, 1993. С. 103.

громадівський соціалізм). Для досягнення цієї мети він визначив три етапи: культурно-просвітницький, політичний (здобуття політичних свобод, запровадження конституції) та реформування соціально-економічних відносин¹.

На організуючій ролі держави в суспільстві наголошував відомий російський економіст XIX ст. Володимир Павлович Безобразов (1829 – після 1891). На його думку, найбільш міцною й водночас здатною найбільше впливати на людські справи є та політика, яка найбільше відповідає природним законам розвитку людини і суспільства, а не ставить перед ними штучно вигадані цілі. Така політика слугує якнайбільшому забезпеченню свободи відносин у державі. Повна свобода полягає у звільненні від будь-яких штучних привілеїв, від будь-якого насильства і оман, від будь-якого непотрібного втручання влади в приватні відносини людей. Таке забезпечення, власне лише негативне, можуть надати влада і закон; якщо вони не можуть нікого зробити багатим або морально незалежним, то вони можуть надати можливість кожному використовувати всі наявні в суспільстві моральні і матеріальні засоби для виховання, освіти, збагачення, для набуття впливу і авторитету і для захисту себе від впливу інших².

Держава не може існувати без твердої влади й законів, що стримують енергію людей та їх пристрасті, якщо вони набувають небезпечної спрямованості. Водночас особистість не терпить примусу. Виходом із суперечності, яка в даному разі виникає, має бути право, як стримуючий механізм і для держави, і для індивіда. Свобода взагалі не може бути реальною, якщо її не забезпечує держава, що спирається на демократичне суспільство. Державне втручання повинно бути обмежене тією мірою, яка дійсно необхідна для захисту свободи.

Більшість авторів, які розглядали суспільство й державу як організм, далекі від біологічних аналогій: вони мали на увазі

¹ Історіографія історії України: Курс лекцій / В.П. Коцур, А.П. Коцур. Чернівці: Золоті литаври, 1999. С. 265.

² Безобразов В.П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К°, 1882. С. 211, 212.

лише те, що в суспільстві, як і в організмі, взаємодіють частини. Суспільство підтримує та зберігає цілісність, закономірний зв'язок між попереднім і наступним станом суспільства. Спільним для всіх теоретиків органічної школи є конструкція людської спільноти як первинної єдності, до якої окремі індивіди належать як члени, їх можна пояснити лише із сутності цілого. Тому органічна теорія є протилежною індивідуалістичним вченням про суспільство.

На мою думку, одним із головних досягнень органічної школи є заперечення методів раціоналізму як єдино можливих у дослідженні політико-правових явищ. У державному житті поряд із свідомою плановісною діяльністю людей велике значення мають психологічні явища, які не є актами, спрямованими до наперед визначених цілей. Завдяки цьому, а також зіткненню різних індивідуальних та суспільних прагнень, сукупність свідомих і плановірних актів може призвести до незапланованих і непередбачених раніше результатів¹.

Заслуговує на увагу й підхід органічної теорії до суспільства. Якщо природно-правова школа розглядала суспільство просто як сукупність індивідів, відносинам між людьми надавала суто механічного характеру, то теоретиків органічної школи непокоїв той факт, що кожна людина зумовлює можливість розвитку іншої людини. Цей факт розглядали як такий, що впливає із самої природи суспільства. Суспільний союз повинен бути організований таким чином, щоб діяльність кожного його окремого члена не лише не заважала діяльності інших, але щоб вона мала позитивне значення для розвитку решти. Виходячи з того, що всі люди залежать один від одного, вони не лише повинні не порушувати добробут інших, а навіть мусять сприяти йому в міру своїх сил.

¹ Тимошенко В.І. Теория государства в политико-правовой мысли Украины и России (конец XIX – начало XX вв.); под. ред. В.И. Тимошенко: монография. [2-е изд., перераб. и доп.]. Чернигов: Издатель Лозовой В.М., 2014. С. 264–301.

1.2. Теорія насильства про виникнення та сутність держави.

Модифікацією органічної теорії стала теорія насильства. Творцями та найвидатнішими представниками цієї теорії, що виникла наприкінці XIX ст., були Л. Гумплович, К. Каутський, Л. Вольтман, А. Менгер, М.А. Ваккаро, Ед. Дженкс. Вихідна теза теорії насильства: фізична сила була першопричиною створення держави, але з часом на зміну фізичній силі прийшла економічна перевага.

Польсько-австрійський соціолог і юрист Людвіг Гумплович (1838–1909) не виводив свої концепції безпосередньо з еволюційної теорії. Він заперечував можливість суспільного прогресу, розглядав суспільний розвиток як кругообіг, у якому кожна спільнота проходить етапи становлення, розквіту й загибелі. Л. Гумплович був противником біологічних аналогій і піддавав критиці тих вчених, які використовували подібні аналогії як аргумент. «Біологічні аналогії, – писав мислитель, – жодного значення для соціології не мають, вони дають нам лише порівняння і образи, але в жодному разі й ніколи не дадуть знань»¹.

Водночас концепції Л. Гумпловича часто розглядають як соціальний дарвінізм, що викликано передусім характерним для мислителя підходом до суспільства як до сукупності груп, які борються за панування. Ця боротьба є головним фактором соціального життя. Відносини між соціальними групами, стверджував він, будуються на основі такого соціального закону: «Кожна спільнота, кожна соціальна група прагне утримувати себе за рахунок усіх інших»². Кожна соціальна група прагне до самозбереження і забезпечення свого добробуту.

Чому ж відносини між групами обов'язково набувають характеру антагоністичного конфлікту? Кінцевою причиною всіх соціальних процесів, у тому числі конфліктів, Л. Гумплович оголошує прагнення людини до задоволення матеріальних потреб. У зв'язку з цим стверджує, що «завжди і

¹ Гумплович Л. Основания социологии. Санкт-Петербург: Попова, 1899. С. 13.

² Гумплович Л. Социология и политика. Москва: Мысль, 1985. С. 75.

скрізь економічні мотиви є причиною будь-якого соціального руху, обумовлюють увесь державний і соціальний розвиток»¹. Задоволення потреб не може бути досягнуто інакше, як через примус і насилля одних груп над іншими. За таких умов необхідна публічна влада, що здатна розмежувати інтереси окремих соціальних груп і забезпечити їх нормальну реалізацію. Існування суспільства без державного примусу неможливе. Соціальний розвиток у державі відбувається у вигляді постійних змін у соціальному стані, що впливають із безперервної боротьби між складовими держави.

Звертаючись у своїй соціологічній теорії до проблеми виникнення держави, Л. Гумплович стверджував: історія не знає жодного прикладу, щоб держава виникла не в результаті насилля, а якось інакше. Держави, на його думку, виникли внаслідок завоювання. Результатом завоювання є передусім рабство: одне плем'я перетворює на рабів інше плем'я. Разом із рабством виникає й приватна власність, а потім – осілість, тобто перехід від кочового побуту до землеробства. Панування одного племені над іншим, що встановлюється і тримається силою, пов'язане з рабством і приватною власністю на землю та її продукти і є, за Л. Гумпловичем, первісною державою. Приватна власність, як результат первісного фізичного насилля, викликає майнову нерівність і поділ суспільства на класи. Переможці утворюють клас заможних, переможені – клас незаможних. Виникає економічна залежність одних людей від інших і відтак панування племені, спочатку засноване лише на фізичних перевагах, із часом поступово перетворюється на панування, що обумовлюється нікчемною людською природною з властивими їй нахилами до панування та експлуатації, конфліктів і воєн².

Не можна залишити поза увагою того факту, що, розглядаючи конфлікти й насилля як основні фактори соціального життя, дослідник зовсім не помічає проявів солідарності та співробітництва в суспільстві.

¹ Гумплович Л. Основания социологии. С. 192.

² Овчаренко В.И., Грицанов А.А. Социологический психологизм: Критич. анализ. Минск: Вышш. шк., 1990. С. 19.

З теорією Л. Гумпловича співпадало вчення німецького історика та економіста Карла Каутського (нім. Karl Johann Kautsky, 1854–1938). За словами самого К. Каутського, він прийшов до тієї ж точки зору щодо походження класів і держави, що й Л. Гумплович, за сім років до появи його «Боротьби рас» (1883), але не опублікував своїх думок¹.

Намагаючись пов'язати концепцію насильства з розумінням ролі економічної необхідності в історії, К. Каутський, однак, розглядає завоювання як вихідний пункт у поясненні генези держави. Державу він розуміє як силу, нав'язану суспільству ззовні. На його думку, щоразу при завоюванні виникає поділ на класи, причому не внаслідок поділу общини на різні підрозділи, а внаслідок об'єднання двох общин, з яких одна стає панівним, а інша – пригнобленим і експлуатованим класом. Апарат же примусу, який створюють переможці для управління переможеними, перетворюється на державу. Щоб утримати в покорі пригноблений народ, створюються державні органи, приймаються закони.

Водночас К. Каутський визнає, що експлуатація виникає не лише завдяки державі, адже ще до появи держави існувала рабська праця і грабіж чужих племен. «Однак всередині общини (до якої раби не належали) поява експлуатованих і експлуатуючих класів відбулася лише в результаті насильницького об'єднання переможених племен в одну велику спільноту за панування переможців. З того часу існують експлуататори та експлуатовані всередині однієї й тієї ж спільноти. Державна влада ще й досі несе на собі печатку цього свого походження і з огляду на останнє є основою будь-яких відносин експлуатації всередині суспільства. ... З поняттям класу тісно пов'язане поняття держави. Якщо можна сказати, що вся писана історія є історією класової боротьби, то вона однаковою мірою є також і історією держави...»².

¹ Брайович С.М. Карл Каутский – эволюция его воззрений. Москва: Наука, 1982. С. 190, 191.

² Каутский К. Материалистическое понимание истории. Москва: Соцэкиздат, 1931. Т. II. С. 39.

Підтвердження своїм поглядам щодо виникнення держави шляхом насильства і завоювання К. Каутський намагався знайти в історії держав Стародавнього Сходу, в яких була відсутня внутрішня майнова нерівність общин, а держава не пов'язана з класами, економічним життям і відіграє самодостатню роль, тобто панує на основі позаекономічних відносин за допомогою чистого насильства.

Погляди інших теоретиків насильства мало відрізнялися від поглядів Л. Гумпловича і К. Каутського. Зокрема, Ед. Дженкс писав, що виникнення держави або політичного суспільства слід шукати в розвитку військового мистецтва. «Без перешкод можна історично довести, що кожна держава зобов'язана своїм виникненням успішним війнам, і, цілком природно, кожна з них намагалася надати своїй організації військового характеру, дещо пом'якшеного залишками патріархального ладу»¹. На думку Ед. Дженкса, держава виникла тоді, коли одному з військових вождів вдалося зі своєю дружиною захопити ту чи іншу велику місцевість і міцно закріпити там свою владу.

Початок державного життя в орді шукав німецький філософ і соціолог Людвіг Вольтман (нім. Ludwig Woltmann, 1871–1907). Саме в орді, яка являє собою поєднання багатьох сімей однакового походження, виникають засади панування і покори, керівництва і підпорядкування, але справжньої влади і підкорення там ще не спостерігається. Зовнішні відносини орди впливають на виникнення більш міцного або більш слабого внутрішнього ладу. Війна надає суспільству політичного характеру. Коли орда веде війни, то спільний наступ і необхідність спільного захисту стає причиною виникнення центрального керівництва².

Теорію насильства підтримував український вчений і письменник Іван Якович Франко (1856–1916), який проживав

¹ Дженкс Эд. Происхождение верховной власти / Пер. с англ. Э. Серебрякова. Санкт-Петербург: Книгоиздательство «Глашатай», 1907. С. 72.

² Вольтман Л. Политическая антропология. Исследование о влиянии эволюционной теории на учение о политическом развитии народов / Пер. с нем. Санкт-Петербург: Изд-во О.Н. Поповой, 1905. С. 238, 239.

у Галичині, що у 1867–1918 рр. входила до складу Австро-Угорщини. Рушійною силою суспільного розвитку він називав колективну боротьбу за існування, за відокремлення, за внутрішній устрій. Причиною ж виникнення держави вважав появу приватної власності. Серед ознак держави І.Я. Франко виділяв наявність відокремленого від суспільства управлінського апарату, який розглядав не інакше як апарат насильства. В експлуаторських державах, на його думку, цей апарат, наділений політичною владою, пригноблює не лише дії, а навіть думки й прагнення кожної людини.

Теорія насильства, звичайно, має серйозне історичне підґрунтя. Історія дає нам немало прикладів змін усіх сфер життя народу після його завоювання іншим народом. Переможці майже завжди відіграють керівну роль у суспільстві, вони також займають керівні посади в державі, що створюється після завоювання. Однак теорія насильства не є універсальною, оскільки вона не може пояснити процес виникнення всіх без винятку держав. Не завжди виникненню держави передують війни. Залишається відкритим питання і про причини воєн. Адже не може спільнота, в якій ще не відбулися зміни, що свідчать про перехід від додержавного стану до державного, розпочати таку війну, яка викличе фундаментальні зміни в житті іншої спільноти.

Насильство, пов'язане із завоюванням одного народу іншим, існувало в суспільстві з часів появи людини. Проте чомусь виникнення держави сягає більш пізнього історичного періоду.

1.3. Психологічні теорії держави.

Криза біолого-натуралістичних теорій наприкінці XIX ст. сприяла посиленню психологічної тенденції в суспільствознавстві. На той час ідея зведення соціального до психологічного не була новою. На універсальні закони психології і властивості людської природи посилялись ще Дж. Локк, французькі просвітитники, англійські утилітаристи. Д.С. Мілль стверджував, що всі соціальні закони зводяться до «законів індивідуальної людської природи». На його думку, «об'єднуючись у суспільство, люди не перетворюються на щось інше, наділене іншими властивостями... У суспільному житті люди наділені лише такими властивостями, які виникають із законів природи окремої людини і можуть бути до них зведені»¹.

Із появою в середині XIX ст. експериментальної психології як самостійної науки, незалежної від філософії і фізіології, починається її проникнення в інші галузі знання. Якщо в першій половині XIX ст. психологію вважали просто конкретизацією філософії, то вже у 1862 р. В. Вундт стверджував: «Вся наша філософія – це сучасна психологія»².

Наприкінці XIX ст. психологізм, як загальна тенденція до психологічного обґрунтування наукового знання і пояснення різномірних явищ, набуває поширення. Психологізм стає характерною рисою «другого позитивізму» (махізму, емпіріокритицизму). Ця тенденція позначилася і на державознавстві, особливо в творчості Г. Єллінека.

Психологічні теорії держави, викладені в працях вітчизняних політико-правових мислителів кінця XIX – початку XX ст., у сучасній науковій літературі розглядаються не часто. Зокрема, до психологічного напрямку в соціології звертався Л.Й. Кондратик³. Аналіз поглядів окремих представників даного напрямку в юридичній літературі

¹ Мілль Д.С. Система логики силлогистической и индуктивной. Москва: Леман, 1914. С. 798.

² Wundt W. Beiträge zur Theorie des Sinneswahrnehmung. Leipzig; Heidelberg, 1862. S. XIII.

³ Кондратик Л.Й. Історія соціології України в іменах. Луцьк: Вид-во ВДУ, 1996. 108 с.

проводили К.К. Жоль, І.А. Ісаєв та ін.¹ Психологічні теорії кінця XIX – початку XX ст., як напрям соціологічних теорій, було досліджено автором².

Наприкінці 90–х років XIX ст. сформувалась психологічна теорія виникнення держави. Ця система поглядів, що пояснюють процес виникнення держави як результат розвитку людської психіки, виникла лише тоді, коли почала формуватись психологія як самостійна галузь знань, набули поширення експериментальні методи дослідження і сформувались різні школи, що по-різному трактували психічні процеси. Запозичені соціологами та юристами ідеї цих шкіл поклали початок формуванню нових напрямів у юридичній науці. Прихильники психологічної теорії намагалися знайти універсальну причину виникнення держави. У Західній Європі цим займалися Г. Тард, Е. Дюркгейм (Франція), З. Фрейд, Г. Ратценхофер (Австрія), О. Гірке, В. Дільтей, Г. Зіммель, В. Зомбарт, М. Вебер, А. Вебер, Л. Візе, Ф. Штір-Зомло, В. Вундт (Німеччина) та ін. Вони обґрунтовували психологічну потребу людини жити в організованій спільноті. Суспільство і державу при цьому визначали як суму психічних взаємодій людей і розглядали як результат дії психологічних закономірностей розвитку людини.

Психологічна школа поставила своїм завданням вивчення процесів психічної взаємодії між людьми, які живуть спільно. Запровадження в соціологію комплексу психологічних ідей дало змогу побачити соціальні процеси в інших вимірах і описати їх як процеси соціопсихічної групової взаємодії.

Відомий німецький соціолог, філософ і соціальний психолог, професор Страсбурзького університету Георг Зіммель (нім. Georg Simmel, 1858–1919), досліджуючи причини та механізми соціального розвитку, дійшов висновку

¹ Жоль К.К. Философия и социология права: Учеб. пособие. Киев: Юринком Интер, 2000. С. 342–345; Исаев И.А. Политико-правовая утопия в России (конец XIX – начало XX в.). Москва: Наука, 1991. 272 с.

² Тимошенко В.І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. С. 163–181.

про вирішальну роль психічних факторів, оскільки, як він вважав, і якість ґрунту, і клімат для історії не мали б жодного значення, «як ґрунт і клімат Сіріуса, якщо б вони прямо або опосередковано не впливали на психічний стан народів»¹.

Г. Зіммель сформулював основні принципи здійснення досліджень суспільних явищ. Поряд із застосуванням загальнонаукових і спеціальних методів соціальних наук ґрунтовного аналізу потребує зв'язок досліджуваного явища з дослідником і його інтересами або інтересами тієї групи, яку він представляє. При цьому, підкреслював Г. Зіммель, «ми вимагаємо від істинного пізнання, щоб суб'єктивно психологічне явище в тому, хто його пізнає, відображало об'єктивно психологічне явище в історичній особистості»².

Пізнавальні можливості, за Г. Зіммелем, значною мірою забезпечуються самою природою психічного явища, яке він розумів як єдність психічного акта (бажання, пригадування, ствердження) і змісту свідомості (тобто того, що бажається, пригадується і стверджується). Основним методом пізнання проголошував певного роду інтелектуальну інтуїцію.

Г. Зіммель надавав особливого значення проблемі дослідження соціальної взаємодії. Пропонуючи розуміти соціальну дійсність як «той світ або вид уявлень, який повинен лежати в основі нашої сутності, щоб ми відповідно до особливостей, властивих нашому людському виду психологічної організації, діяли успішно для збереження нашого життя», Г. Зіммель стверджував, що сутність соціальних явищ полягає в соціації (соціальній асоціації та дисоціації) і взаємодії людей³. Оскільки соціальна взаємодія є первинною стосовно суспільства, тому соціологія, згідно з Г. Зіммелем, повинна зайнятися дослідженням форм взаємодії, а вже потім приступити до аналізу суспільства як такого. Суспільство є сукупністю цих форм взаємодії, і вони повинні досліджуватися як такі, а не як функціональні елементи

¹ Зіммель Г. Проблемы философии истории: Этюд по теории познания. Москва: Книжное дело, 1898. С. 1–2.

² Там само. С. 18.

³ Зіммель Г. Религия: Социально-психологический этюд. Москва: Б.м., 1909. С. 6.

якогось всеохоплюючого цілого. Такого цілого, яке б існувало поза і незалежно від форм соціації, просто не існує.

На формування і розвиток соціологічного психологізму істотно вплинув один із засновників цього напрямку, французький криміналіст і соціолог, професор нової філософії в Коллеж де Франс Габріель Тард (фр. Gabriel Tarde, 1843–1904), який послідовно відстоював думку, що прогресивний розвиток соціології зумовлюватиметься і визначатиметься її зростаючою психологізацією¹.

Як і Г. Зіммель, він взяв за основу наукового дослідження проблему міжособистісної взаємодії та її соціально-психологічних механізмів. На думку Г. Тарда, суспільство є продуктом взаємодії індивідів, а тому основу суспільного розвитку і всіх соціальних процесів становлять міжіндивідуальні або «інтеріндивідуальні» відносини. Суспільство він порівнював із мозком, клітиною якого є мозок індивіда. Колективну свідомість вважав функцією, а не фактором індивідуальних свідомостей. Г. Тард намагався закласти фундамент соціальної або колективної психології (інтерпсихології), яка «займається виключно відносинами нашого «я» до інших «я»; їх взаємними впливами»². Ці відносини Г. Тард розумів як передачу і засвоєння індивідами вірувань, переконань, бажань, намірів тощо.

Особливого значення Г. Тард надавав вивченню різних соціальних процесів, які детермінують становлення, розвиток і функціонування суспільства. Згідно з його теорією, трьома основними соціальними процесами є: повторення (наслідування), протиставлення (опозиція) і пристосування (адаптація). На особливу увагу заслуговує повторення (наслідування). Первинний соціальний факт полягає у повторенні (наслідуванні), що передуює решті соціальних проявів. Повторення виражається в переході спонукань, почуттів та ідей від індивіда до індивіда, від групи до групи, від покоління до покоління. Суспільство – це зібрання істот,

¹ Тард Г. Личность и толпа: Очерки по социальной психологии. Санкт-Петербург: Большаков, 1903. С. I–II.

² Тард Г. Социальные этюды. Санкт-Петербург: Б.м., 1908. С. VI.

що імітують одна одну. Елементарним же суспільним фактом Г. Тард вважав психічний стан індивіда, викликаний впливом іншого індивіда.

Згідно з теорією Г. Тарда, первинною основою суспільних фактів є винаходи – акти творчості. Вони створюють мову, господарство, релігію, суспільні установи, владу тощо. Іншою тенденцією є повторення (наслідування) нововведень. Останнє, як кола на воді, – нові відкриття, нові хвилі повторень. Саме завдяки законам повторення (наслідування) суспільство і його політичне життя, з одного боку, підтримує своє існування як цілісна структура, а з іншого – розвивається в міру того, як у різних сферах соціальної дійсності здійснюються і поширюються винаходи.

Механізм дії «законів наслідування», за Г. Тардом, визначається переважно віруваннями та бажаннями, що являють собою субстанцію соціальної взаємодії людей. Саме через співпадання і розбіжність вірувань і бажань, які індивіди взаємно об'єднують або розмежовують, організується людська спільнота. При цьому Г. Тард стверджував, що суспільство має юридичні, а не економічні підстави, оскільки воно базується на взаємному поділі заборон і дозволів, прав і обов'язків¹.

Формуванню і розвитку соціологічного психологізму сприяла діяльність видатного філософа і соціолога, одного із засновників і класиків французької соціології, першого професора соціології Еміля Дюркгейма (фр. Émile Durkheim, 1858–1917). При цьому Е. Дюркгейм виступив проти уявлень про виключні можливості психологізму у створенні вичерпних інтерпретацій соціальної реальності.

На думку Е. Дюркгейма, «соціальні явища створюються людьми... вони є реалізацією наявних у нас ідей, природжених або ні, ні чим іншим, як застосуванням їх до різних обставин, відносинами людей між собою. Організація сім'ї, договірних відносин, репресивних заходів, держави, суспільства є, отже, простим розвитком ідей щодо суспільства, держави, справедливості тощо. У результаті ці та аналогічні факти,

¹ Тард Г. Законы подражания. Санкт-Петербург: Павленков, 1892. С. 19, 62.

очевидно, існують лише в ідеях і завдяки ідеям, які є їх джерелом...»¹.

Принципово важливим моментом соціології Е. Дюркгейма була інтерпретація ним соціальних фактів як особливого класу позаіндивідуальних явищ і процесів соціальної реальності. Зазначаючи, що соціальні факти як моделі думок, дій і відчуттів, характеризуються тим, що існують поза індивідуальною свідомістю, мислитель відстоював необхідність розглядати соціальні факти як речі і об'єктивно трактувати їхні причини і функції. Поширюються соціальні факти за допомогою примусу. Кожен соціальний факт поширюється наслідуванням, він стає загальним саме тому, що соціальний, тобто обов'язковий. Примусовий вплив соціальних фактів на індивіда сприймався Е. Дюркгеймом як один із вирішальних доказів неправомірності зведення соціального до індивідуального і помилкового трактування суспільства як простої суми індивідів. Суспільство він розглядав як складну, динамічну систему соціальних і психологічних зв'язків.

Розробляючи психосоціологічну концепцію суспільної зумовленості людської свідомості, Е. Дюркгейм виступив як опонент атомістичної психології Г. Тарда. Стверджуючи, що індивід є продуктом суспільства, Е. Дюркгейм послідовно виступав проти концепції Г. Тарда, який розглядав суспільство як продукт взаємодії людей.

Головним змістом історичного процесу Е. Дюркгейм визнавав розвиток колективності (колективних уявлень і колективної свідомості), а критерієм історичного прогресу – ступінь суспільної солідарності (згуртованості) людей. На його думку, в суспільному житті реалізуються два основні типи соціальної солідарності: механічна солідарність (нижчий тип) і органічна солідарність (вищий тип). Механічна соціальна солідарність домінує в архаїчних суспільствах, де люди відносно рівні соціально, їхня свобода обмежена і в них майже повністю відсутні можливості для розвитку індивідуальних здібностей. Перехід від механічної до

¹ Дюркгейм Э. Метод социологии. Киев, Харьков: Иогансон, 1899. С. 23.

органічної соціальної солідарності відбувається під впливом боротьби за існування. Ця боротьба, за Е. Дюркгеймом, сприяла виникненню поділу праці, соціальної диференціації та індивідуалізації людей, які, в свою чергу, пом'якшили боротьбу за існування¹.

У людській спільноті не всі люди рівні за своїми психологічними якостями. Одні схильні підпорядковувати свої вчинки авторитету. Для них характерне наслідування. Інші ж відрізняються прагненням керувати і підпорядковувати своїй волі інших людей. Такі люди стають лідерами, носіями публічної влади. Суспільні процеси завжди були пов'язані з особливостями психіки людини, її біопсихічними інстинктами.

З психікою людини пов'язував виникнення держави також австрійський лікар-психіатр, психолог, засновник психоаналітичного напрямку в соціології Зігмунд Фрейд (нім. Sigismund Schlomo Freud, 1956–1939). Першою спробою З. Фрейда застосувати психологічні знання до антропологічних проблем була його книга «Тотем і табу», опублікована 1913 р. Пізніше вийшли інші праці: «Психологія мас і аналіз людського «я»» (1922); «Майбутнє однієї ілюзії» (1930); «Незадоволення культурою» (1930).

На основі дослідження психічних патологій, а також гіпнотичних станів, сну, сновидінь та інших явищ психіки, З. Фрейд дійшов висновку про величезну домінуючу роль позасвідомого в мотивації людської поведінки, яка спрямовується подоланими бажаннями. За допомогою методу «вільних асоціацій», що дає змогу виявити неусвідомлені засоби психологічного захисту («витіснення», «сублімації» та ін.), З. Фрейд зробив ряд спроб структурно представити психіку людини. У результаті людина постає як біосоціальна істота, особистість якої («Я») – поле впливу з боку темного інстинктивного начала («Воно») і з боку соціальних, передусім етичних настанов («Зверх–Я»). Переносячи принципи дії психічних механізмів на суспільство загалом, З. Фрейд дав своєрідне трактування генези і суті всіх основних

¹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с франц. и послесловие А.Б. Гофмана. Москва: Наука, 1991. С. 213, 214, 371, 377.

явищ культури – мистецтва, релігії, моралі, міфології, масової психології тощо.

Держава, на його думку, виникає із первісної патріархальної орди, главу якої вбили і з'їли його сини, які збунтувались і керувались при цьому особливими сексуальними і біопсихічними інстинктами («Едипів комплекс»). Виникнення держави, таким чином, обумовлено необхідністю приборкати непокірні агресивні потяги людини. Звідси основна функція держави – це придушення, гноблення, тобто насилля. Таку ж функцію виконує і право.

3. Фрейд вірив в колективне несвідоме, архаїчний спадок, який виникає без будь-якого навчання у кожного індивіда і який вміщує в собі «не лише схильність, а й уявний зміст, сліди досвіду попередніх поколінь, що є у пам'яті»¹. Мислитель зробив припущення, що існує своєрідна масова душа або групова свідомість, яка є джерелом цих слідів, а тому відчуття вини за події, що відбулись багато тисячоліть тому, може ще жити і впливати на індивідів, які живуть зараз. Ці ідеї підтримував К.Г. Юнг.

З ідеалістичних позицій досліджував процес виникнення держави і німецький філософ, фізіолог і психолог, один із засновників експериментальної психології Вільгельм Вундт (нім. Wilhelm Maximilian Wundt, 1832–1920). У своїх працях «Нариси психології» (1912), «Система філософії» (1902), «Вступ до психології» (1912), «Природознавство і психологія» (1914) за вихідний пункт він брав не матеріальний світ, що відображається свідомістю людини, а психічне – досвід, який розумів як сукупність суб'єктивних станів (процесів), що змінюють один одного і вивчаються переважно шляхом самоспостереження. Експеримент, за В. Вундтом, сприяє розкриттю плинності елементарних психічних процесів, але він не може бути застосований до складних проявів психічного життя, таких, як мова, мислення. Ці прояви повинні бути об'єктом «психології народів», яка вивчає психіку за продуктами її культури. Їх дослідженню мислитель

¹ Браун Дж. Психология Фрейда и постфрейдисты / Пер. с англ. Москва: Рефл-бук, Киев: Ваклер, 1977. С. 141.

присвятив останні 20 років свого життя; результати цієї роботи виклав у десяти томах «Психології народів».

Рушійною силою історії, на думку В. Вундта, є прагнення індивіда до реалізації особистих цілей, які у різних людей різні й завжди суперечливі. У сфері свідомості діє особлива «психічна причинність». Кінцевим чинником, що детермінує поведінку, він оголосив внутрішню психічну силу – апперцепцію¹.

Державу В. Вундт розглядав як особливий психічний організм, «результат творчості», тобто продукт дії цілого ряду елементів, нове утворення, частини якого так впливають одна на одну, що цей вплив виражається як творчий результат, як єдність у багатоманітності. Психосоціальні взаємовідносини органічних частин, за В. Вундтом, є життєвим принципом психосоціальних організмів.

Єдино правильною вважав психологічну теорію й німецький вчений Фріц Штір-Зомло. Виникнення держави, на його думку, є історичним фактом та історичною необхідністю. Відповідно держава не може бути результатом вольового акту людини. Все державне життя виражається в людських діях, які внаслідок прагнення людини до комунікації потребують певної організації. Людський союз, незалежно від мети його укладення, має бути організованим. Етичні характеристики людей, їх егоїстичні інтереси та розум не сприяють встановленню рівноваги всіх сил, що діють одна проти одної. Тому необхідний правовий захист кожної людини. Там, де в основу соціальних установ закладено індивідуальну розумну волю без будь-якої участі правового примусу, можна говорити про панування сили. Лише правовий порядок може гарантувати свободу кожному індивіду.

Основою держави, за Ф. Штір–Зомло, є сім'я; згодом вона стає родовою державою. Держава ґрунтується на сімейній спільності й на плеємних союзах. Проте це спільне фактичне життя та діяльність повинні ще доповнюватися почуттям законності й правовою нормою. Таким чином, виникнення

¹ Философская энциклопедия / Гл. ред. Ф.В. Константинов. Москва: Сов. энциклопедия, 1960. Т.І. А-Дидро. С. 306.

держави пов'язано з виникненням права, право і держава з самого початку перебувають у тісному зв'язку одне з одним¹.

Заслугою психологічної теорії є обґрунтування ролі психологічних факторів у процесі виникнення держави. Ця теорія наголошувала, що різні інтереси людей реалізуються лише через психіку. Все, що робить людина, проходить через психіку на рівні умовних та безумовних рефлексів. Якщо створення держави є справою рук людських, то цей процес не міг відбутися без участі психіки людини.

Як відомо, є два найбільш сильних прагнення людини – до творення і до руйнації. Напруга, що дає силу цим прагненням, найбільш сильно виявляється у боротьбі за існування: у випадку належного застосування вона допомагає індивіду врятуватися від небезпеки. Природно, що ці два прагнення часто вступають у конфлікт один з одним, штовхаючи людину до протилежних вчинків щодо людей і навколишнього середовища. Прагнення, які люди не завжди помічають, всупереч їх волі впливають на вчинки людей, тому в поведінці більшості ні прагнення до творення, ні прагнення до руйнації не виявляються в чистому вигляді. Вони є тим первинним матеріалом, з яким мають справу людина і цивілізація. Щоб зберегти власне життя, суспільство і рід людський, люди змушені застосовувати деструктивну енергію, необхідну для досягнення певних цілей, наприклад для викорінення жорстокості, вбивств і хвороб; конструктивна енергія має за мету духовний та матеріальний прогрес. І перше, і друге реалізується в державі краще, ніж у будь-якій іншій спільноті. Здатність спрямовувати ці внутрішні сили до найбільш продуктивних цілей пов'язана з психічним розвитком людини. Не всі люди усвідомлюють, наскільки сильні ці прагнення і як вони впливають на мотиви і вчинки людини. Водночас можна стверджувати, що людська поведінка значною мірою визначається напругою, що лежить в основі прагнень до творення і руйнації. Ця напруга порушує психічну рівновагу і підштовхує людину до дій, які обіцяють цю рівновагу

¹ Штир-Зомло Ф. Политика с связи с государственным правом / Пер. с нем. Санкт-Петербург: Изд-во Вестник знания, 1907. С. 46, 48.

відновити¹. Відшукуючи можливість задовольнити свої творчі та руйнівні прагнення, людина зменшує своє відчуття неспокою і наближається до відчуття безпеки, що може гарантувати лише держава. Тому, якщо в психологічній теорії йдеться не про те, що історично мало місце, а про те, що логічно лежить в основі державного спілкування, ця теорія виявляється досить обґрунтованою.

У 90-х роках XIX ст. у вітчизняній політико-правовій науці склався психологічний напрям. Цьому значною мірою сприяли відкриття тогочасної науки. У той час, коли наука збагачувалася все новими галузями і спеціалізаціями, вважалося, що в основі всього лежать закони фізики: хімічні явища можна звести до принципів фізики, біологічні – до фізики й хімії, а людську поведінку – до фізіології та біохімії. З'явилася можливість розглядати людську поведінку і функціонування розуму як діяльність рефлексів, обумовлену механічними принципами збудження і відповідної реакції. Ці тенденції знайшли відгук і в теоретичному державознавстві.

Деякі елементи психологізму позначилися вже в суб'єктивістських соціологічних теоріях кінця 60–х рр. XIX ст., зокрема у М.К. Михайловського та П.Л. Лаврова. Суб'єктивісти розглядали особу як головну соціальну силу, своєрідний соціальний атом, складову суспільства. При цьому суспільство протиставлялося природі: якщо в природі діють причинно-наслідкові зв'язки і закономірності, то в суспільстві – цільові фактори та телеологічні закономірності. Так, прихильник класичного позитивізму Микола Костянтинович Михайловський (1842–1904) стверджував, що факти природні підпорядковані закону причинності й людина змушена приймати їх такими, якими вони є. За оцінку ж фактів культури людина відчуває свою відповідальність. Тому в соціології слід користуватися не лише об'єктивними методами, а й суб'єктивними, такими, що враховують особливості суб'єкта пізнання. На базі психологічного пояснення соціальних явищ він будував свою концепцію

¹ Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных / Пер. с англ. А.И. Федорова. Санкт-Петербург: МФИН, 1992. С. 68.

героїв і натовпу, подібну до психологічної доктрини французького соціолога Г.Тарда, але створену раніше останнього і незалежно від нього¹.

Виходячи із своїх суб'єктивно-ідеалістичних позицій, М.К. Михайловський стверджував, що для прогресу суспільства більш важливим є прогрес кожного індивіда окремо, а не якоїсь спільноти загалом. Найповніший і багатосторонній розподіл праці між органами людини і щонайменший розподіл праці між людьми, – такий принцип розвитку суспільства і таку мету запропонував вчений. Цей принцип має охоплювати всі сфери людської діяльності, всі сторони життя².

Під державою М.К. Михайловський розумів машину для гноблення людини, в першу чергу, – трудової людини, селянина. Це машина, яка «...пожирає сотні тисяч людей як пальне і надає їм лише право горіти.., горіти без думки і без стомлення, щоб не зупинився хід машини»³, – писав він у роботі «Вольтер – людина і Вольтер – мислитель».

На думку видатного філософа та історика Петра Лавровича Лаврова (1828–1900), центральним в обговоренні питання про державу є не зміст слова «державна», а відмінність між державою і суспільством, тобто відмінність між поняттям про суспільство як поняттям родовим і про державу як про одну із форм суспільства. Суспільство є єдністю індивідів, його мета – створити міцну єдність індивідів для узгодженої діяльності.

Союз індивідів для цієї мети може бути вільним, але якщо в ньому відсутній моральний зв'язок, який має надавати союзу міцності, то його міцність забезпечують примусово. Суспільство стає під захист влади, влада вказує для всіх членів союзу обов'язкову мету, і з цього моменту суспільство набуває політичного характеру⁴.

¹ Жоль К.К. Философия и социология права: Учеб. пособие. С. 420.

² Михайловский Н.К. Что такое прогресс? *Утопический социализм в России: Хрестоматия* / А.И. Володин, Б.М. Шахматов; Общ. ред. А.И. Володина. С. 475.

³ Левченков А.И. Идеи Н.К. Михайловского о государстве и праве и современность. Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины, 1998. С. 59.

⁴ Лавров П.Л. Государственный элемент в будущем обществе. Собр. соч. Петроград: Колос, 1920. С. 21.

П.Л. Лавров розглядав державу як необхідне доповнення до інших елементів суспільства, метою якого є підтримка соціальної солідарності. Чим далі від неї люди, тим більш сильним має бути вплив держави. Держава, у П.Л. Лаврова, є результатом природної потреби людини в безпеці. Отже, солідарність слугує безпеці, – це випливає із його суджень. Але виявляється, що поступово, коли солідарність буде охоплювати все більші суспільні верстви, коли робітничий соціалізм стане звичним, значення державного елемента може бути доведено до мінімуму, якщо не зовсім усунуто¹. На думку П.Л. Лаврова, держава як закон, як адміністрація, як суд, сама собою ніколи не мала сенсу і цей сенс має їй надати суспільне начало. Цим началом є бажана мета, благо. Держава з усіма своїми органами є не більше, ніж засіб для цієї мети. Державний елемент був завжди лише необхідним злом. Чим далі сукупність осіб від солідарності, тим більш грізною в ній має бути влада, тим більш могутньою – держава. П.Л. Лавров, як і М.К. Михайловський, розглядає державу як силу, що активно впливає на історію народу.

У політико–правовій науці наприкінці XIX – на початку XX ст. психологічну теорію держави розробляли або підтримували також М.А. Гредескул, Ф.Ф. Кокошкін, М.М. Коркунов, Р.М. Оржецький, Л.Й. Петражицький, М.А. Рейснер, В.М. Хвостов та ін. Психологічне трактування соціальних явищ було характерним для представників науки політичної економії (М.Х. Бунге, А.А. Ісаєва, Д.І. Пихно). У філософії і соціології психологічного напрямку дотримувався послідовник О. Конта і Г. Спенсера Євген Валентинович Де-Роберті (Де-Роберті де Кастро де ла Серда, 1843–1915). Свої погляди на роль психології в консолідації суспільства він обґрунтував у творах «Політико-економічні етюди» (1869), «Соціологія» (1880), «Нова постановка основних питань соціології» (1909) та ін. Навіть М.М. Ковалевський, який відмежовувався від психологічного напрямку, визнавав, що вихідні положення соціології не можуть лежати поза

¹ Лавров П.Л. Избранные сочинения на социально-политические темы. Т. 4. Москва: Изд. политкаторжан, 1935. С. 161.

психологією і що основою будь-якої державної спільноти є психологічний мотив – готовність підкорятися¹.

Одним із засновників психологічної теорії держави і права вважається російський вчений-юрист і філософ права Микола Михайлович Коркунов (1853–1904). Сучасний державознавець М.Я. Купріц висловив думку, що саме М.М. Коркунов увів психологічну теорію в російську політико-правову літературу². При цьому основною причиною виникнення держави М.М. Коркунов вважав класову боротьбу між народами, яка призводить до згуртованості племінних общин, до виникнення влади, що спочатку об'єднує людей на період війни, а потім встановлюється постійно і в мирний час і примусово забезпечує мирний порядок³. Отже, держава виникає завдяки прагненню людей до єдності й солідарності. Причини її виникнення зумовлені колективною психологією.

Найвидатнішим представником психологічної теорії держави і права був професор Петербурзького і Варшавського університетів Лев Йосипович Петражицький (1867–1931). Його ідеї значною мірою вплинули на філософсько-правову, соціально-психологічну і соціологічну думку як Росії, так і Польщі, всієї Західної Європи і США. Висновки Л.Й. Петражицького мають величезне теоретичне і практичне значення.

Уявлення про соціальний організм, про веління, що виходять від держави, про юридичні норми об'єктивного права Л.Й. Петражицький вважав продуктом людської фантазії, якій не відповідає ніщо в реальності. Він негативно ставився до різних персоніфікацій типу «спільна воля», «народний дух», які часто наділялись вищим авторитетом і стояли над індивідом і його волею⁴.

¹ Ковалевский М.М. Социология. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1910. Т. I. С. 25.

² Куприц Н.Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России (XIX в.). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1980. С. 168.

³ Коркунов Н.М. Русское государственное право. Т. I. Введение и общая часть. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1899. С. 99.

⁴ Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. 2-е изд. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Екатерингофское печатное дело», 1909. Т. I. С. 15.

Водночас методологічні прийоми, що використовував у своїх дослідженнях Л.Й. Петражицький, нічим не відрізняються від тих методів, які застосовувались у сучасній йому науці. Всі його висновки побудовані переважно на самоспостереженні, найбільш популярному прийомі в сфері психологічних досліджень. При цьому Л.Й. Петражицький наполягав на застосуванні експериментального методу вивчення психічних явищ.

У вченні Л.Й. Петражицького знаходить своє повне відтворення як психічний духовний фактор М.К. Михайловського, так і «несвідоме мислення» одного з учнів Л. Фейербаха Людвіга Кнаппа¹. Факторами, які управляють здійсненням функцій психіки, є, на його думку, не ті елементи, які визнає традиційне психологічне вчення, а емоції.

Л.Й. Петражицький, дещо повторюючи О. Конта, стверджував, що в людині переважає афективна, а не раціональна сторона її природи. Перевага в природі людини афектів визначає характер зв'язків, що існують у суспільстві, або повинні в ньому існувати. Ці зв'язки у своїй основі не стільки раціональні, скільки емоційні.

За Л.Й. Петражицьким, не слід шукати державу в зовнішньому світі, там вона не існує, але це не означає, що вона взагалі не існує. Держава існує в психіці людей і означає лише певний образ. Вчений розробив концепцію державної влади як правового явища, що засноване на психологічних проєкціях прав і обов'язків. На базі цих проєкцій виникають відносини влади, в яких правляча особа одержує повноваження видавати накази і вимагати їх виконання, а підвладні зобов'язані виконувати ці накази. Характер психічних переживань стає основою класифікації відносин державної влади. Психологічні емоції не лише посвідчують наявність влади, а й створюють владу безпосередньо.

Згідно з теорією Л.Й. Петражицького, надання влади певному колу осіб лежить в основі будь-якої соціальної

¹ Михайловский Н.К. Сочинения. 4-е изд. Санкт-Петербург: Клобунов, 1907. Т. II. С. 104, 122, 310; Кнапп L. Sustem der Rechtsphilosophie. Erlangen, 1857. S. 215, 235, 245.

організації, в тому числі й держави, яка не є реальністю, організмом, не має реальності й єдина воля, яка їй приписується. Державна влада є не волею і не силою, взагалі не є чимось реальним, а є емоційною проекцією, емоційною фантазмою¹. Держава, за Л.И. Петражицьким, це лише ідея, душевне переживання людини, яка спонукається до суспільно-корисної поведінки і знесилюється для поведінки суспільно-шкідливої. Реальними є лише психологічні емоційно-інтелектуальні переживання правового типу: по-перше, імперативно-атрибутивні уявлення одних, що їм належить право на покору інших, і, по-друге, імперативно-атрибутивні уявлення інших, що вони повинні коритися своїм повелителям. Обов'язки одних закріплені за іншими як їхні права. У результаті множини таких переживань виникає координована індивідуальна і масова поведінка: одні розпоряджаються, карають тих, хто провинився, інші підкоряються, виконують розпорядження перших. При небажанні підвладних підкорятися, вступає в дію тенденція, властива правовій психіці повелителів і тих, хто з ними солідарний, – змусити залежних до покори. Отже, державна влада – це приписане певній особі (нею самою або іншими) загальне соціально-службове право наказувати або якимось іншим чином впливати на підданих (у тому числі розпоряджатися спільними справами) з метою виконання обов'язку служіння спільному благу². Щоб бути переможцями, володарі повинні мати в своєму розпорядженні сили інших підвладних, які визнають необхідність їм підкорятися. Чим більше таких підвладних, що приписують повелителю право на покору з їхнього боку, тим більш могутній повелитель.

Складний ієрархічний розподіл влади, що існує в державі, на думку Л.И. Петражицького викликає помилкове уявлення про державу як про механізм з єдиною волею і силою. Насправді ж ми маємо справу з особливими імперативно-

¹ Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. 2-е изд. С. 198.

² Там само. С. 206.

атрибутивними переживаннями і відповідною індивідуальною та масовою поведінкою. Л.Й. Петражицький не погоджувався з популярною теорією про надання державі-особі однієї єдиної влади. Він виходив із того, що народна правова психіка наділяє різними за змістом правами влади множину осіб у державі. Всі вони приписують собі права на покору інших осіб, а також обов'язок підкорятися своїм начальникам і діють відповідно. Тому в державі одночасно є не одна влада, а кілька або навіть багато видів влади і, відповідно, багато суб'єктів, наділених владою. Наділення владою кількох суб'єктів з боку одних і тих же підвладних могло б призвести до певних небезпечних колізій і конфліктів. Усуненню таких ускладнень сприяє певна властивість народної психіки: за суперечливих розпоряджень двох або кількох властей конкретний обов'язок підкорення спрямовується за адресою лише однієї з них. Таким чином, можна говорити про дві категорії властей: 1) перша і переважаюча; 2) інші, які поступаються. Всі вони розміщуються в ієрархічному порядку.

Владу, над якою немає ієрархічно вищої влади, Л.Й. Петражицький називав верховною соціальною владою. Людські ж спільноти, об'єднані однією верховною владою (тобто приписуванням одним і тим же особам належних їм прав і обов'язків), він називав самостійними і незалежними соціальними групами. Мислитель виділяв два різновиди самостійних соціальних груп у суспільстві. Одні такі групи включають у себе людей, об'єднаних крім правових переконань ще й родинними зв'язками. Інші самостійні соціальні групи, не пов'язані такими зв'язками, – це союзи між чужими. Самостійні соціальні групи другого типу Л.Й. Петражицький називав неродинними, офіційними або державними групами – державами. Держава – це незалежна соціальна група, об'єднана однією верховною владою, тобто психологічними переживаннями права розпоряджатися і обов'язку підкорятися одному вищому керівництву.

Л.Й. Петражицький відкидав традиційне визнання в державі трьох елементів – території, населення і державної влади. Він писав: «З точки зору психологічної теорії

державної організації ... осілість, наявність певної території, не має класифікаційного значення. І відповідні кочові соціальні групи або такі, що раніше були осілими, але в даний момент пересуваються на інші території під владою і керівництвом своїх князів, царів, ханів та ін., мають бути включеними, за наявності вказаних вище інших ознак, до класу держави»¹.

Таким чином, психологічна теорія Л.Й. Петражицького будує державу не як факт, а як переживання індивіда, тобто підходить до держави з ідеалістичної, а не реалістичної точки зору. Він вивчав не надумані психічні явища, а такі, які дійсно відбуваються, але заміняв умови і відносини, що реально існують, лише уявленням про них, вивчав не самі відносини, а їх відтворення в психіці людини.

На початку ХХ ст. у науковій літературі висловлювались сумніви щодо існування емоцій, як елементарного стану, поряд з пізнанням, відчуттям і волею. Р.М. Оржецький стверджував, що при виділенні в психіці інтелектуальних, чуттєвих і вольових процесів не переслідується мета вказати стан, який можна переживати окремо від інших станів; немає станів, які б конкретно переживались як чисте відчуття, чисте почуття або чиста воля. Дійсні переживання складаються із складного, конкретно-нероздільного комплексу або потоку. Лише шляхом теоретичного аналізу можна вирізнити в переживанні явища різного характеру, а шляхом ізолюючої абстракції звести їх до найпростіших елементів, які вважаються такими, що не піддаються поділу, тобто є елементарними².

Звертає на себе увагу і крайній індивідуалізм Л.Й. Петражицького. На відміну від своїх сучасників Г. Тарда, В. Вундта, Е. Дюркгейма та ін., він залишає поза увагою соціальну психіку. Л.Й. Петражицький завжди підкреслював,

¹ Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. 2-е изд. С. 213.

² Оржецкий Р.М. Теория права и государства профессора Л.И. Петражицкого. Т. I. 1907. *Вопросы философии и психологии* / Под ред. Л.М. Лопатина. Москва: Б.м., 1908. Январь-февраль. С. 112, 113.

що будь-яке психічне явище відбувається в психіці одного індивіда і лише там його природа не змінюється залежно від того, чи відбувається або ні щось подібне десь між індивідами, над ними, в психіці інших індивідів, чи існують взагалі інші індивіди.

Поза увагою вченого залишилося таке явище, як психологія натовпу. Сам факт перебування в збудженому людському натовпі може позначитися на індивідуальних психічних переживаннях кожної людини. Без дослідження таких фактів заперечення реальності соціальної психіки не можна вважати обґрунтованим.

У кінцевому підсумку теорія Л.Й. Петражицького приводить до висновку, що розвиток суспільної і державної влади зумовлюється змінами індивідуальної психіки. Але чим у такому разі зумовлюється розвиток самої психіки? На це запитання теорія Л.Й. Петражицького не дає відповіді.

На дослідженнях колективної психології ґрунтувалася теорія відомого російського правознавця Веніаміна Михайловича Хвостова (1868–1920). Людину він розглядав як істоту суспільну. Ізолювана істота не була б людиною, навіть не була б розумною істотою. Вчений переконаний, що соціально-психічне життя існує так само, як існують веління соціальної волі.

На думку В.М. Хвостова, суспільство неможливо розглядати як явище, подібне біологічному організму. Життя суспільства не вичерпується життям і діяльністю окремих індивідів, що до нього входять. Завдяки взаємодії багатьох сил у суспільстві, розвиваються особливі соціальні сили і виникають своєрідні соціальні продукти, які не може створити окрема людина: це мова, традиції, наука, мистецтво, право тощо. Тобто у суспільстві діють особливі закони розвитку, воно веде своє особливе життя, яке не вичерпується життям окремих людей, які входять до його складу. Поряд із психологією окремої людини є особлива психологія народів. Лише у цьому сенсі В.М. Хвостов називав суспільство органічною єдністю; але це – організм особливий, не біологічний, а соціальний. Зв'язок, що об'єднує його членів, є

зв'язком психічним. Він проявляється в народній самосвідомості та призводить до створення всіх вищеназваних продуктів соціального життя. Такий важливий для психічного життя людини факт, як появу мови, не можна уявити, якщо б природа психічних явищ була зовсім незалежною від того, що відбувається в психіці інших індивідів. Якщо вже і є безсумнівний продукт соціально-психічної діяльності, то це саме мова, яка має величезне значення для всіх сторін психічної діяльності людини¹. Те ж саме можна сказати і про психологію відчуттів. В.М. Хвостов зробив висновок: якщо людське суспільство має органічну природу, тобто живе своїм самостійним життям, те ж саме можна сказати і про державу, як найбільш самостійну, міцну і найкраще організовану форму суспільства².

У теорії В.М. Хвостова психічний примус є найважливішим фактором соціального управління в тому разі, якщо він приймає нормативно-правовий або моральний характер. На відміну від норм права, що охороняються державою і завдяки цьому мають об'єктивний статус, який не залежить від волі окремої людини, моральні норми суб'єктивні, вони не підпорядковані державному або суспільному контролю. Часто у зв'язку з цим виникають конфлікти між особою і суспільством. Щоб їх усунути, слід акцентувати увагу на детальному соціологічному, соціально-психологічному та етно-правовому аналізі реальних соціальних потреб, інтересів, цінностей і різних соціальних норм³.

Державу В.М. Хвостов розглядав як союз примусовий. Основна його властивість – панування над своїми членами без їхньої на те згоди. Держава виробляє свою власну волю. Ця воля стоїть над волею окремих її членів, змушує їх до безумовної покори. Вона і є змістом того, що називають верховною владою. Звичайно, виразниками цієї волі є окремі

¹ Хвостов В.М. Этюды по современной этике. Москва: Сытин, 1908. С. 196.

² Хвостов В.М. Общая теория права. Элементарный очерк. Петроград. Москва. Варшава. Вильно: Склад издания в книжных магазинах Н.П. Карбасникова, 1911. С. 20, 21.

³ Жоль К.К. Философия и социология права: Учеб. пособие. С. 426.

люди; але вони при цьому виступають саме як органи держави і діють згідно з особливим порядком, визначеним правом. У результаті їхні акти мають значення вольових актів держави. Воля держави є саме соціальною, а не індивідуальною волею тих осіб, які виражають її як органи держави. Для вироблення цієї волі держава засновує ряд установ, які тісно між собою пов'язані і створюють своєрідну соціальну вольову організацію.

Привертає до себе увагу та обставина, що примус, насилля, що застосовується державою, В.М. Хвостов розглядав як етичні засоби. Вирішуючи питання, чи можна вважати етичним засобом політику, яка часто звертається до аморальних прийомів, В.М. Хвостов зробив висновок: чим далі суспільство від ідеала, тим далі від ідеала і його політичні засоби¹. В теорії держави дослідник пов'язував своє вчення з моральною філософією, наполягав на тому, що фундаментом теорії держави повинна служити загальнофілософська дисципліна – етика. При цьому вказував, що лише знання етичних вчень дає достатню підготовку для дослідження соціальних теорій права і держави². Дотримуючись неокантіанської філософської орієнтації, на той час дуже популярної філософської течії, він намагався поєднати філософські установки неокантіанців з соціологічним підходом до теорії держави.

На противагу механістичній теорії, процес виникнення і розвитку держави В.М. Хвостов розглядав як органічний. На його думку, цей процес керується не свідомим розумом людини, як стороннього творця, але він є результатом внутрішнього життя людської спільноти і не завжди виражає планомірні дії людей. У процесі виникнення держави діють і такі сили, які повністю не входять у розрахунки людей, що створюють державу. Так, величезне значення мають природні

¹ Хвостов В.М. Основные проблемы этики. Москва: Тип. И.Д. Сытина, 1907. 160 с.

² Хвостов В.М. Очерки истории этических учений. 2-е изд. Москва: Изд. Московских Высших Женских Курсов, 1913. VIII, 282 с.: Хвостов В.М. Общая теория права. Элементарный очерк. С. 1–3, 65–70; Хвостов В.М. Нравственная личность и общество. Очерки по этике и социологии. Москва: Клячков, 1911. VII, 230 с.

умови, характер територіальних меж, ґрунтові й кліматичні особливості місцевості. З іншого боку, людські дії не завжди призводять до результатів, на які люди розраховували. Повторюючи В. Вундта, В.М. Хвостов визнавав, що в історії постійно діє закон гетерогонії цілей, який полягає в тому, що наслідки людських дій завжди більш або менш широко виходять за межі первинних мотивів волі; завдяки цьому виникають нові мотиви, підставою для яких слугують результати, одержані в результаті попередніх дій; ці мотиви знову призводять до непередбачених наслідків і т.д. Все це значною мірою позбавляє історичний процес характеру планомірної творчості людського розуму. Багато чого є непередбачуваним і неочікуваним для учасників цього процесу.

Відповідно держава, на думку В.М. Хвостова, хоч і є результатом діяльності людей, як одного з факторів соціального процесу, але водночас не є цілком продуктом свідомої творчості людини; вона виростає як непередбачуваний наслідок із таких дій, при здійсненні яких у її творців не було готового ідеалу держави. Лише на порівняно пізніх стадіях людського розвитку, коли державне життя цілком стало свідомим, ми зустрічаємось із зразками навмисного створення нових держав. Але і в цьому разі спроби створення нових держав можуть бути вдалим лише в тому випадку, якщо були враховані всі ті незалежні від волі людини обставини, які обумовлюють буття і розвиток держави¹.

Масову поведінку людей визнавав предметом загального вчення про державу Михайло Андрійович Рейснер (1868–1928) – видатний правознавець, соціолог, історик і політичний діяч.

На думку М.А. Рейснера, люди сприймають у своїй свідомості ідею влади, яка змушує їх підпорядковувати свою волю волі інших людей (власителів або правителів). Поступово людина створює грандіозну ілюзію або фантазму, в якій єдина верховна влада стає джерелом цілої маси властей, що взаємно врівноважені та протидіють одна одній. Ця фантазма втілюється в дійсності завдяки тому, що люди

¹ Хвостов В.М. Общая теория права. Элементарный очерк. С. 32, 33.

намагаються відтворити в своїй діяльності відносини влади і підпорядкування, розігрують певні політичні ролі.

Поведінка людей, які діють як державні діячі, тим відрізняється від поведінки осіб, що відіграють свої ролі в інших суспільних об'єднаннях, що ідеологія держави, об'єднуючи в собі принципи верховенства, вищої єдності і всеохоплюючого втручання, тим самим надає своїм носіям вищу силу, послідовність і цілісність дій відповідно до широти цілей і могутності засобів¹. Сутність держави, у зв'язку з цим, обумовлюється трьома моментами. По-перше, масовою психікою людей, яка є основним джерелом суспільної і державної ідеології. По-друге, самою цією ідеологією, її різними видами та типами, її залежністю від певних історичних умов. По-третє, самою політичною поведінкою людей, яка є результатом більш або менш повного відтворення державних ідей в житті й діяльності людини. З цієї точки зору держава, як соціальне явище, є процесом, в якому центральне місце належить ідеології. М.А. Рейснер писав: «Якщо розуміти ідею держави ще більш вузько як організаційну ідеологію, можна сказати, що вона вічно народжується, вічно помирає, але ніколи не може стати завершеною, такою, що зупинилася, досконалою державою, оскільки ніколи й ніде жодна ідеологія не була на практиці втілена цілком і до кінця у відповідній організації. Про ідею держави ... можна сказати, що це недосяжний ідеал, який, подібно до всіх ідеалів, віддаляється у той момент, коли він уявляється найдоступнішим»².

За М.А. Рейснером, першим пунктом політичної ідеології є поняття верховної влади, що стоїть над людиною. Другим пунктом є уявлення про так зване державне населення. При цьому передбачається, що це населення, нація або народ, дійсно усвідомлюють поняття верховної влади і, таким чином, є повною єдністю окремих воľ в одній організації. На противагу багатьом своїм сучасникам, М.А. Рейснер не вважав

¹ Рейснер М.А. Государство. Ч. I. Идеология и метод. 2-е изд., доп. и испр. Москва: Издание Соц. Академии общественных наук, 1918. С. XLI.

² Там само. С. XLII.

населення обов'язковим елементом державної ідеології, оскільки сама влада розглядається як ідея масового поєднання воель. На його думку, більш правильно розуміти «населення» лише як пояснюючу, доповнюючу ознаку, яка входить в уявлення про державну владу, оскільки влада створюється саме в психіці населення і є для нього організуючим принципом. Влада існує до того часу, поки населення не зустрічає опору, і навпаки, влада в населенні знаходить живі знаряддя для своїх цілей.

Більш важливим, на думку М.А. Рейснера, є інше поняття населення. Це поняття про деяку вищу, колективну єдність. Коли поняття «населення» замінюють поняттям «нація» або «народ», то зазвичай до цих слів додають ще термін «державний»: державне суспільство, державна нація, державний народ. У такій термінології М.А. Рейснер бачив цілком конкретний сенс. Якщо державній владі, як ідеї, властива тенденція до пропаганди своєї могутності й до поглинання всіх інших ідеологій влади, так само і державний народ, нація або суспільство є ідеологічною величиною з такою ж тенденцією. Як і влада, поняття народу є належним, імперативним. Єдність і мир державного народу повинні витіснити собою розлад у державі. Боротьба класів і станів повинна бути придушена єдиним поняттям державної нації як такої. Без дозволу державного народу не повинно бути ніякої боротьби в суспільстві і його різних групах, що входять до складу держави. Де стикається інтерес єдиної державної нації, всього державного населення з інтересами окремих соціальних груп, там останні неминуче мають відступити. У цьому полягає ідеологічний зміст поняття «населення», адже поняття держави є не лише визначенням існуючого, а й пропагандою належного. Ідея держави є сама по собі політичною програмою¹.

На відміну від багатьох своїх сучасників, М.А. Рейснер розглядав територію як найменш істотний елемент поняття «держава»: «Це означає лише те, що межі підпорядкування

¹ Рейснер М.А. Государство. Ч. I. Культурно-исторические основы. Москва: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1911. С. 12, 13.

державній владі визначаються особливою ідеальною лінією, яка цілком довільно і умовно окреслює ту або іншу земельну площу»¹. На думку М.А. Рейснера, більш важливим є територіальне начало у тому значенні, що державна влада, обмежена в своїй діяльності виключно умовним кордоном держави, вважає для себе доступною будь-яку діяльність людей, причому не обмежується якоюсь однією стороною їх життя. Територіальність у цьому розумінні означає безмежність і широту державних завдань і цілей у межах території.

Аналізуючи три традиційні елементи держави, М.А. Рейснер дійшов висновку, що державна влада, населення і територія не можуть вважатися конкретними, реальними явищами, здатними позбавити поняття держави його ідеологічного характеру. «І якщо сама держава є не що інше, як організована за допомогою ідеї держави масова поведінка людей, то й державна влада, населення і територія є лише поняттями або ідеями, завдяки яким організується політична поведінка. Психологічний характер проявів влади настільки очевидний, а сама державна влада, що існує лише в психіці, зокрема в свідомості людей, настільки позбавлена матеріальних ознак, що ніхто не відмовиться вважати державну владу саме ідеєю, що проявляється реально лише остільки, оскільки люди роблять її принципом своєї поведінки»².

За такого розуміння державної влади її єдність для М.А. Рейснера є простою фікцією. Він вважав, що державна влада, будучи творінням стількох психологій, стількох індивідів, і являючи собою стільки різних типів, скільки є групових і класових спільнот, цілком природно не буде однаковою в свідомості і поведінці міністра і селянина, в психіці політичного діяча і принципового анархіста, – тобто людей різних суспільних верств, професій, виховання тощо. М.А. Рейснер підкреслював важливість державної ідеології

¹ Рейснер М.А. Государство. Ч. I. Культурно-исторические основы. Москва: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1911. С. 13.

² Там само. С. 14.

для суспільства, «побудованого на класах». Політична фантазма тут немов би доповнює те, чого не дає солідарність суспільних інтересів. Панівні класи створюють нав'язливі ідеї, ідеї сили, яким людина надає самостійне значення і під впливом цих ідей сприймає зверхність гнобителів як належне¹.

З колективною (масовою) психологією пов'язував процес реалізації державної влади правознавець та політичний діяч Федір Федорович Кокошкін (1871–1918). На його думку, державна влада є явищем психологічного порядку, яке належить до сфери не індивідуальних, а колективних психічних явищ. Державна влада певним чином нагадує особисту владу – владу людини над людиною. Підстави виникнення особистої влади можуть бути найрізноманітніші (наслідки матеріальної залежності, результат фізичної сили, страх та ін.). За певних умов особиста влада може перетворитися на владу суспільну. Однією із таких умов є взаємний психічний вплив членів суспільної групи. Цей вплив відбувається не лише шляхом переконання, тобто свідомо, але й шляхом несвідомої передачі відчуттів і настроїв. Індивідуальний настрій або бажання, що виникає спочатку лише у однієї особи, за певних умов передається оточенню, а потім це ж саме відчуття повертається до того, у кого воно виникло, але в посиленому вигляді, тому що це відчуття є результатом психічного впливу вже цілої маси осіб. Можна сказати, що почуття, яке знаходить відгук у навколишньому середовищі, посилюється в результаті маси відображень. Повторюючи Г. Тарда, Ф.Ф. Кокошкін заявляв, що взаємний психічний вплив людей, які перебувають разом, створює особливе психічне життя натовпу, що відрізняється від індивідуального психічного життя людей, які до нього входять².

Якщо одні й ті ж люди постійно спілкуються, обмінюються настроями, бажаннями і думками, в результаті складається стійка психічна атмосфера. Виникає те явище, яке називають

¹ Рейснер М.А. Теория Л.И. Петражицкого, марксизм и социальная идеология. С. 141.

² Кокошкин Ф. Лекции по общему государственному праву. 2-е изд. Москва: Изд. бр. Башмаковых, 1912. С. 69, 70.

«суспільним духом», «народним духом», «суспільним настроєм». Завдяки наявності певної організації, окремі особи мають можливість використовувати колективну психічну силу і спрямовувати її до певних цілей. Таку можливість Ф.Ф. Кокошкін називав суспільною владою. Із комбінації двох факторів – особистої влади людини над людиною і взаємного психічного впливу людей – виникає суспільна влада над групою осіб, пов'язаних постійним спілкуванням. Людина підкоряється владі вже не через своє особисте ставлення до неї, а тому, що їй підкоряються інші: за веліннями властителя вона відчуває не лише його особистий авторитет, а й колективну силу решти учасників спілкування, яка підтримує цей авторитет. Чим більша кількість членів союзу, тим більш широке відображення настрою залежності, тим більш сильний дух покірності. Влада поступово відривається від первинної особистої основи, починає орієнтуватися на новий фундамент – суспільні настрої. Так вона набуває суспільного характеру.

Зміцненню влади, за Ф.Ф. Кокошкіним, слугує також особливість індивідуальної психіки. «В людській душі є сила, яка приходить їй на допомогу, та сама сила, яка створює так зване звичаєве право, – сила звички. Якщо певні дії повторюються протягом тривалого часу, в людській свідомості з'являється уявлення про обов'язковість цих дій»¹. Психологічна сила звички, що викликає усвідомлення обов'язковості певної поведінки і, таким чином, створює юридичну норму у формі звичаю, стає надійною основою влади.

Психологічний процес формування влади протікає в тісному зв'язку і взаємодії з рядом інших явищ масової психології. У кожній суспільній групі підпорядкування владі не є єдиним явищем індивідуальної психіки, що може набути суспільного значення. Поряд із усвідомленням залежності від влади виникає та існує багато інших настроїв, відчуттів, бажань, які так само, як і усвідомлення залежності, можуть підніматися із сфери індивідуального душевного життя в сферу

¹ Кокошкін Ф. Лекции по общему государственному праву. 2-е изд. С. 73.

суспільної психіки й силою звичаю кристалізуватися в правові норми. Процес формування влади може стикатись з іншими суспільно-психологічними процесами, які йому протидіють (наприклад, з розвитком почуття особистої свободи). Особиста влада, що виникає в суспільстві, далеко не завжди набуває суспільного характеру. На думку Ф.Ф. Кокошкіна, із усіх видів особистої влади, що можуть виникнути в межах даного суспільства, найбільше шансів розвинутих і зміцнитись, набути суспільного і правового характеру, має та влада, яка більше ніж інші відповідає спільним інтересам¹.

Прихильник юридичної теорії держави Ф.Ф. Кокошкін, як бачимо, не послуговувався лише одним методом дослідження. Якщо позитивний метод давав йому можливість констатувати зв'язок між соціальним середовищем і владою, то за допомогою діалектичного методу він намагався пояснити, чому це середовище породжує владу. Історичний метод дослідження дав можливість Ф.Ф. Кокошкіну зробити висновок, що вже на ранніх етапах цивілізації поряд із масовим, стихійним підпорядкуванням владі з'являється і свідоме ставлення до неї. Існування влади як сили, яку можна спрямувати на служіння тим або іншим цілям, породжує у окремих осіб, а потім у цілих груп, прагнення захопити владу і використати її в своїх інтересах. Так виникає боротьба за владу, яка сприяє пробудженню свідомого ставлення до влади і з боку тих членів суспільства, які не беруть безпосередньої участі в боротьбі. Неминучі за умов боротьби періоди анархії, коли більшість населення перебуває в гіршому становищі, ніж за будь-якої влади, призводять до переконання в необхідності влади взагалі. Зміна різних форм влади дає можливість їх порівняти, після чого відбувається свідомий вибір тієї чи іншої форми. Отже, поряд із несвідомим підпорядкуванням, заснованим на почуттях і звичках, має місце й свідоме підпорядкування владі, засноване на розумному переконанні. Виникають довільні уявлення про бажану організацію влади – політичні ідеали. Стихійні суспільні настрої і несвідома суспільна звичка поступово трансформуються в свідому суспільну думку.

¹ Кокошкин Ф. Лекции по общему государственному праву. 2-е изд. С. 75, 76.

Таким чином, основи влади, що сформувались у людській психіці, поступово набувають розумного характеру, влада раціоналізується. Завдяки суспільним ідеалам і суспільній думці влада зміцнюється і набуває юридичного характеру не лише через правовий звичай, а й в інших формах. Отже, в основі суспільної влади лежить колективна підтримка населення, яке визнає наявну владу. Таке суспільне визнання в тих чи інших формах є підставою і права, звідси висновок – будь-яка влада, яка визнається населенням, має юридичний характер. Підпорядкування такій владі ґрунтується на нормах права. Суспільне визнання, що є фактичною і юридичною основою державної влади, має змішаний характер: у ньому взаємодіють два психологічні елементи: 1) стихійне та інстинктивне підпорядкування, засноване на почуттях і звичках; 2) свідоме, розумне підпорядкування, що впливає із раціональних підстав. Політичний прогрес в історії людства зводиться до поступового розширення другого елемента за рахунок першого. Політичний ідеал, на думку Ф.Ф. Кокошкіна, полягає в усвідомленні, підпорядкуванні розуму стихійної суспільної сили, що виникає в темних, далеких від свідомості сферах психічного життя, перетворенні її в силу усвідомлену і розумну¹.

Інший прихильник психологічної школи М.А. Гредескул розглядав державу саме як продукт людської психіки. На його думку, економіка, держава і право утворюють «побудову», головна функція якої – забезпечити людині задоволення її потреб шляхом господарської діяльності у суспільній формі. Для задоволення своїх вищих потреб над «побудовою» люди створюють «надбудову». У цій надбудові людство нагромаджує релігійні вірування, моральні уявлення, науку, мистецтво, всі вищі прояви і завоювання духу. М.А. Гредескул дійшов висновку, що в психізмі, як основі людської історії, надбудова становить істинну мету і справжній смисл людського існування².

Важливість психологічного фактора для процесу виникнення і функціонування держави, поряд з іншими факто-

¹ Кокошкин Ф. Лекции по общему государственному праву. 2-е изд. С. 77, 79.

² Кондратик Л.Й. Історія соціології України в іменах. С. 18.

рами, визнавали також М.М. Ковалевський, Б.О. Кістяківський, П.О. Сорокін, П.Г. Виноградов, М.І. Кареев, позиція яких буде розглядатися нижче при дослідженні плюралістичних теорій держави, які акцентували увагу саме на множині факторів.

Психологічна теорія не була одностайно прийнята науковою громадськістю. Так, Г.Ф. Шершеневич стверджував, що суспільство, представлене як лише психічний процес, обумовлює необхідність розглядати всі суспільні явища як лише психічні акти. Якщо суспільство є лише психічним переживанням індивідів, які до нього входять, виникає питання: як розуміти факти суспільного життя, що призвели до цих переживань, як зовні проявляються ці переживання? Суспільну інтеграцію, на його думку, не можна зводити до посилення психічної взаємодії. Якщо внаслідок несприятливих умов праці зменшується кількість населення і водночас проявляється нездатність даного суспільства витримувати боротьбу за існування, це, без сумніву, факт суспільний. Але цей факт не є лише психічним. Якщо в суспільстві внаслідок нерівномірного поділу багатств виникають ворожі один одному класи, ще не можна стверджувати, що влада одного класу над іншим і підкорення одного класу іншому мають чисто психічний характер. Неможливо звести цілком до психічних актів ту взаємну залежність членів суспільства, яка породжується процесом суспільного поділу праці. За словами Г.Ф. Шершеневича, спроба пояснити все суспільне життя психічною взаємодією, пояснити будову і життя суспільства одними лише законами колективної психології, є явним перебільшенням¹. Слід погодитись з думкою Г.Ф. Шершеневича, що повне заперечення економічного детермінізму, характерне для психологічної теорії, було її явною помилкою.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. психологізація істотно вплинула на розвиток політико-правової думки. Вона зберігала своє значення й пізніше. За словами сучасного дослідника О.І. Екімова, «цьому значною мірою сприяло те,

¹ Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Вып. I. Т. I. Философия права. Часть теоретическая. Москва: Изд. бр. Башмаковых, 1910. С. 128, 129.

що психологічна теорія могла бути використана з метою виправдання, по суті, будь-якого режиму політичного володарювання – від самого ліберального до самого деспотичного, адже джерелом його існування вона оголошувала виключно усвідомлення залежності від влади»¹.

Спроби прихильників психологічної школи пояснити всі суспільні явища, у тому числі й політико-правові, одними лише законами психології, уявляються нам недостатньо обґрунтованими. Якщо суспільство є лише психічним процесом, то всі явища суспільного життя є психічними актами. Якщо суспільство є лише психічними переживаннями індивідів, які до нього належать, то слід пояснити, які ж фактори призвели до зовнішніх проявів цих переживань. Не розкриваючи сутності цих факторів, теоретики психологічної школи розглядали самотійну дію причин, відірваних від свого первинного обґрунтування.

Психологічна теорія не змогла до кінця пояснити роль психіки у виникненні держави і права. Ця теорія не визначила, як саме на виникненні держави і права позначився процес психічного відображення (психічного відтворення об'єкта в мозку людини у вигляді відчуттів, сприйняття, почуттів, емоцій, уявлень, образів, а також слів, понять, суджень і умовиводів), завдяки якому здійснюється орієнтування людини у соціальному середовищі, що необхідно для спрямування практичних дій. Між «імпульсами», «емоціями», «переживаннями» ця школа не бачила різниці. Як відомо, психіка людини поділяється на різні сфери – емоційну, вольову, розумову. У взаємовідносинах між людьми найбільш важливі вольові якості. На їх основі встановлюється психологічна підпорядкованість між людьми, а також соціальні утворення, одним із яких є держава.

¹ Екимов А.И. Коркунов. Москва: Юрид. лит., 1983. С. 60.

1.4. Плюралістичні теорії держави.

В останній третині XIX – на початку XX ст. набули популярності плюралістичні (дуалістичні) теорії держави, що намагались поєднати юридичну теорію держави з соціологічним напрямом у правознавстві. До поглядів окремих прихильників плюралістичних теорій держави звертались у сучасній науковій літературі К.К. Жоль, І.Д. Осипов, О.Ф. Скакун, В.О. Туманов, С. Хейман та ін.¹

Політико-правові погляди анархістів проаналізовано Н.С. Прозоровою, А.Д. Машковим, С.Ф. Ударцевою, Н.М. Пірумовою². Плюралістичні теорії, як напрям соціологічних теорій держави, а також погляди окремих прихильників цих теорій, досліджувались автором³.

Видатним представником плюралістичної теорії держави був Георг Єллінек (нім. Georg Jellinek, 1851–1911) – німецький юрист, філософ та історик, професор Віденського, Базельського і Гейдельберзького університетів. Філософсько-методологічною основою поглядів Г. Єллінека стала Баденська (Фрейбурзька) школа неокантіанства з її

¹ Жоль К.К. *Философия и социология права: Учеб. пособие.* С. 345, 346, 419, 420, 423–425; Осипов И.Д. *Философия русского либерализма (XIX – начало XX в.).* Санкт-Петербург: Изд-во СПб. ун-та, 1996. С. 133–140; Скакун О.Ф. Ковалевський Максим Максимович. *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.* Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. С. 127–128; Туманов В.А. *Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве.* Москва: Наука, 1971. 381 с.; Хейман С. *Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Пер. з англ.* Київ: Основні цінності, 2000. 304 с.

² Прозорова Н.С. Бакунін Михайло Олександрович. *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.* Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. I: А–Г. С. 185; Машков А.Д. Кропоткін Петро Олексійович. Там само. Т. 3: К–М. С. 421–422; Ударцев С.Ф. Кропоткін. Москва: Юрид. лит., 1989. 141 с.; Пірумова Н.М. *Социальная доктрина М.А. Бакунина.* Москва: Наука, 1990. 318 с.

³ Тимошенко В.І. Інституціональна теорія права. *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.* Київ: Укр. енцикл., 1999. Т. 2: Д–Й. С. 704; Тимошенко В.І. Кістяківський Богдан Олександрович. *Велика українська енциклопедія.* URL: [68](https://vue.gov.ua/Кістяківський, Богдан Олександрович; Тимошенко В.І. Плюралістична теорія держави Б.О. Кістяківського. Право України. 2005. № 3. С. 122–125; Тимошенко В.І. Теорія государства в политико-правовой мысли Украины и России (конец XIX – начало XX вв.); под. ред. В.И. Тимошенко: монография. [2-е изд., перераб. и доп.]. Чернигов: Издатель Лозовой В.М., 2014. 624 с.</p>
</div>
<div data-bbox=)

суб'єктивним ідеалізмом, агностицизмом, емпіризмом, психологізмом, протиставленням належного і сутнього.

Г. Єллінек заперечував об'єктивний характер держави. Як феномен суб'єктивної свідомості, держава, на його думку, не є єдиною і належить як до сфери існуючого, так і до сфери належного. Звідси два методи пізнання держави: соціологічний і юридичний. Держава розглядається в її емпіричному існуванні (виникненні, розвитку і взаємозв'язку з іншими соціальними явищами) за допомогою соціологічного (або соціального) методу. Г. Єллінек розглядав державу як соціально-психологічне явище, первинними складовими якого виступають вольові відносини володарювання, що перебувають у площині індивідуальної психіки та індивідуальної свідомості. Єдність цих відносин досягається телеологічно, тобто через принцип мети, спільної множині суб'єктивних свідомостей і такої, що здійснюється завдяки державній організації. Кінцевими об'єктивними елементами держави він вважав суму визначених, таких, що проявляються в дії, соціальних відносин між людьми, а точніше – їх функцій. Держава не є субстанцією, а є виключно функцією. Субстанцією ж, що лежить в основі цієї функції, є і завжди залишаються лише люди. Г. Єллінек дає соціальне (соціологічне) визначення держави: «державою є забезпечена початковою владою зверхності союзна єдність осілих людей»¹.

Внаслідок об'єднання нескінченних вольових відносин самі ці відносини набувають подвійної кваліфікації. Природні індивідуальні акти переносяться мисленням одночасно і на саму союзну єдність. З точки зору єдності, індивідуальні акти, що виражають цю єдність, виходять від неї, приписуються союзній єдності. Особи, які проявляють керівну волю (волю верховенства), стають знаряддям тієї волі, яку вони самі створюють, тобто стають органами цілого. Якщо синтез людської маси в цільову єдність логічно неминучий, то не

¹ Єллінек Г. Право современного государства. Т. I. Общее учение о государстве. 2-е изд., испр. и доп. С.И. Гессеном. Санкт-Петербург: Изд. юрид. книжн. магазина Н.К. Мартынова, 1908. С. 131.

менш необхідним є логічно віднести волю органа до союзної єдності, визнати її волею останньої.

Від кінцевих, доступних сприйняттю фактів державного життя Г. Єллінек поступово дійшов вищої форми синтезу цих фактів. Чи має цей синтез трансцендентне значення щодо людського досвіду, чи відповідає йому щось у людській природі, чи існують хоч у будь-якій формі й незалежно від нашого мислення ті єдності, які ми з логічною необхідністю створюємо, застосовуючи категорії цілі, – ми не знаємо і не можемо знати. Тут, на думку Г. Єллінека, закінчується доступне нам позитивне знання і починається сфера метафізичної спекуляції.

Юридичний же метод, за Г. Єллінеком, передбачає дослідження держави в площині належного, протиставленого емпіричному існуванню. Держава досліджується в чисто юридичних зв'язках, через призму абстрактних нормативних правових суджень, поза зв'язком із соціальним змістом. З юридичної точки зору держава може бути конструйована лише як суб'єкт права або корпорація. Субстратом корпорації завжди є люди, що створюють союзню єдність, керівна воля якої зосереджується в членах самого союзу.

Поняття корпорації є суто юридичним. Як і всім іншим правовим поняттям йому не відповідає ніщо, що може бути об'єктивно сприйняте; це поняття є формою юридичного синтезу для вираження юридичних відносин союзної єдності. Тому, приписуючи державі властивості юридичної особи, Г. Єллінек не вдається до фікції, оскільки особа є не що інше, як суб'єкт права і тому означає відношення окремої або колективної індивідуальності до правопорядку. Г. Єллінек робить висновок, що держава, як правове поняття, є «забезпечена початковою владою зверхності корпорація народу, що населяє певну територію або, ... забезпечена початковою владою територіальна корпорація»¹. Так, за допомогою юридичного методу, Г. Єллінек розглядав державу з позицій, аналогічних юридичному позитивізму.

¹ Еллинек Г. Право современного государства. Т. I. Общее учение о государстве. 2-е изд., испр. и доп. С.И. Гессеном. С. 133.

Поняття правового суб'єкта, за Г. Єллінеком, є поняттям суто юридичним, яке означає не реальні якості, властиві людині, а відносини. Суб'єкт у юридичному значенні не є істотою або субстанцією, а є правоздатністю, даною ззовні та створеною волею правопорядку. Правоздатність завжди передбачає людину, однак не завжди окремого індивіда. Це може бути сукупність людей або колективне ціле. На думку Г. Єллінека, юридичне пізнання тут має бути пов'язане з результатами пізнання держави як реального явища. Якщо держава є союзом, що представляє собою колективну єдність, якщо ця єдність не фікція, а необхідна для нашої свідомості форма синтезу, яка, як і інші явища нашої свідомості, повинна бути покладена в основу соціальних інститутів, то такі колективні єдності не менш здатні бути суб'єктами права, ніж людські індивіди. Кваліфікація колективної єдності як суб'єкта права не є фікцією, неіснуючою субстанцією, яка б визнавалася сутністю, що передує правопорядку. Всі єдності, що кваліфікуються правом як суб'єкти, уявляються навпаки однаково реальними.

Г. Єллінек переконаний, що конструювати державу як правового суб'єкта є так само правильним, як і розглядати людину як суб'єкта права. Лише з точки зору цього вчення можна юридично визначити єдність держави, її організацію та її волю.

За допомогою дуалістичної теорії держави Г. Єллінек намагався вирішити проблему самообмеження держави правом. Держава, як представник влади, в його теорії зобов'язується щодо держави, як представника суспільного інтересу. Він доводив, що держава, приймаючи закони, обов'язкові для своїх органів, зобов'язує ними і саму себе, тому що дії органів держави є діями самої держави¹.

У дусі юридичного позитивізму Г. Єллінек досліджує цілі держави. Вони поділяються на такі, що належать виключно

¹ Jellinek G. *Sustem der subjektiven öffentlichen Rechte*. Freiburg, 1892. S. 73, 223; Єллінек Г. *Право современного государства*. Т. I. *Общее учение о государстве*. 2-е изд., испр. и доп. С.И. Гессеном. С. 412–416; Тимошенко В.І. *Правова держава (теоретико-історичне дослідження)*. Київ: Наукова думка, 1994. С. 46–63.

державі й нікому іншому, і цілі конкуруючі (за термінологією Г. Єллінека), які досягаються завдяки діям лише держави, або держави разом із іншими органами. Державна діяльність має як певні загальні межі, зумовлені природою людських відносин, так і своєрідні межі, зумовлені природою окремих галузей управління.

Вищою метою діяльності держави є сприяння прогресивному розвитку всього народу і кожного громадянина зокрема. Ця мета повинна бути реалізована за трьома напрямками. Передусім щодо індивіда, розвитку якого, як члена цілого, має сприяти держава. Потім стосовно народу, як сукупності нинішніх і майбутніх громадян держави і, нарешті, щодо людського роду, членом якого є окремий народ. Отже, держава має сприяти потрійним солідарним інтересам: індивідуальним, національним, загальнолюдським. Г. Єллінек дійшов висновку, що держава з точки зору її телеологічного обґрунтування, є «зверхній союз народу, який є юридичною особою, що задовольняє шляхом планомірної, централізуючої, такої, що оперує за допомогою зовнішніх засобів діяльності індивідуальні, національні та загальнолюдські солідарні інтереси в напрямі прогресивного розвитку суспільства»¹.

Г. Єллінек відстежив внутрішній зв'язок питань про обґрунтування і про мету держави. Відповідь на перше питання пояснює буття держави, відповідь на друге – її діяльність. Лише разом вони поєднують у собі пояснення існування і функціонування держави. За словами Г. Єллінека, якщо без держави неможлива ніяка спільнота і недосяжна ніяка загальнолюдська мета, то в силу етичної необхідності кожен повинен віддати себе державі, якщо не хоче залишитися поза суспільством. Вказана позиція об'єднує різні вчення про державу, які уявляються нам протилежними одне одному. З одного боку, вона дає можливість пізнати державу як історично необхідний продукт природи людини, що різнобічно проявляється, а з іншого – вимагає вільного визнання історично даного, як необхідного етапного пункту в

¹ Єллінек Г. Право современного государства. Т. I. Общее учение о государстве. 2-е изд., испр. и доп. С.И. Гессеном. С. 192.

розвитку суспільства. У правильному вирішенні цих проблем знаходять своє примирення протилежності необхідності та свободи. Історично необхідне має бути створене вільно, у відповідності з ясно усвідомленою метою.

Дуалістична теорія Г. Єллінека поєднувала протилежні методи. На її основі сформувалася «чиста» юридична теорія держави (Г. Кельзен) і соціолого-психологічна теорія держави. Представники обох цих напрямів зверталися до авторитету Г. Єллінека і знаходили в його вченні необхідні аргументи для обґрунтування своїх позицій.

Тенденція до інтеграції різних методологій, що проявилась в останній третині XIX – на початку XX ст. у західно-європейській політико-правовій думці, перш за все в дуалістичній теорії Г. Єллінека, знайшла своє продовження в теоретичних конструкціях вітчизняних учених. Диференціація наукового знання в його позитивістському варіанті, по суті, не має меж, а тому кожна наукова галузь намагалась протиставити цій тенденції своє прагнення до об'єднання, синтезування і нового впорядкування розрізнених фрагментів знань. Цей процес знайшов відображення як в юридичному, так і в соціологічному позитивізмі. Деякі взаємні поступки, а часто й спроби певним чином зблизити різні методологічні позиції та установки різних шкіл і напрямів, можна спостерігати в межах синтетичного (інтегративного) правознавства, синтетичних теорій держави.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в позитивній соціології виявилась обмеженість методології, що застосовувалась прихильниками біологічної та психологічної шкіл. Стало зрозуміло, що при вирішенні складних політико-правових проблем необхідно враховувати не якийсь один момент, а всю сукупність соціальних факторів та елементів. Із закликами не обмежуватись єдиною методологією виступив відомий український юрист, філософ та культуролог, доктор державного права Євген Васильович Спекторський (1875–1951). Він закінчив юридичний факультет Варшавського університету, у 1903 р. був обраний доцентом кафедри енциклопедії та історії філософії права цього ж університету.

Після захисту в Московському університеті дисертації за другим томом монографії «Проблема соціальної фізики в XVII столітті» (К., 1917) здобув ступінь доктора державного права й був затверджений ординарним професором кафедри енциклопедії права й історії філософії права Імператорського університету Св. Володимира (Київ). Цього ж року був обраний деканом юридичного факультету вказаного університету, а з квітня 1918 р. – став ректором університету. Входив до складу Київського юридичного товариства і ряду інших наукових товариств. У 1918 р. брав активну участь у діяльності Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук¹.

Після окупації Києва більшовиками посади ректора і деканів було скасовано, відновлено їх після приходу денікінців у серпні 1919 р. Водночас Є.В. Спекторський був призначений попечителем Київського навчального округу та заступником головноуправляючого народною освітою. Наприкінці 1919 р. виїхав до Одеси. На початку 1920 р. емігрував до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (КСХС, з 1929 р. – Югославія). Упродовж 1945–1947 років перебував в Італії у таборах для переміщених осіб. З 1947 р. і до самої смерті – професор Свято-Володимирської православної духовної академії в Нью-Йорку. Був також головою Руської академічної групи в США (з 1948 р.), очолював руську секцію Асоціації американських та іноземних вчених. Помер в Нью-Йорку 3 березня 1951 р.²

На думку Є.В. Спекторського, позитивізм неможливо уявити без застосування математичних методів дослідження явищ суспільного життя³. Зазнавши впливу неокантіанства, Є.В. Спекторський визнавав переваги соціологічного підходу,

¹ Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. Київ: Видання Української Академії наук, 1919. IV, 88, XXXIV с.

² Музика І.В. Правознавець-енциклопедист Євген Васильович Спекторський (1875–1951). *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 15. DOI: 10.36695/2219-5521.2.2021.01

³ Спекторский Е. Очерки философии общественных наук. Варшава: Тип. Варшавского учебн. округа, 1907. С. 192.

однак вказував, що юридична наука, на відміну від звичайної соціології, яка розглядає суспільство як емпірично дане і таке, що виникло більш або менш стихійно, має розглядати те ж суспільство з особливої точки зору – морально-соціологічної¹. Його вчення є прикладом етико-соціологічного (або нормативно-соціологічного) підходу².

Є.В. Спекторський позитивно оцінював теорію солідарності, принаймні за зближення юриспруденції з соціологією. Ця теорія, на його думку, започатковує нову соціальну теорію держави, яка переносить центр тяжіння від публічної влади, що управляє суспільством, до самого суспільства, в якому панує самоуправління. Система урядової централізації замінюється системою широкої суспільної децентралізації. Вітаючи таке нововведення, дослідник водночас наголошував, що держава майже цілком розчиняється в потоці суспільних течій, а це не є бажаним.

Із критикою одностороннього підходу до досліджуваного явища, притаманного юридичному позитивізму, виступив відомий представник соціолого-позитивістського напрямку Віктор Вікторович Івановський (1854–1926). На його думку, вивчаючи речі або явища, не можна обмежуватись вивченням якоїсь однієї сторони цих речей або явищ. Говорити про юридичну природу держави, про моральну, релігійну, економічну тощо можна лише умовно. Держава, як явище, має свою єдину природу, але наслідки, що впливають із цієї природи і нею зумовлені, дуже різні. Так, явища юридичного, економічного, морального і релігійного життя можуть зумовлюватись природою держави, не входячи самі в цю природу. В.В. Івановський був переконаний, що «юридична школа помиляється, стверджуючи, що юриспруденція повинна вивчати юридичну природу держави; така природа не існує; існує право, як державна функція: вивчати його не значить

¹ Спекторский Е. Пособие к лекциям по энциклопедии права. Саратов: Б.м., 1915. С. 12.

² Казмер М.Э. Социологическое направление в русской дореволюционной правовой мысли. С. 121.

вивчати природу держави...»¹. Лише спостереження і вивчення дійсного життя може дати уявлення про природу держави.

Спостерігаючи в реальному житті явище, що називається державою, В.В. Івановський перш за все зазначав, що це суспільний союз: «Навіть ті, хто називає державу фактом або відносинами, не можуть заперечувати, що держава є все ж і суспільним союзом, тобто сукупністю людей, пов'язаних між собою певним зв'язком»². Але що ж це за союз і які його суспільні зв'язки? На думку В.В. Івановського, ні величина або обсяг суспільних з'єднань, ні їхній етнографічний склад, ні мета, яку переслідує союз, не може вважатися критерієм для виділення держави серед інших суспільних союзів. Всупереч позиції прихильників юридичного позитивізму, він стверджував, що вчення про мету держави втратило своє колишнє значення; завдання, які виконує держава, перебувають у залежності від ступеня політичної культури народу. Така позиція В.В. Івановського не була однозначно підтримана його сучасниками.

Територіальний елемент також, за В.В. Івановським, не дає можливості відрізнити державу від недержавних союзів. Він виходив із того, що територіальна самостійність є лише результатом самостійності влади, що функціонує в кожному державному союзі. Проте організація влади наявна не лише в союзі державному, а й будь-якому іншому суспільному союзі. В.В. Івановський дійшов висновку, що лише верховенство або суверенітет державної влади є тією відмітною рисою, завдяки якій можна відрізнити організацію влади в державному союзі від організації влади в інших союзах.

Суверенітет В.В. Івановський розглядав як властивість державної влади, завдяки якій вона стоїть вище всіх інших властей даної держави. Державою можна назвати такий суспільний союз, який має суверенну владу. Верховну владу і народ називав елементами кожної держави, ці елементи існують лише в такому з'єднанні й немислимі в ізольованому

¹ Івановський В.В. Учебник государственного права. Изд. 4-е. Казань: Типо-лит. Императорского ун-та, 1913. С. 65–66.

² Там само. С. 68.

вигляді. Відношення між цими елементами таке, що один без іншого існувати не може, і що саме це поєднання зумовлює природу держави. При цьому народ, на думку В.В. Івановського, – це «сукупність осіб і суспільних груп, об'єднаних верховною владою»¹. Звідси випливає, що держава – це особливого роду суспільний союз, що має дещо спільне і з організмом, і з особою, але не є ні тим, ні іншим². Суспільні ж групи утворюються під впливом держави. Таке судження свідчить про певний вплив на вченого історичної і юридичної шкіл.

Плюралістичний підхід до суспільства і держави яскраво проявився в творчості видатного українського і російського правознавця, соціолога, історика та етнографа Максима Максимовича Ковалевського (1851–1916), який вбачав у ньому засіб для синтезування на позитивістській основі позитивних моментів всіх існуючих наукових напрямів. Світогляд М.М. Ковалевського сформувався під впливом позитивізму. На початку своєї наукової діяльності він захоплювався ідеями професорів Харківського університету Д.І. Каченовського, П.П. Цитовича, К.К. Гаттембергера, лекції яких слухав. Тому свої дослідження соціально-економічних процесів і їх ролі у формуванні права і держави розпочав, керуючись історичним та порівняльним методами. Державу М.М. Ковалевський пропонував розглядати як політичну організацію народу-племіні, форму суспільного союзу, за якого народ-плем'я знаходить можливість політичного самоврядування під владою уряду, який він визнає. Водночас погляди М.М. Ковалевського істотно відрізняються від позиції історичної школи права. М.М. Ковалевський знаходив подібні риси в політичному розвитку різних народів, а історична школа вбачала основу права і держави в містичному «народному дусі».

Наукова методологія М.М. Ковалевського ґрунтується на об'єднанні методів історичного та соціологічного, акцентуванні уваги на порівняльному вивченні історії

¹ Івановский В.В. Вопросы государственного устройства, социологии и политики. Казань: Типо-лит. Императорского ун-та, 1899. С. 163.

² Івановский В.В. Учебник государственного права. Изд. 4-е. С. 72.

розвитку політичних відносин і юридичних норм. Його соціальна філософія була прикладом синтезу плюралізму і монізму, за якого цілісне суспільство, що розвивається, і його елементи ставляться у взаємну залежність: кожен елемент взаємно заперечується і взаємно стверджується іншим. Кожне соціальне явище характеризується у зв'язку з тим місцем, яке воно займає в соціальному цілому. Фактори, що створюють соціальне ціле, у М.М. Ковалевського розміщені в певному порядку. На першому місці – демографічний фактор, який відіграє величезну роль у соціальній динаміці та статичності, далі йде економіка, а завершують цю ієрархію суспільні відносини та ідеї. Кожен фактор в історичній еволюції виконує свою функцію і визначає конкретний характер соціальної еволюції. Така методологія дає можливість з'ясувати сутність тих або інших факторів реального життєвого досвіду і тим самим вона виходить за межі методів класичної позитивістської соціології О. Конта, Г. Спенсера, Д.С. Мілля¹. На основі цієї методології вчений розвивав свій політичний і правовий ідеал.

М.М. Ковалевський розглядав державу як реальний факт, організований суспільний союз із спільною для всіх його членів владою, яка визнається на всій, займаній ним території, владою, що стоїть над всім населенням, яке проживає на цій території. Отже, «територія необхідна для державного спілкування»². Визначити державу неможливо без ще двох елементів – населення і влади. Саме ці елементи є основними. М.М. Ковалевський називає істотні та необхідні ознаки держави, на його думку, це потрібно і цього достатньо для визначення природи того чи іншого явища. При цьому він відмовляється від намірів пізнати сутність держави та її кінцеву мету. М.М. Ковалевський переконаний, що наука має справу лише з явищами.

Істотними і необхідними ознаками державної влади М.М. Ковалевський вважав її непохідний характер,

¹ Осипов И.Д. Философия русского либерализма (XIX– начало XX в.). С. 134, 136, 137.

² Ковалевский М.М. Общее учение о государстве: Лекции. Санкт-Петербург: Изд. кассы взаимопомощи при СПб. политехническом институте, 1909. С. 114.

самодостатність, самовизначеність і безконтрольність. Лише в тому разі, якщо державна влада відповідає всім цим ознакам, можна говорити, що вона суверенна, тобто самодержавна. Він писав: «Де немає самодержавної влади державної, де немає можливості самовизначення для держави, там немає, звичайно, й самої держави»¹.

Населення, за М.М. Ковалевським, складається із осіб і сімей, що зв'язані в своїй діяльності волею держави, тобто чужою для них волею. До того ж, населення може дробитися на кілька суспільних груп, а саме: касты, стани, класи. Для М.М. Ковалевського генезис держави та генезис класів не одне й те ж. Соціальна диференціація залежить від поділу праці, який зумовлений ростом густоти населення. Причина походження станів і класів пов'язана не лише з економічними та біологічними факторами, а й з іншими факторами також. Критикуючи органічну теорію, М.М. Ковалевський писав, що «одного природного росту недостатньо для розвитку держави, потрібні ще люди, потрібна людська воля». «Держави розвиваються і удосконалюються не природнім шляхом, а за самої діяльної участі людей, що їх складають». «Ніщо в державному житті само собою не робиться, для будь-якої зміни потрібен вольовий акт»².

Будучи прихильником теорії факторів, М.М. Ковалевський наполягав на визнанні ролі різних факторів у виникненні держави. На початку ХХ ст. він дійшов висновку, що в історії діють різні фактори – соціальні, економічні, психологічні, біологічні. Один лише історичний підхід, орієнтований на дослідження соціально-економічних процесів, не дає можливості зрозуміти та пояснити процеси, що відбуваються в суспільстві, зокрема й політико-правові процеси. Пошуки істини викликають необхідність враховувати також психологічні й біологічні фактори суспільного розвитку. На думку М.М. Ковалевського, основою будь-якої спільноти, в

¹ Ковалевский М.М. Общее учение о государстве: Лекции. С. 129.

² Цит. за: М.М. Ковалевский. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин: Сб. статей. Петроград: Артистическое заведение Т-ва А.Ф. Маркс, 1917. С. 238.

тому числі й держави, є психологічний мотив – готовність підкорятися. Тому головну роль у виникненні держави він відводив психологічному фактору. Держава виникає під впливом психологічної схильності людей визнавати над собою владу тих, хто начебто наділений магічною силою. Ініціатором створення держави стає активна, сильна, творча особистість. Посилаючись на соціологічну теорію «добровільного рабства», М.М. Ковалевський доводив, що основна маса людей не здатна до творчості або проявлення особистої ініціативи й прагне до покори. Видатна особа є, таким чином, творцем держави не завдяки вибору, не на підставі договору з підвладними, а завдяки впливу на натовп, що шукає чужого керівництва¹. Ця особа приймає на себе обов'язки щодо керівництва з метою зберегти незалежність території, припинити кровну помсту і міжусобиці. Так виникає «замирене середовище», межі якого співпадають із межами нових держав, що виникають. Природа держави змінювалась у різні часи, але держава завжди залишалась «замиреним середовищем», союзом множини людей, які займають певну територію і підпорядковані спільній політичній владі. У своєму розвитку держава проходить кілька стадій: держава – народ, держава – земля, держава – політичне утворення, всесвітня федерація держав. За такої мінливості своєї природи держава все ж залишається певною формою людської спільноти, колективною або організованою єдністю більшої або меншої множини людей, що визнають керівництво певної політичної влади.

У вченні М.М. Ковалевського особливе місце займає концепція солідарності, яка поєднує в собі вимогу захисту особи та її прав з утвердженням колективістських основ буття людства. Вчений писав: «Вікова еволюція принципу солідарності показує це розширення замирення в середовищі, в якому засади змагальності змінюються правлінням солідарності»². Посилаючись на твори Л. Дюгі,

¹ Ковалевский М.М. Общее учение о государстве: Лекции. С. 95.

² Ковалевский М.М. Общее конституционное право. Ч. I и II. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1908. Ч. I. С. 104.

М.М. Ковалевський доводив, що суспільна солідарність не мириться з поняттям формальної свободи та системи державного невтручання. Держава має забезпечити фізичний і розумовий розвиток громадян, надати їм можливість повного привласнення продуктів праці, надати кожному можливість «інтегрального» користування продуктами власної праці¹.

Водночас М.М. Ковалевський наголошував, що не слід ототожнювати питання про відносини держави та особи, індивіда, з питанням про державне втручання. Зрозуміло, що держава не втручається в ті сфери, в яких вона не має ніякої мети, оскільки держава належить до «таких суспільних союзів, які є метою самі для себе». Тому, на його думку, про мету держави немає потреби говорити, але є потреба говорити про межі державного втручання². Вчений дійшов висновку, що з успіхами громадянськості зростає і втручання держави і що причиною його розширення є, з одного боку, ускладнення суспільних відносин, а з іншого, – поступове прийняття на себе державою тих завдань, які раніше виконували такі суспільні союзи, як сім'я, рід, община, церква тощо. Із цього випливає, що розширення меж державного втручання не завжди рівнозначно обмеженню свободи індивіда.

М.М. Ковалевський визнавав залежність політичних ідей від соціально-економічних і політичних відносин, він підкреслював, що історія робиться меншістю, а думка (ідея, теорія) спрямовує розвиток суспільства.

М.І. Кареев також розробляв свою теорію факторів на базі позитивізму, переважно контизму. Найбільш важливими факторами виникнення держави він називав примус і політичну інтеграцію. Під державою розумів «таку форму співжиття, яка самостійно здійснює примусове володарювання над вільними людьми, ... причому такими, що це володарювання визнають»³. Влада передбачає визнання

¹ Осипов И.Д. Философия русского либерализма (XIX– начало XX в.). С. 139.

² Ковалевский М.М. Общее учение о государстве: Лекции. С. 184.

³ Кареев Н.И. Государство-город античного мира. Опыт построения политической и социальной эволюции античных гражданских обществ. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1903. С. 6.

особою своєї залежності від іншої особи, яка наділена владою. Держава, за М.І. Карєєвим, відрізняється від інших форм співжиття тим, що влада належить лише їй і вона вправі вирішувати питання щодо розпорядження цією владою. Держава може «поступитися таким правом на користь інших суспільних союзів або за ним їх підтримувати»¹.

Свою соціологічну теорію М.І. Карєєв будував на основі колективної психології. Він вважав, що внутрішні форми і зовнішні межі суспільства залежать не від фізіологічних особливостей його елементів, а від їхнього психічного розвитку: чим вище розвиток, тим ближче людське суспільство підходить до ідеалу суспільного договору, до витвору мистецтва, до форми загальної кооперації для спільних цілей. Істинна природа суспільства, на думку М.І. Карєєва, полягає не в механічній грі сил, не в органічному з'єднанні частин. Суспільство не є природним механізмом, не є організмом. Воно є чимось особливим, що не підходить цілком під жодну з цих категорій, можливо це вищий синтез нижчих форм колективного буття. «Безсумнівним є одне: ідеальне суспільство... уявляється нам не інакше, як витвір мистецтва в широкому розумінні цього слова, й ідеальний спосіб його існування ми уявляємо собі не інакше, як у формі суспільного договору, що свідомо і вільно набуває найкращих форм колективного існування особистостей»².

Прихильником плюралістичного (синтетичного) підходу до держави був видатний український правознавець, філософ, історик, доктор права, професор з 1917 р., академік УАН з 1919 р. Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920). У своїх працях «Російська соціологічна школа» і категорії можливості при вирішенні соціально-етичних проблем» (1902); «На захист права» (1909); «Державне право загальне і російське: лекції. 3-є вид.» (1909); «Реальність об'єктивного права» (1910); «Георг Єллінек, як мислитель і людина»

¹ Карєєв Н.И. Государство-город античного мира. Опыт построения политической и социальной эволюции античных гражданских обществ. С. 7.

² Карєєв Н.И. Историко-философские и социологические этюды. 2-е изд. Санкт-Петербург: Издатель, 1899. С. 267.

(1911); «До питання щодо самостійності української культури» (1911); «Право як соціальне явище» (1911); «Сутність державної влади» (1913); «Наші завдання» (1913); «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права» (1916) виклав свої погляди щодо ряду політико-правових проблем, у тому числі й щодо сутності та призначення держави і права. Критично осмислюючи погляди й підходи як попередників, так і сучасних йому вчених, він розвивав ідею доповнювальності (додатковості), тобто множинності, плюралізму методів соціальних досліджень. Глибина теоретико-методологічних позицій вченого дала йому можливість усвідомити, що саме додатковість дає змогу зберігати теоретичну цінність (істинність) будь-якої альтернативної точки зору у системі та цілісності цих точок¹.

На відміну від індивідуалізму соціологів-суб'єктивістів (наприклад М.К. Михайловського), індивідуалізм Б.О. Кістяківського цілком ґрунтувався на неокантіанській філософії. Вчений наголошував на розмежуванні методології наук про природу і про культуру. Соціологічний неокантіанський метод Б.О. Кістяківського містив нормативні та емпіричні (причинні та позитивні) виміри. Він пропонував не формувати ідеали лише на емпіричній основі, а зважати на те, щоб етична сфера залишалася незалежною від неї, однак перебувала у зв'язку зі сферою емпіричною. Ґрунтуючись на власному розумінні неокантіанського розмежування емпіричних і нормативних аспектів наукових досліджень, Б.О. Кістяківський визнавав можливість того, що індивідуальні ціннісні судження можуть впливати на сприйняття індивідом природи та будь-якого аспекту емпіричної реальності. Ця плутанина могла вплинути на соціологічні дослідження, якщо нормативні судження, що сприймаються як закони природи, будуть застосовуватись до суспільства. Вчений пояснював, що єдині закони, які існують

¹ Тимошенко В.І. Кістяківський Богдан Олександрович. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. С. 110, 111.

у природі, є обмеженими, передбачуваними феноменами у межах чистої науки¹. На його думку, щоб позбутися будь-яких непорозумінь, людина має цілком відмежуватися від законів природи, оскільки жоден із них, який ми сприймаємо у вузькому значенні, тобто закони механіки, фізики, хімії або психології, не можна безпосередньо застосовувати до соціальних процесів. Якщо коли-небудь будуть відкриті закони соціального життя, то вони вважатимуться законами суспільства.

Неокантіанська теорія Б.О. Кістяківського характеризується первісним методологічним дуалізмом між нормативною та емпіричною сферами. Його позиція включала як намагання позитивістів вивчати закони соціальної структури та змін, так і позицію неокантіанців, що соціальні науки мають досліджувати характеристики певного суспільства та історичних епох, а не загальні закони на всі часи². Б.О. Кістяківський застосував цей підхід до юридичних наук у неокантіанській дуалістичній теорії з метою окремого вивчення соціальної (позитивної) та юридичної (нормативної) природи суспільства і держави.

Логічно правильне визначення, за Б.О. Кістяківським, має не лише поєднувати в собі всі складові предмета, але й давати синтез їх, тобто представляти їх у необхідній єдності. Дотримуючись основних правил логіки, слід визнати, що держава є правовою організацією осілого на певній території народу. Ця правова організація знаходить своє завершення в органах державної влади. Проте юридичне визначення не враховує суспільні явища в прямому значенні слова. Ці явища виділяються в особливу групу, виходячи з того, що суспільство, або народ, як економічно і соціально організоване ціле, є лише субстратом або матеріальною основою держави в правовому розумінні. Держава ж є соціальним феноменом, що

¹ Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Пер. з англ. С. 87, 90.

² Кістяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. *Кістяковский Б.А. Философия и социология права* / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. Санкт-Петербург: РХГИ, 1999. С. 344.

має позитивні та нормативні елементи. Предметом соціального вчення про державу Б.О. Кістяківський вважав «ті питання, які виникають із співвідношення між суспільством і державою або між двома рядами різнорідних явищ, що відбуваються в одному соціальному цілому...»¹.

Вчений дав визначення держави, яке враховує і соціальну організацію народу: держава є осілий на певній території народ, об'єднаний певним ступенем соціальної солідарності та наділений організованою владою. Друге визначення не суперечить першому. Держава є всеохоплюючою соціальною організацією, що являє собою значно більше, ніж систематизовані нормативні акти. На думку Б.О. Кістяківського, загальна теорія держави, що прагне об'єднати соціальне і правове вчення про державу, повинна користуватись останнім визначенням².

Б.О. Кістяківський не абсолютизував роль держави, але стверджував, що саме за допомогою держави здійснюється те, що потрібно, важливо і є цінним для всіх. «Держава сама собою є найбільш всеохоплюючою формою солідарності, водночас вона веде до створення і вироблення найбільш повних і всебічних форм людської солідарності. Спільне благо – ось формула, в якій виражаються ідеальні цілі та завдання держави як такої»³, – писав Б.О. Кістяківський. На його думку, сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава робить людину благородною і підносить її; вона дає їй можливість краще розвивати всі сторони людської природи і здійснювати ідеальні цілі. Саме в цьому, за Б.О. Кістяківським, полягає істинна, ідеальна сутність кожної держави. Тут вчений розглядав солідарність не як причину виникнення держави, а як її наслідок, як результат діяльності держави (на відміну, наприклад, від Л. Дюгі).

¹ Кистяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). Лекции Б.А. Кистяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году. *Кистяковский Б.А. Философия и социология права* / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. Санкт-Петербург: РХГИ, 1999. С. 438.

² Там само. С. 453.

³ Там само. С. 427.

Основною ознакою держави Б.О. Кістяківський називав владу. Останню розглядав як ідейний фактор, що створюється правовими нормами. Щоб визначити причину існування влади, він пропонував розмежувати явища, що до неї входять, на їх складові. Для цього слід чітко відрізняти соціально-психологічні елементи в тому процесі, який призводить до підкорення однієї людини іншою і до визнання одного володарюючим, а іншого підвладним, від того, що склалося завдяки історико-політичним умовам, тобто завдяки довгому процесу історичного розвитку, що привів до створення сучасної держави і, нарешті, від того, що є формально-юридичною стороною влади і що гарантується сучасним державно-правовим порядком¹.

Б.О. Кістяківський стверджував, що причина володарювання полягає не стільки у волі, яка наказує, скільки у волі, яка підкоряється, тобто в тому, що М.М. Коркунов, який уникав вживати термін «воля», називав свідомістю або відчуттям залежності. Послугуючись синтетичною методологією, Б.О. Кістяківський дійшов висновку, що в тих явищах, які називають владою, переплітаються як постійні, стихійні елементи людської психіки, так і ті нашарування, які створюються соціальним та історико-політичним розвитком, а також те, що виражається в діяльності конкретної держави.

У соціально-психологічному смислі влада зароджується там, де за відносин двох або кількох осіб одна особа, завдяки своїм духовним, а іноді навіть фізичним перевагам, завдяки якостям свого характеру і своїй енергії, займає керівне і панівне положення, а інша особа потрапляє в залежне становище. Завжди і всюди, де є люди і відносини між ними, виникають соціально-психологічні явища. Природні обставини, від яких вони залежать, це кількість людей і природні відмінності між ними. Коли збирається велика маса людей, відбувається немов би згущення і накопичення соціально-психологічної атмосфери, водночас виникають нові соціально-психологічні явища керівництва і підпорядкування.

¹ Кістяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. С. 275.

З одного боку, сили окремо взятої людини – керівника, вождя – набувають особливої інтенсивності й напруги, з іншого – схильність до покори ще більше посилюється у людей, які одного разу вже підкорилися. Маси йдуть за своїми вожаками. Тут судження Б.О. Кістяківського співпадають з судженнями М.К. Михайловського про «героїв і натовп», Г. Тарда про закони наслідування та Г. Зіммеля про панування й підпорядкування.

На думку Б.О. Кістяківського, там, де між людьми виникають тривалі відносини панування і впливу, з одного боку, та підвладності й залежності, з іншого, там особисті відносини впливу і залежності перетворюються на дещо, що існує незалежно від цих людей. Вказані відносини немов би об'єктивуються. Виникають відносини панування і підлеглих в ім'я якихось вищих начал. У відносинах панування і підпорядкування, як у соціально-психологічному явищі, є якась загадка, дещо таємниче і немов би містичне. Яким чином воля однієї людини підкоряє іншу людську волю – це важко пояснити. Ці явища приховані в самих глибоких і потаємних місцях людської психіки¹. Відносини, що в даному разі виникають, є найбільш загальними та постійними для всієї людської спільноти, вони не характерні лише для держави і для сутності державної влади.

З формально-юридичної точки зору, влада – це здатність розпоряджатися і змушувати виконувати свої веління. Володарювати в державному сенсі означає розпоряджатися безумовно і бути в змозі примушувати виконувати накази. Влада полягає у відносинах між волею, що виражається у веліннях державної влади, і волями виконавців цієї влади, тобто підданих і державних чиновників.

Державне панування існує лише в конкретних державах, а всі конкретні держави пройшли певний історичний розвиток і для них характерна певна соціальна структура. Найкраще було б шукати саме в цьому розвитку і в створеній ним

¹ Кістяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). Лекции Б.А. Кістяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году. С. 466.

соціальної організації пояснення сутності державної влади. Якщо ж робити висновки про державну владу на основі того, як вона проявляється в історичному розвитку держав, доведеться ототожнювати державу з тією ознакою, яка найбільш помітна, а саме з силою і страхом. Але ототожнювати владу з матеріальною силою не є правильним. Зазвичай матеріальна сила перемагала і ставала владою лише тоді, коли її підтримувала сила ідейна. До всіх традиційних ознак влади – престижу, авторитету, традиції, звички, сили, що навіює страх і покірність, Б.О. Кістяківський пропонував приєднати ще одну ознаку – будь-яка влада повинна мати моральне виправдання¹. Як тільки влада втрачає ідею, що її надихала, така влада неминуче гине.

На думку вченого, надихаюча ідея, або моральне виправдання влади є, без сумніву, основною і найважливішою її ознакою. Проте цим сутність влади не вичерпується. Влада розвивається в логічній послідовності: по-перше, під впливом соціально-психологічних причин, що ведуть до престижу і авторитету, з одного боку, і відчуття залежності й підлеглості – з іншого; по-друге, влада зобов'язана своїм існуванням цілому ряду історичних і політичних умов, починаючи від боротьби рас і підкорення однієї раси або нації іншою і закінчуючи соціальною боротьбою, боротьбою класів, зумовленою економічними відносинами, яка є такою, що веде до перемоги більш прогресивних суспільних сил над відсталими і віджилими; і, нарешті, по-третє, певні відносини зверхності й підлеглості стверджуються і закріплюються завдяки ідейному виправданню їх. У правовій державі ці відносини закріплюються в правових нормах. Спочатку наявні фактичні відносини стають відносинами, закріпленими нормами права. З'являється переконання, що те, що є, повинно бути. Але поступово правова ідея, ідея належного, переважає над тим, що існує лише фактично. Тому й фактичні відносини приводяться у відповідність з належним у правовому

¹ Кістяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). Лекции Б.А. Кістяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году. С. 470.

розумінні. Все, що не знаходить собі виправдання, змінюється і узгоджується з тим, що повинно бути. Таким чином, над владою все більше панує правова ідея, ідея належного. Щоб існувати і бути визнаною, влада мусить себе виправдати. Для культурної людини недостатньо того, що влада існує; мало й того, що вона необхідна, корисна і доцільна. Б.О. Кістяківський робить висновок у дусі неокантіанства: якщо влада сприяє тому, що повинно бути, якщо вона веде до панування ідеї права, лише тоді ми можемо виправдати її існування, ми можемо її визнати¹.

Як відомо, Б.О. Кістяківський був прихильником теорії правового самовизначення держави. Держава, як єдиний творець правових норм, змушена дотримуватись норм права, які сама ж створила. Право перебудовує державу і перетворює її на правове явище, або творіння права. Право можна вважати втіленням у життя тільки там, де є свобода особи. Вчений ототожнював правову і конституційну державу, вважав, що правовою може бути як буржуазна, так і соціалістична держава. Остання, на його думку, є найбільш розвиненим, вищим типом правової держави. Вихідним пунктом теорії правової держави Б.О. Кістяківського стало визнання у дусі неокантіанства схильності людини до ідей соціалізму, закладених в її душі. Соціалізм Б.О. Кістяківський розумів як перемогу ідей «належного», «необхідного» і «справедливого». У цьому він вбачав вияв вищої культури. Б.О. Кістяківський виступив засновником соціокультурного підходу в теорії права. Розвиваючи класичну ідею солідаризму, вважав завданням держави досягнення спільного блага і справедливості. Відповідно до ідеї справедливості, кожній людині повинно бути гарантовано право на гідне існування. Саме в цьому полягає, за Б.О. Кістяківським, природа ідеальної держави.

¹ Кістяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). Лекции Б.А. Кістяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году. С. 471; Тимошенко В.І. Кістяківський Богдан Олександрович. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України / Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ: Довіра, Генеза, 1996. С. 846, 847.

Б.О. Кістяківський не був єдиним, хто пов'язував правові норми з нормами моралі, розглядав юридичні імперативи і державні інституції в нерозривному зв'язку з культурно-історичною традицією народу, домінуючими в ній світоглядними цінностями. Прихильниками етичного нормативізму можна назвати також М.М. Ковалевського, Є.В. Де-Роберті, М.П. Драгоманова, П.І. Новгородцева. Цього ж напряду дотримувався й український філософ Памфіл Данилович Юркевич (1826–1874), який народився в Полтавській губернії, освіту одержав у Київській духовній семінарії, працював професором Московського університету.

Політико-правові теорії аналізувалися вказаними мислителями у контексті їх моральної цінності, здатності організувати суспільне життя не шляхом зовнішнього державного примусу, а на основі його самоорганізації на неформальних моральних засадах¹.

М.М. Ковалевський та Є.В. Де-Роберті стали творчими наставниками видатного російського (за походженням комі) та американського юриста і соціолога, одного із засновників соціології права, неопозитивіста Пітирима Олександровича Сорокіна (1889–1968) під час його навчання у Психоневрологічному інституті в Петербурзі. Пізніше він слухав лекції Л.И. Петражицького на юридичному факультеті Петербурзького університету. Під впливом останнього П.О. Сорокін будував свою концепцію суспільної поведінки.

Соціальне явище П.О. Сорокін розглядав як психічну взаємодію. Будь-яке соціальне явище складається із двох елементів, які слід відмежовувати один від одного: 1) певні психічні переживання або чиста психіка; 2) непсихічні знаки, за допомогою яких ця психіка об'єктивується або символізується. Тобто будь-яке соціальне явище необхідно розглядати під двома кутами зору: суто психологічним, або внутрішнім, і символічним, або зовнішнім. Психіка, що

¹ Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. Вид. третє. Київ: Ред. журн. «Український світ», 2001. С. 3, 4.

втілена в матеріальних предметах, речах, має підкорятися тим законам, якими керуються останні. Такими законами є закони біологічні та фізико-хімічні¹. Спроба пояснити соціальне життя виключно психічною закономірністю без врахування біологічних і фізико-хімічних законів, на думку П.О. Сорокіна, не може бути успішною.

Визначивши соціальне явище і вказавши на його дві сторони, П.О. Сорокін пояснив процес психічної взаємодії людей. Однією з необхідних умов правильної психічної взаємодії соціальної групи він називав однакові прояви однакових психічних переживань у різних членів цієї групи. Процес психічної взаємодії в соціальній групі передбачає передусім наявність ряду індивідів, що перебувають один з одним у психічному спілкуванні. Між цими індивідами безперервно виникають і зникають різні психічні течії. Кожна з цих течій за час свого переходу від індивіда до інших встигає символізуватися, потім як символ або подразнювач впливає на апарати сприйняття інших, доходить до їх психіки і там знову переходить із символічного буття в буття психічне, яке, в свою чергу, проявляється зовні в тих чи інших символах; ці символи знову впливають на інших, знову перетворюються на психічну форму і т.д. Психічна взаємодія проявляється немов нескінченна кількість зв'язків, що кожної хвилини виникають і зникають між членами спільноти². На думку П.О. Сорокіна, поза організацією немає і не може бути соціальної групи, оскільки саме однакове розуміння символів і є одним із елементів цієї організації – організації психічної. Як бачимо, концепція П.О. Сорокіна є спробою поєднати інституціоналістський підхід з психологічним вченням Л.И. Петражицького, поширити його теорію на соціальні норми всіх інституцій або організованих груп.

Інституціоналізм виник на основі визнання того факту, що суспільні колективи (сім'я, члени однієї професії, добровільні

¹ Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / Вступ. ст., сост. и примеч. В.В. Сапова. Санкт-Петербург: Изд-во РХГИ, 1999. С. 76.

² Там само. С. 77, 78, 80.

асоціації тощо) є установами інтегративними, тобто такими, що забезпечують єднання суспільства в націю-державу¹. Для інституціоналізму було характерним проголошення держави лише одним, причому не обов'язково основним, інститутом політичної влади серед ряду інших.

Поняття держави у П.О. Сорокіна складається із понять влади, народу і території. Держава – це організований народ, який живе на певній території і об'єднаний верховною незалежною владою. Відмітними рисами державної влади відповідно є: верховенство, самостійність (суверенність) і примусовість². Держава є організованою системою взаємодії індивідів, яка «включає сукупність відносин, що визначаються і регулюються так званими «основними законами» і «зводом законів», які називаються «законами держави»³. Завдяки цим відносинам індивіди, що належать до однієї держави, виявляються взаємно пов'язаними і виступають як абоненти однієї системи взаємодії, центром якої є державна влада, що регулює дані відносини. Отже, державу П.О. Сорокін розглядав не як матеріальний об'єкт, а як систему взаємодії, що обслуговує багатьох індивідів, які водночас є абонентами ряду інших систем взаємодії, що відрізняються від держави. При цьому держава є системою дієвою. По-перше, держава значною мірою зумовлює поведінку своїх громадян. Вийти із-під влади держави, за П.О. Сорокіним, громадянин не може. По-друге, державні колективи, як правило, є численними. По-третє, держави організовані та мають спеціальний механізм для впливу на інші групи населення. Нарешті, належність до однієї і тієї ж держави викликає особливий вид солідарності її громадян, яка називається патріотизмом⁴.

¹ Тимошенко В.І. Інституціональна теорія права. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1999. Т. 2: Д-Й. С. 704.

² Сорокин П. *Элементарный учебник общей теории права в связи с учением о государстве*. Ярославль: Изд. Ярославского Кредитного Союза Кооперативов, 1919. С. 132, 139.

³ Сорокин П.А. Система социологии. Т. 2. Социальная аналитика: Учение о строении сложных социальных агрегатов. Москва: Наука, 1993. С. 159.

⁴ Там само. С. 170.

Плюралістичну теорію держави розвивав також Павло Гаврилович Виноградов (1854–1925) – російський і англійський історик, правознавець, член Російської Академії Наук з 1914 р. і ряду іноземних академій, почесний доктор багатьох зарубіжних університетів. Наукове визнання П.Г. Виноградову приніс так званий юридичний метод, на основі якого він розглядав суспільно-економічні процеси крізь історію правових пам'яток і відносин між суспільством і державою.

Свій підхід до вивчення держави і права П.Г. Виноградов називав синтетичним, протиставляючи його і відокремлюючи від аналітичного методу. На його думку, при дослідженні історичних явищ слід орієнтуватись не на механічну теорію, а на еволюційну. Життя суспільства – це синтез всіх еволюцій з переважаючим впливом тієї або іншої, але з певним впливом кожної¹.

П.Г. Виноградов не обмежувався дослідженнями лише органічної природи держави. У роботі «Звичай і право» (1925) він писав: «Ми добре знаємо, якою мірою наша поведінка і характер піддаються ірраціональним імпульсам, нашим пристрастям і переконанням, нашим звичкам та інститутам неусвідомленим і підсвідомим елементам нашої натури. Як індивіди, ми схильні до того, щоб звернутися за поясненням до біологів і психологів. Протилежністю біології і психології у вивченні соціального життя є політика і синтетична юриспруденція»². Правила поведінки в суспільстві є результатом поведінки самого суспільства, і немає потреби надмірно переоцінювати соціальний вплив понятійних та логічних конструкцій. «Ні життя сім'ї, ні життя професійної гільдії, а однаковою мірою – церкви, нації, держави не залежить цілком або головним чином від досконалості їх логіко-понятійних відображень»³.

¹ Виноградов П.Г. О прогрессе. Москва: Типо-лит. Высочайше утвержд. Т-ва И.Н. Кушнарев и К°, 1898. С. 43, 45.

² История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. Москва: Изд. группа ИНФРА-М–КОДЕКС, 1995. С. 706.

³ Там само.

Висловлюючись про суспільні форми, П.Г. Виноградов мав на увазі передусім суспільні союзи, що свідомо наближаються до своїх цілей і наділені певною владою, в якій виражається немов би колективна воля союзу. Ця воля панує над волею окремих осіб, які входять до складу союзу, і в разі потреби може здійснюватись як примус. Такі ознаки характерні для держави, що має певну примусову владу і певну організацію для здійснення суспільно-корисних цілей.

Вчений розглядав державу як супідрядність різних суспільних класів, боротьба яких примиряється державою. Він акцентував увагу на тому, що люди діють не лише завдяки усвідомленню моральних ідеалів. Штовхають людей до вдосконалення, до застосування і розвитку здібностей не лише позитивні, а й негативні сторони людської природи. П.Г. Виноградов, як і Л. Гумплович, могутньою рушійною силою історичного розвитку називав боротьбу між людьми. Такий натуралізм у формі соціального дарвінізму був поширений в політико-правовій думці України і Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. Виходом із стану боротьби всіх проти всіх є право як сукупність розумних обмежень волі та егоїзму окремих людей. Тому держава у П.Г. Виноградова – це «союз, укладений для визначення і здійснення права, і тому саме з розвитком держави пов'язаний поступальний рух історії»¹.

На ролі насильства і боротьби в становленні та функціонуванні держави наголошував представник колективістського анархізму Михайло Олександрович Бакунін (1814–1876). Ще в 1867 р. в роботі «Державність і анархія» він писав: «Суспільство не може бути й залишатись державою, якщо не стане завойовницькою державою»². Вчений ототожнював державу з насильством: «Держава саме і є насильство, панування через насильство, замасковане, якщо можна, а в крайньому випадку безцеремонне і відверте»³.

¹ Виноградов П.Г. О прогрессе. С. 20.

² Бакунин М.А. Философия, социология и политика. Москва: Правда, 1989. С. 334.

³ Там само. С. 314.

Виникнення держави М.О. Бакунін пов'язував із природними прагненнями людини, основним із яких називав інстинкт владолюбства. Людські інстинкти він поділяв на інстинкт наказувати слабким та інстинкт покори сильним. Водночас виникнення тих чи інших суспільних установ розглядав як наслідок певних суспільних ідей. У ранній період людської історії, на його думку, виникла віра в Бога, як наслідок невігластва людей і неспроможності їх пояснити сили природи. Це призвело до панування церкви. Другою помилкою людини, заснованою на першій, була за М.О. Бакунінім віра в державу, в результаті чого інстинкт владолюбства повністю розвинувся і втілювався у створених державних установах.

Іншою характерною рисою людської природи, її другим головним інстинктом, дослідник називав прагнення до свободи, відмову від будь-якої покори. Цей інстинкт він іноді називав «егоїзмом». Прагнення до свободи реалізується в результаті інтелектуального прогресу. В суспільстві ж тупих і несвідомих людей, на думку М.О. Бакуніна, проявляється інстинкт владолюбства та існує держава.

М.О. Бакунін одним із перших в політико-правовій думці Російської імперії звернувся до проблем солідарності й взаємодопомоги та їх ролі у процесі становлення суспільства. Головний принцип солідарності він визначав як безперервну залежність індивідів у масі. Але на шляху людської солідарності, на його переконання, стоїть релігія і влада держави. Добробут же людей, їх розум і гідність можуть розвиватися лише за наявності свободи.

Реальна свобода можлива лише за умови солідарної рівності людей, така свобода протистоїть свободі формальній, тобто дарованій і відміряній державою. М.О. Бакунін вказував на взаємозв'язок свободи індивідуальної і колективної. «Колективна свобода і добробут є реальними лише тоді, коли вони являють собою суму індивідуальних свобод і процвітань»¹.

¹ Графский В.Г. Политические и правовые учения русских народников (источники и эволюция). Москва: Наука, 1993. С. 232.

Слід зазначити, що матеріалізм у М.О. Бакуніна поєднується з ідеалістичними ідеями та інтуїтивізмом, у результаті створюється досить суперечлива система аргументів. Дослідник не ототожнював державу і суспільство, він розглядав державу як історично минучий інститут, тимчасову форму суспільства. Цей інститут завжди залишається легальним насильником волі людей, постійним запереченням їх свободи¹. На думку А.Д. Машкова, під державою М.О. Бакунін розумів жорстко централізовану самозростаючу систему управління та експлуатації меншістю населення його переважної більшості в умовах класового суспільства². Будь-які політико-правові інституції він розглядав як засіб гноблення пролетаріату привілейованими класами. Основний інструмент гноблення народу вбачав у державі, кваліфікував її як абсолютне зло, незалежно від конкретно-історичної ролі держави та форм організації³. За словами М.О. Бакуніна, «народ наш глибоко і пристрасно ненавидить державу, ненавидить всіх представників її, в якому б вигляді вони перед ним ні з'являлись»⁴.

Антиетатизм М.О. Бакуніна пояснюється його вірою у всевладність об'єктивних законів природи, які, на його думку, виключають законодавство, що зумовлене не внутрішньою необхідністю, а зовнішньою силою. Антиетатизм пояснюється також розумінням М.О. Бакуніним соціальної природної сутності людини, її інстинктами солідарності й свободи, які полягають у розумній і вільній організації суспільства, у взаємозалежності та взаємодопомозі індивідів і мас. Проблема ролі взаємодопомоги у процесі розвитку людства М.О. Бакуніним

¹ Бакунін М.А. Избр. философские сочинения и письма. Москва: Мысль, 1987. С. 504, 505.

² Машков А.Д. Проблеми держави і бюрократії у політико-правових концепціях М.О. Бакуніна і П.О. Кропоткіна: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 1996. С. 9, 10.

³ Прозова Н.С. Бакунін Михайло Олександрович. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. I: А–Г. С. 185.

⁴ Бакунін М.А. Государственность и анархия. *Утопический социализм в России: Хрестоматия* / А.И. Володин, Б.М. Шахматов; Общ. ред. А.И. Володина. Москва: Политиздат, 1985. С. 410.

порушується, але детально цю проблему розробили російські вчені К.Ф. Кеслер і, головним чином, П.О. Кропоткін.

За М.О. Бакуніним, влада, як абсолютне зло, діє згубно як на тих, хто її має, так і на тих, хто змушений їй підкорятися. Будь-яка держава є ярмом, вона породжує, з одного боку – деспотизм, а з іншого – рабство. Засіб знищення будь-якого принципу влади М.О. Бакунін бачив у соціальній революції. Із знищенням політичної централізації і ліквідацією політичної держави, на його думку, буде здійснено принцип добровільної організації знизу вгору, з'явиться «вільний братський союз вільних виробничих асоціацій, общин і обласних федерацій»¹. Свободу, або анархію, тобто вільну організацію робітничих мас знизу вгору вважав кінцевою метою суспільного розвитку.

Якщо в 40-х роках XIX ст. М.О. Бакунін проповідував федералізм, не заперечуючи при цьому принцип державної влади, то з середини 60-х рр. XIX ст. федералістичні ідеї увійшли до складу його антиетатизму. Він взяв цю форму як єдину, що відповідає потребам людства у «вільній і розумній» організації. Заперечуючи владу і авторитет уряду, М.О. Бакунін водночас визнавав «єдиний великий і всемогутній, природний і одночасно раціональний авторитет, який ми можемо поважати, це – авторитет колективного ... духу суспільства, заснованого на рівності й солідарності, так само, як і на свободі та взаємній людській повазі всіх його членів»².

М.О. Бакунін обґрунтував істотну властивість держави – волю до могутності. Але з волею до могутності він пов'язував однобічно злу природу держави. Саме завдяки цій властивості М.О. Бакунін виступав проти держави як такої.

Слід погодитись із українським вченим А.А. Козловським, що саме воля до могутності є фундаментальною рисою держави³. Держава виникла як засіб самоорганізації

¹ Бакунин М.А. Философия, социология и политика. С. 387.

² Пирумова Н.М. Социальная доктрина М.А. Бакунина. Москва: Наука, 1990. С. 146.

³ Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. Чернівці: Рута, 1999. С. 151.

суспільства, як реакція на ускладнення соціальних відносин, що потребують спеціального механізму для їх регуляції, як форма самоуправління певного соціуму. Тому управлінський компонент державного життя є основою і пронизує всі сфери соціальних взаємодій – економічні, соціальні, політичні. Але управлінські відносини – це ті ж самі владні відносини, специфічна їх форма. Воля держави до могутності впливає з самої природи політичної діяльності, яка також значно зумовлюється одвічною природою самої людини. Воля до влади притаманна людині на індивідуальному рівні, на державному ж рівні вона переростає у волю до могутності¹.

Ідею багатофакторності суспільного розвитку підтримує один із найвидатніших ідеологів російського утопічного соціалізму, теоретик комуністичного анархізму Петро Олексійович Кропоткін (1842–1921). Він сформулював «біосоціологічний закон взаємної допомоги», який визначає природне прагнення людей до співробітництва, а не до боротьби одного з одним. П.О. Кропоткін акцентував увагу на судженні Ч. Дарвіна, що боротьба може вестися не обов'язково між всіма індивідами окремо, тобто може не бути боротьбою всіх проти всіх, вона може вестися між групами індивідів. У такому разі всередині таких груп немає боротьби, або ж вона існує лише в послабленій формі. Члени таких груп не вороги, а союзники один одному, в процесі боротьби проти ворожих груп вони не протидіють один одному, а надають взаємну допомогу. На цій обставині наголошували Л. Гумплович і К. Каутський, які перенесли дарвінізм в односторонньому вигляді в соціологію і політико-правову науку.

Слід зважити на те, що суспільні угруповання, засновані на принципі нерівності, створюють безліч перешкод на шляху розвитку фізичних і духовних сил індивіда. Такі угруповання не лише не сприяють розвитку індивіда, але навіть роблять цей розвиток неможливим, а отже порушують суспільний спокій і є неабиякою загрозою суспільній безпеці. Чим нижче культурний рівень членів спільноти, тим більшу небезпеку

¹ Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. С. 152, 154.

являє собою ця спільнота як для її окремо взятих членів, так і для оточуючих¹.

У вченні П.О. Кропоткіна закон взаємодопомоги виконує функцію зв'язкової ланки між філософією природи й суспільства. Цей закон діє на всіх стадіях еволюції всіх живих істот. «Взаємну допомогу» він вважав таким же «біологічним фактором», яким є боротьба за існування. Під впливом цієї «взаємної допомоги» всередині груп сам процес «виживання найбільш пристосованих» набуває іншого характеру: «виживають» не ті групи, до яких входять найлютіші, найжорстокіші і найхитріші індивіди, а ті, що складаються з індивідів, які найбільше симпатизують один одному і найбільше схильні до взаємної допомоги. Завдяки цьому, весь процес еволюції набуває іншого спрямування. Цей інший напрямок еволюції, за словами П.О. Кропоткіна, не було достатньо розроблено ні самим Ч. Дарвіном, ні його послідовниками².

Сформулювавши свій закон еволюції, П.О. Кропоткін в одній загальній концепції дав пояснення різних проявів взаємної допомоги в природі і суспільстві, тим самим вніс істотну новизну в трактування солідарності. Якщо теоретики солідаризму (Л. Дюгі, М.М. Ковалевський та ін.) вважали солідарність, взаємодопомогу істотним фактором історичного розвитку, розглядали факт виникнення держави як перехід до нової форми солідарності і, безумовно, як факт позитивний, то П.О. Кропоткін оцінює виникнення держави як заперечення взаємодопомоги і руйнацію людської солідарності.

Дослідник критикував ідеалістичні теорії, що перебільшували роль окремих факторів історичного розвитку. Він відмовлявся визнати науковою будь-яку теорію, яка надавала вирішального значення в розвитку суспільства якомусь одному фактору, одному впливу. П.О. Кропоткін писав: «Маса факторів сприяли появі держави: бажання

¹ Тимошенко В.І. Безпека і добробут громадянина в державі (з історії політичної і правової думки). *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 23. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. С. 19, 20.

² Кропоткін П.А. Взаимная помощь, как фактор эволюции. Санкт-Петербург: Изд. «Науч-анархической б-ки», 1918. С. 14.

меншості воїнів, законознавців, вчених і священиків, які хотіли панувати над масами; необхідність захистити себе від навали чужоземців; церква, яка вимагала покори владі; римське право, тобто візантійське право, яке в свою чергу походить від східних деспотій. Все минуле людства об'єдналося проти його майбутнього»¹. При цьому П.О. Кропоткін визнавав рівноцінність різних факторів суспільного розвитку.

Еволюційна теорія П.О. Кропоткіна виходила із сучасних йому політичних теорій, а також враховувала досягнення біології, фізики, географії. Його філософські погляди характеризуються стихійним матеріалізмом, механіцизмом, у них простежується незначний вплив позитивізму. В уявленнях про суспільство П.О. Кропоткін був, по суті, еkleктиком й охоче висловлювався в дусі соціологічного ідеалізму². В його вченні переплітаються різні, іноді досить протилежні точки зору, філософські погляди, політичні оцінки та теоретичні посилення.

П.О. Кропоткін розглядав суспільство як організм (в сенсі – організація), де відносини між членами визначаються не законами, а взаємними угодами, що вільно укладаються, також звичаями й традиціями, що вільно визнаються. На його думку, в суспільстві не повинно бути ніяких властей, що нав'язують іншим свою волю, ніякої влади людини над людиною, ніякого застою в житті, – лише постійний рух вперед. Суспільство вільних і рівних людей більше здатне захистити себе від шкідливих вчинків, ніж сучасні йому держави. Засобами підтримання в людській спільноті належного морального рівня він називав: переслідування і покарання антисуспільних вчинків; моральне виховання; широке застосування взаємної підтримки в житті³.

П.О. Кропоткін тлумачив історію як ланцюг цивілізацій, кожна з яких проходить чітко визначене коло розвитку: від первісного племені – через сільську общину і вільне місто – до

¹ Ударцев С.Ф. Кропоткин. Москва: Юрид. лит., 1989. С. 49.

² Петропавловский Р.П. Этика П.А. Кропоткина. Очерки этической мысли в России конца XIX – начала XX века. Москва: Наука, 1985. С. 233.

³ Кропоткин П.А. Анархия, ее философия и идеал. Лейпциг–Санкт-Петербург: Б.м., 1906. С. 12, 35.

держави. Держава, за П.О. Кропоткіним, виступає як така форма організації фінального періоду розвитку будь-якої цивілізації, що циклічно повторюється перед її загибеллю. Під виникненням держави він розумів два види її появи – первинну і відродження. У одного й того ж народу держава, після виникнення, могла зникнути, а потім, через кілька століть знову відродитися, якщо цей народ включався в історичний розвиток різних цивілізацій. Проблему походження держави П.О. Кропоткін пов'язував із проблемою формування централізованої держави, тобто відлік існування держави в прямому смислі слова розпочинав лише з появи централізованої держави¹.

Структурою держави, за П.О. Кропоткіним, є пірамідална організація чиновників, обраних або призначених для управління різними галузями суспільного життя. Але держава – це дещо більше, ніж організація адміністрації з метою запровадження «гармонії» в суспільстві. «Це організація, вироблена і удосконалена повільним шляхом протягом ... століть, з метою підтримання прав, набутих певними класами, і користування працею робітничих мас; щоб розширити ці права і створити нові, які ведуть до нового закріпачення знедолених законодавством громадян щодо групи осіб, наділених милостями урядової ієрархії. Така істинна сутність держави»².

Виходячи з теорії П.О. Кропоткіна, можна виділити такі ознаки держави: класові (безпосередньо експлуататорська орієнтація діяльності держави); організаційно-функціональні (системність, централізація, ієрархічність тощо); етичні (аморальність та ін.). З огляду на це, держава є «втіленням несправедливості, гноблення й монополії»³. Як і М.О. Бакунін, П.О. Кропоткін ототожнював державу із запереченням свободи, називав її «нескінченим рядом злочинів»⁴.

¹ Ударцев С.Ф. Кропоткин. Москва: Юрид. лит., 1989. С. 43.

² Кропоткин П.А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия. Москва: Правда, 1990. С. 533.

³ Кропоткин П.А. Завоевание хлеба. Санкт-Петербург: Яковенко, 1906. С. 28.

⁴ Кропоткин П.А. Речи бунтовщика. Петроград – Москва: Голос труда, 1921. С. 108.

П.О. Кропоткін не уподібнював державу органу держави – уряду. На його думку, поняття «уряд» лише свідчить про наявність влади в суспільстві. Поняття «державна» є більш широким. Воно є особливою формою зв'язку території з владою, а також своєрідною формою підключення до влади певних соціальних верств. Наявність держави свідчить про зосередження управління місцевим життям в одному центрі, тобто територіальну концентрацію, а також зосередження множини проявів суспільного життя в руках небагатьох.

Анархістський антицентралізм, як відомо, заперечує факт існування центрів систем як у природі, так і в суспільстві. Державна ж передбачає саме централізацію, вона є складною системою. Державна – не просто установа, але й система певних суспільних відносин, певна соціально-психологічна атмосфера, яка відповідає цій установі та відносинам. П.О. Кропоткін робив висновок про шкідливість самої ідеї держави, зазначаючи при цьому, що під державою розуміється сукупність установ, форм суспільного життя, взаємовідносин між людьми¹.

Згідно з концепцією П.О. Кропоткіна, є два шляхи суспільного розвитку: природний і штучний. Природний означає самоорганізацію суспільних відносин завдяки взаємодопомозі, солідарності та добровільному підпорядкуванню власного інтересу спільному. Штучний же шлях передбачає існування держави, а значить права, законодавства, бюрократії, податків, армії тощо. Цей шлях означає переривання природного розвитку суспільства і спрямування його до загибелі. Наголошуючи на негативній ролі держави в суспільстві, П.О. Кропоткін обґрунтовував необхідність відмови від неї. Обґрунтовуючи непотрібність держави, П.О. Кропоткін всіляко принижував її історичну і соціальну роль. Відстоюючи ж потребу ліквідації держави, він підкреслював грандіозні масштаби її негативної, з точки зору анархізму, діяльності.

Методологічний плюралізм, популярний у державознавстві, на початку ХХ ст. набув поширення і в галузевих

¹ Ударцев С.Ф. Кропоткин. С. 50, 51.

юридичних науках. Цікавим прикладом синтетичного підходу до об'єкта дослідження є робота вченого-криміналіста Х.М. Чарихова «Вчення про фактори злочинності. Соціологічна школа в науці кримінального права» (1910).

Х.М. Чарихов визнавав доцільним у наукових дослідженнях послуговуватись як дедуктивним, так і позитивним методами, але вважав за необхідне використовувати також метод діалектичний, тобто розглядати явища в розвитку, в русі, простежувати їх виникнення і припинення, тим самим виявляти суперечливу, діалектичну природу явищ. При цьому виходив із того, що позитивний метод лише констатує зв'язок між соціальним середовищем і злочином, діалектичний же метод дає можливість пояснити чому дане середовище породжує злочин.

На думку Х.М. Чарихова, злочин слід розглядати як явище не лише юридичне, але також біологічне і соціальне. Виходячи з догматичного розуміння злочину, дослідник дійшов до усвідомлення необхідності вивчення особи злочинця. Зрозуміло, що вивчення психофізичної організації суб'єкта не може бути предметом юридичного дослідження. Це предмет дослідження антропологічного і соціологічного. Тому необхідно ставити питання не лише про юридичне (догматичне), але також і антропологічне та соціологічне вивчення злочину¹. На думку Х.М. Чарихова, догматичне, антропологічне і соціологічне вивчення явища свідчить про те, що природа явища поєднує в собі сукупність особливостей, а тому поняття явища не може конструюватися без врахування цього факту. За такого плюралізму підходів єдино правильним і науковим методом Х.М. Чарихов визнавав той метод, який за своєю природою відповідає природі тих явищ, що досліджуються. Цей метод він назвав методом діалектичним².

Отже, елементи багатофакторного аналізу політико-правових явищ зустрічаються у багатьох юристів, філософів,

¹ Чарыхов Х.М. Учение о факторах преступности. Социологическая школа в науке уголовного права / с предисл. М.Н. Гернета. Москва: Тип. Управления М.-Курской, Нижегород. и Муромской жел. дор., 1910. С. 3.

² Там само. С. 16.

соціологів, істориків. Плюралізм факторів, ідей і підходів проявлявся переважно щодо психологічної і соціальної сфер діяльності. Політичні та правові цінності виявилися обумовленими такими перемінними, як психіка, економіка і політика. Численні наукові відкриття дали змогу застосувати до цієї множини явищ історико-еволюційний метод.

Не залишився осторонь ряду аспектів вказаної проблеми і П.Д. Юркевич. Його методологія пізнання держави орієнтована на розкриття зв'язку держави і суспільства, на визначення відносної самостійності цих явищ. Державу розглядав як особу, що відсторонена від приватних інтересів, відповідно й суспільство є відносно самостійним. Політичне життя, на його думку, не повинно поглинати життя соціальне, а контроль з боку держави за будь-якими проявами індивідуальності не повинен бути повним і безумовним. Держава є творінням суспільства, тому вона повинна виправдовувати його сподівання, бути моральною опорою, захищати від зла¹. Водночас держава не покликана охороняти всіх від будь-якого зла. Вона хоч і має право визначати права всіх, але не всі права. Тим самим мислитель позначав межі втручання держави в особисте життя людини, насамперед у сферу моральності та суспільних відносин².

П.Д. Юркевич бачив основне призначення держави у тому, щоб виступати арбітром у вирішенні різних суспільних суперечностей, створювати для суспільства такі умови розвитку, за яких враховувалися б інтереси кожної особистості. Такий підхід свідчить про ліберально-демократичну політичну орієнтацію мислителя³.

Визнаючи значення приватної власності для розвитку суспільних відносин, П.Д. Юркевич вважав необхідним зменшити забороняючий (примушуючий) потенціал впливу

¹ Юркевич Памфіл. З рукописної спадщини. Київ: «КМ Akademia», 1999. С. 79.

² Там само. С. 55, 56.

³ Тихонов В.Н. Идеи П.Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности: Монография / МВД Украины, Луган. акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины [Научн. ред. д-р юрид. наук, проф. О.Ф. Скакун]. Луганск: РИО ЛАВД, 2003. С. 225.

держави на суспільство в економічній сфері. На його думку, держава повинна не створювати утиски і перепони суспільству, а стимулювати реалізацію всіх його можливостей, а також інтересів осіб, що до нього входять¹.

Взаємовідносини держави і особи П.Д. Юркевич аналізував виходячи із діяльності людини в державі, що здійснюється у двох напрямках: 1) індивідуальному, або приватному; 2) спільному для всіх осіб у державі. Людина, на його думку, може існувати лише як моральна особистість. Це така особистість, яка поважає людську гідність іншої людини, поважає чужі права і виконує свої обов'язки, вносить мир і злагоду у відносини людей, має інші позитивні якості. Це не одинична істота, а цілісне творіння, яке у взаємодії з державою представляє суспільство. З одного боку, особистість підпорядкована суспільству, а з іншого – створюються умови для прояву її індивідуальності. Разом з тим, П.Д. Юркевич переконаний, що не лише суспільство та особистість, а й держава та особистість можуть перебувати у стані гармонічної взаємодії, коли кожна з них виконує свої обов'язки. Особистість, як морально організований індивід, виконує закони держави, а держава в особі державної влади видає закони у розрахунок на власне їх виконання і з врахуванням інтересів особистості. В іншому випадку між державою і особистістю виникають конфлікти, які згубно позначаються на розвитку всього суспільства.

На особливу увагу заслуговує теорія солідарності. Слово «солідарність», а звідси й «солідаризм», є сполученням форми слова «solidarisme», від фр. *solidaire* – той, що діє спільно. У найповнішому значенні слово «солідаризм» мало б означати щось монолітне ціле, що утворилося з пов'язаних між собою елементів. Виведене звідси слово «солідарність» означає міцність, довгочасність, а також цілісність².

¹ Тихонов В.Н. Идеи П.Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности: Монография / МВД Украины, Луган. акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины. Луганск: РИО ЛАВД, 2003. С. 236.

² Данилів В.Ю. Солідарність і солідаризм / Пер. з нім. І. Андрущенко і Д. Павлюк. Київ: Вид. дім «KM Academia», 2000. С. 90.

У соціальних групах солідарність завжди постає як порив, що має економічні, психологічні або етичні мотиви. Ці мотиви не мусять бути обов'язково розумними, навпаки, вони часто визначаються індивідуальними або груповими егоїстичними інтересами. Солідарність ми сприймаємо як факт, який відіграє надзвичайно важливу роль у спільному житті. На цьому факті солідарності будується соціально-філософська система солідаризму. На відміну від солідарності, солідаризм – це такий ідеологічний напрям, який походить із ідеї солідарності в її чистому вигляді, ідеї, яка є центром важливості для оцінки всіх можливих проявів солідарності. Головна ідея солідаризму (в широкому розумінні слова) – це солідарна і справедлива співпраця та взаємодопомога між усіма членами суспільства. Таким чином, солідарність розглядається не тільки як історичний факт, а також і як морально-етичний постулат, на який повинен опиратись увесь суспільний устрій.

Від поняття солідарності не може відмовитись жоден соціально-філософський напрям, але кожен з них надає солідарності іншого значення. Ліберальна школа, наприклад, вважає, що досить дати індивідові повну свободу у своїх вчинках, і тоді проблема солідарності вирішилася б сама собою. Тобто для неї солідарність впливає із свободи.

Про солідарність говорили соціалісти та анархісти. Заклики до солідарності, любові й братерства звучали з уст вождів Французької революції (Ж.П. Марат, М. Робесп'єр). На межі XIX–XX ст. різко зростає інтерес до вивчення явищ групової, масової поведінки і тих психологічних і соціальних механізмів, які роблять можливим передачу соціальних і правових норм та адаптацію індивідів одного до іншого. Ці явища також пов'язувались у деяких вчених із солідарністю.

Поняття «суспільна солідарність» зустрічається в теорії поділу праці французького соціолога-позитивіста, засновника французької соціологічної школи Еміля Дюркгейма. На противагу індивідуально-психологічній теорії, Е. Дюркгейм розвивав уявлення про людину як істоту передусім суспільну, а не біопсихічну. Суспільство він розглядав як продукт не

індивідуальної, а колективної свідомості людей, як складну, динамічну систему соціальних і психологічних зв'язків, в якій формується ідея соціальної солідарності¹. Для її забезпечення і створюються держава та право.

Засновником «солідаризму» у Франції вважається Леон Віктор Огюст Буржуа (фр. Léon Victor Auguste Bourgeois, 1851–1925) – політичний діяч періоду Третьої республіки. У своїй книзі «Солідарність» (1907) Л. Буржуа відмовляється від традиційного, типового для Франції, протиставлення індивіда і держави. Індивід, взятий окремо, як і держава, взята окремо, – це не більше ніж функції, апіорні поняття. Реально існують не ці поняття, а лише асоціації людей. Тому всі права й обов'язки є правами та обов'язками членів асоціації. Асоціація відрізняється від акціонерного товариства тим, що вона створена не попереднім установчим актом, а одним лише природним фактом спільного життя. Відповідно індивід багато одержує від суспільства, але він також багато йому винен. У кожній живій людини, за Л. Буржуа, є обов'язки перед всіма живими людьми, згідно з послугами, одержаними нею завдяки зусиллям усіх. Цей обмін послугами є змістом договору асоціації, що зв'язує всіх². Він наполягав на тому, що соціальна солідарність – це відносини між вільними індивідами, доводив неможливість процвітання соціального цілого за рахунок його частин.

Другим варіантом французької теорії солідарності є вчення Леона Дюгі (фр. Leon Duguit, 1859–1928) – соціолога і теоретика права, професора юридичного факультету в Бордо³.

¹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с франц. и послесловие А.Б. Гофмана. С. 108, 128, 146–172.

² Спекторский Е.В. Теория солидарности. Москва: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1916. С. 8, 9.

³ Тимошенко В.І. Солідаризм. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П–С. С. 541; Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Пер. с франц. Москва: Тип. И.Д. Ситина, 1908. XL, 957 с.; Дюги Л. Общие преобразования гражданского права со времен Кодекса Наполеона / Пер. с франц. Москва: Госиздат, 1919. 110 с.; Дюги Л. Социальное право / Пер. с франц. Санкт-Петербург: Изд. Юрид. книж. Маг. Н.К. Мартынова, 1909. 80 с.

Розвиваючи ідеї і методи Е. Дюркгейма, Л. Дюгі розробив свою теорію «суспільної солідарності» («соціальної взаємозалежності»), в основі якої лежить ідея «синдикалістської» держави, здатної долати класові антагонізми.

Л. Дюгі вважає основою суспільства нерівність людей, яка призводить до розподілу на класи, кожен з яких виконує соціально значиму функцію. Відносини між класами будуються на факті солідарності. Солідарність – це факт взаємної залежності, що з'єднує між собою людей в силу спільності потреб і поділу праці. Ця взаємна соціальна залежність має немов би два яруси. Верхній ярус складають соціальні норми, або об'єктивне право. Це право створює для приватних осіб та державних органів не суб'єктивні права, а об'єктивні положення, що полягають в обов'язку кожного виконувати певне суспільне призначення і вчиняти необхідні для цього дії. Нижній ярус створює суспільство, диференційоване завдяки поділу праці, яке включає не лише окремих індивідів, а й професійні або інші групи, що більш або менш автономно регламентують свій внутрішній лад; при цьому навіть чиновництво виявляється не більше ніж професійною групою, яка може і повинна об'єднатись у синдикати. Що ж до держави як особливої юридичної особи, що піднімається над індивідами та суспільством і наділена особливою волею, єдиною для всіх її органів, то така держава, на думку Л. Дюгі, або померла б, або навіть ніколи і не існувала: це не емпіричний факт, а метафізичне поняття. Емпіричним же є лише той факт, що в кожній організованій спільноті певні особи наділені владою примушувати. Проте це не більше ніж факт, який виправдовується технічною необхідністю нагляду і контролю та зовсім не означає наявності об'єктивного права. Для того, щоб цей факт став правомірним, влада мусить підкорятися соціальним нормам, тобто об'єктивному праву. Відповідно замість дій суверенної влади Л. Дюгі визнає лише окремі акти тих чи інших посадових осіб, які несуть особисту відповідальність за їх вчинення. Вчення ж про волю, про народний суверенітет, як джерело публічної влади, він відкидає, оскільки, на його думку, це призводить до визнання держави

якоюсь метафізичною особою¹. Л. Дюгі проголошує, що публічна влада є просто фактом. Держава в її колишніх формах колективності – римська, королівська, якобінська, наполеонівська, форма Третьої республіки у Франції – зникає. Замість цього з'являється новий державний лад, який є більш гнучким і який більше захищає індивіда. Метою такого ладу (тобто держави) є здійснення соціальної солідарності.

Третій варіант теорії солідарності – це вчення французького правознавця, професора факультету права Тулузького університету Моріса Оріу (фр. Maurice Hauriou, 1859–1929). Він створив теорію держави, побудовану не ззовні, не з апіорних логічних понять, а зсередини, з елементів суспільства, підпорядкованих державному режиму. Цей режим полягає не в зверхності держави над особою і суспільством, а в системі рівноваги. Держава, за М. Оріу, це політична спільнота, якій вдалося запровадити в своєму середовищі громадянське життя завдяки потрібній системі рівноваги: надбудові політичних установлень; включенню економічного ринку в політичне життя; поділу влади.

Визнання того факту, що колективи (соціальні спільноти, установи), які існують у кожному суспільстві, а також колективи, організовані з метою задоволення розумових та інших запитів, слід вважати установами інтегративними, тобто такими, що забезпечують об'єднання суспільства в націю-державу, призвело до появи інституціоналізму. Саме М. Оріу найбільш успішно розробляв цю теорію.

Мислитель зайняв критичну позицію стосовно формально-юридичного підходу до вивчення держави. Цей підхід він намагався замінити вченням прагматичним, близьким до соціальної дійсності. Водночас у своїх дослідженнях він використовував деякі елементи формально-юридичного підходу. Держава за своїм змістом, на думку М. Оріу, наявна лише тоді, коли нація зорганізувалась у громадянське суспільство, тобто коли політична влада зверхності відокремилася від приватної власності, набула вигляду публічної влади і, таким чином, відбулося відокремлення

¹ Спекторский Е.В. Теория солидарности. С. 10, 11.

публічного життя від приватного, що можливо лише разом із появою корпоративної організації. За словами М. Оріу, «державна є організацією, що рухається до персоніфікації. Це не є юридична особа, яка існувала з самого початку, і яка організує політичну і правову централізацію, а навпаки – це централізація, що здавна існує та організується в корпоративну юридичну особу»¹.

Перебуваючи під впливом вчення Г. Тарда, М. Оріу створив реалістичну теорію держави. Останню він розглядає як соціальний інститут, що об'єктивно існує, для якого характерна тривалість і стабільність. Стабільність же заснована на динамічній рівновазі між правом, що вже склалося, і новим правом, яке виходить від публічної влади.

Держава, згідно з концепцією М. Оріу, має стати публічною службою ліберального порядку. Її завдання – спрямовувати й контролювати економічне життя суспільства, залишаючись водночас загальнонаціональним інститутом, тобто нейтральною посередницькою силою. Державу розглядав як юридичну персоніфікацію нації, приведеної до упорядкованого та врівноваженого режиму. Незалежно від того, наскільки є різними, або навіть протилежними прагнення соціальних колективів, суспільство виявлялося, за змістом цієї концепції, інтегрованим в єдину систему економічної та політичної рівноваги.

Держава, як соціальний інститут, включає в себе загальну ідею, що є спрямовуючою силою (індивідуальна свобода, справедливість) і національну колективну спільноту (громадянське суспільство), що історично формується, суверенну владу і правопорядок. Поняття держави, запропоноване М. Оріу, мало ідеальний, історичний, соціологічний і юридичний моменти, що дозволяє говорити про «синтетичне» поняття держави. Розробка «синтетичної» теорії держави знайшла продовження в творчості вітчизняних мислителів кінця XIX – початку XX ст.

¹ Оріу М. Основы публичного права. *Антология мировой правовой мысли: В 5 т. Т. III. Европа. Америка: XVII – XX в.* / Нац. обществ.-науч. фонд; Руководитель науч. проекта Г.Ю. Семин. Москва: Мысль, 1999. С. 607–608.

Дуалістична теорія держави Г. Єллінека також слугувала вихідною позицією вчення одного із засновників німецької соціології Максиміліана Карла Еміля Вебера, відомого як Макс Вебер (нім. Maximilian Carl Emil Weber, 1864–1920). Однак його висновки відрізняються від висновків Г. Єллінека.

М. Вебер скористався позначенням Г. Єллінеком методологічним підходом дослідження держави як соціального явища і правового інституту. У концептуальному значенні його підхід означав насамперед критичне ставлення до смислової форми юридичних понять, яка, на думку М. Вебера, зумовлена спеціальними цілями юридичної науки й практики та неминуче приводить до розуміння держави та інших соціально-політичних утворень як індивідуальних суб'єктів правових відносин¹.

На думку М. Вебера, в соціологічному сенсі держава перестає «існувати» разом із зникненням можливості функціонування певних типів орієнтованої за змістом соціальної поведінки. Ця можливість може бути більшою або меншою, однак лише в цьому значенні й тією мірою, якою вона дійсно існувала або існує, мають місце і дані соціальні відносини. Жодного іншого смислу твердження, що якась держава існує, або вже не існує, бути не може².

Таким чином, вирішення проблеми виникнення, сутності, функцій держави в теорії М. Вебера прямо залежить від знаходження соціологічних характеристик політичної поведінки як одного із видів соціальної дії. Іманентним змістом мотивації політичної поведінки М. Вебер оголошує прагнення панувати. Він дійшов висновку, що неможливо дати адекватне визначення держави, як і будь-якої іншої політичної спільноти, виходячи з аналізу мети її діяльності. Такий підхід М. Вебер виправдовував необхідністю стати над «ціннісними» точками зору в галузі теорії держави, абстрагуватися від них.

Основою політичних відносин М. Вебер вважав насильство, яке розглядав як первинний фактор у виникненні політичних

¹ Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1921. S. 6.

² Ожиганов Э.Н. Политическая теория Макса Вебера: Критический анализ. Рига: Знание, 1986. С. 93, 94, 97, 99.

інститутів, у тому числі й держави. Концепція М. Вебера виводить на перший план легітимність застосування насильства тобто психологічні умови виправдання панування і його інституціоналізацію у формі держави. Держава ж розглядалася як основний інститут у системі панування.

З прискоренням темпів суспільного розвитку, диференціацією соціальних інститутів, а також поступовим розпадом традиційних і дедалі більшою формалізацією соціальних зв'язків і норм, що виникли, з'являються держави «нового типу». Природне прагнення керівних еліт таких держав до спрощення процесу управління вимагає його якомога більшої формалізації та раціоналізації, що закономірно призводить до необхідності створення спеціального органу, що забезпечує політичне панування – вузькоспеціалізованого автономного апарату, «машини», призначеної для впорядкування та стабілізації відносин панування/підпорядкування, що складаються. Інакше кажучи, – «машини», яка б регулювала способи та форми «виробництва» владних відносин. Тому, за М. Вебером, саме метафора здійснення політичної влади, як виробничого процесу, характеризує сучасну державу, яка, по суті, перетворилася на «підприємство». Він підкреслював, що «будь-яке панування як підприємство, що вимагає постійного управління, потребує встановлення людської поведінки та підпорядкування правителям, які претендують бути носіями легітимного насильства»¹.

Саме насильство, за умов вихолощування внутрішнього, екзистенційного обґрунтування соціальної дії, залишається єдиним засобом обґрунтування правомірності актуального політичного порядку. Сучасна бюрократична держава вже не закликає індивідів до моральної, соціально схваленої традиційної поведінки – будь-який громадянин повинен підкорятися законодавчим нормам, що закріплюють зразок, ідеальний тип раціональної поведінки. Девіантна ж поведінка припиняється переважно через застосування (або загрозу)

¹ Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем. Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко. Москва: Прогресс, 1990. С. 648.

фізичного насильства, а вже потім – громадським осудом. Іншими словами, сучасна бюрократична держава, протиставляючи законність (легальність) моральності, фактично відкидає, робить неідеальними внутрішні, екзистенційні мотиви – обґрунтування соціальних дій індивідів як нераціональних і саме це змушує її вступати в тісний, внутрішньо закономірний зв'язок із насильством, яке, таким чином, виявляється чи не єдиним ефективним засобом примусу громадян до підтримки політичного порядку, що нав'язується.

Аналіз природи сучасної держави у соціальній теорії М. Вебера вимагає звернення до основних положень його теорії бюрократії. Згідно з М. Вебером, до формування системи бюрократичного політичного панування призводить зміна типів легітимації політичної влади, що зумовлена як об'єктивними соціокультурними закономірностями, так і конкретними діями того чи іншого політичного лідера, зацікавленого в концентрації та централізації влади шляхом формування власного апарату управління. Символом бюрократичного державного правління можна по праву назвати чиновника, оскільки в сучасних державах чиновники є носіями реальної політичної влади. Нині, як зазначає М. Вебер, провідним мотивом, що спонукає індивіда займатися політичною діяльністю, стає прагнення матеріального збагачення. При цьому методи та норми функціонування працівників апарату управління практично завжди суворо корелюють з прийнятими у тому чи іншому суспільстві моральними нормами. Вирішальним у такій ситуації є орієнтація на волю політичного лідера, оскільки від неї, головним чином, і залежить рівень особистого добробуту. Зростання політичного панування бюрократизованого апарату управління зрештою призводить до виникнення сучасної бюрократичної держави, яку М. Вебер визначає так: «організована на кшталт установи спілка панування, яка всередині певної сфери досягла успіху в монополізації легітимного фізичного насильства, як засобу панування, та з цією метою об'єднала майнові засоби підприємства в руках

своїх керівників, а всіх станових функціонерів з їх повноваженнями, які раніше розпоряджалися цим усім на власний розсуд, експропріювала і сама зайняла замість них найвищі позиції»¹.

Характеризуючи специфіку бюрократичної держави «нового типу», німецький мислитель зазначав, що процеси бюрократизації не лише змінили структуру соціальної дії індивіда, а й значною мірою протиставили апарат управління (колективне державне «я») конкретному «я» окремого індивіда. Бюрократизація сучасної держави має всепроникний характер: бюрократія буквально пронизує всі сфери суспільного життя, а також регламентує приватне життя. Водночас відмова від бюрократичного політичного панування навряд чи є можливою – головним і досить швидким наслідком припинення роботи апарату управління буде не загальна свобода, але суспільний хаос.

М. Вебер був, по суті, першим, хто концептуалізував феномен бюрократії як предмет наукового дослідження та системно охарактеризував її слабкі та сильні сторони. Він переконливо довів, що перехід життя на раціональні рейки призводить до вихолощування його духовного змісту, що зворотним боком модернізації політичного життя суспільства є зростаюча бюрократизація управління. При цьому важливо зазначити, що бюрократизацію як таку навряд чи можна віднести до «випадкових» недоліків або до «побічних» ефектів сучасної держави, – згідно з М. Вебером, вона є закономірним наслідком самої природи останньої, заснована переважно на законі та насильстві, а не на традиціях та моралі. На його думку, будучи одного разу повністю впровадженою, бюрократія виявляється одним із найскладніших соціальних утворень. Як інструмент усупільнення відносин панування вона була й залишається найважливішим знаряддям влади того, хто розпоряджається бюрократичним апаратом, – знаряддям встановлення певного політичного порядку, що значно перевершує за силою окремих індивідів і навіть

¹ Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем. Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко. С. 650–651.

численні соціальні групи. Проте, незважаючи на наявність таких серйозних недоліків, бюрократія, як форма політичної влади, має низку не менш істотних переваг, і, на думку німецького мислителя, є необхідною умовою повноцінного функціонування держави¹.

Закономірним результатом становлення сучасної йому бюрократичної держави, згідно з М. Вебером, можна назвати виникнення непередбачуваної ситуації, за якої моральне самообґрунтування індивідом соціальних дій, що ним реалізуються, може повністю розходитися з їх правовою оцінкою з боку держави. Панування легального типу легітимації політичної влади зрештою передбачає принесення в «жертву» «на користь» суспільству та державі особистих інтересів індивіда навіть у тому випадку, коли вони відповідають моральним нормам, але вступають у колізію з формально-юридичними установами. Через це наявні в сучасній бюрократичній державі відносини панування-підпорядкування можуть успішно функціонувати переважно лише за умови вчинення індивідом принципово «калькульованих» соціальних дій. Орієнтація індивідів на відповідність їх поведінки раціонально-легальним нормам поступово витісняє необхідність узгодження мотивів поведінки у рамках соціальної дії з колективним культурно-історичним досвідом, традиціями та звичаями предків і сучасників. Таким чином, найважливішими ознаками сучасної держави, згідно з М. Вебером, є зростання бюрократизації, опора апарату політичного управління на легітимне фізичне насильство і, як результат, – вихолощення ціннісного змісту політичної та суспільної діяльності, що може бути одним із факторів зростання соціальної напруги.

Як бачимо, питання про мету держави розглядалось у взаємозв'язку з питанням про виникнення держави. Виникнення можна розглядати як діахронний момент сутності предмета, а сутність – як синхронний момент його

¹ Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии: [пер. с нем.]: в 4 т. URL: <https://coollib.com/b/392288-maks-weber-hozyaystvo-i-obschestvo-ocherki-ponimayushey-sotsiologii/read>

виникнення. Це дві сторони однієї й тієї ж проблеми. Держава виникає і функціонує прагнучи досягти певних результатів, певної мети, яка, будучи мотивом діяльності, спрямовує і регулює останню. Сутність держави визначається через визначення її виникнення і мети, якій підпорядкована діяльність держави. Сутність переходить в явище, яке стає проявом сутності.

Розділ 2. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ПРАВА

2.1. Формування та розвиток соціологічних теорій права в Західній Європі.

Перші спроби соціологічного обґрунтування права можна побачити вже в соціальному дарвінізмі – ідейній течії кінця XIX – початку XX ст., що тлумачила соціальний розвиток за аналогією з біологічною еволюцією. Як основні фактори суспільного життя висувалися принципи природного відбору, боротьби за існування, виживання найбільш пристосованих.

Джерелом права, на думку Г. Спенсера, є не держава, а природа людини. Тому право є основою законодавства, а не навпаки. Законодавчі норми виростають, як зазначав Г. Спенсер, із реальних соціальних відносин, із потреб людей. Стійкі, упорядковані відносини у суспільстві можливі лише за певних умов, що відповідають законам життя. Якщо вони не дотримуються, то природні засади суспільних відносин тією чи іншою мірою деформуються, а потім руйнуються.

На думку Г. Спенсера, правові рамки, як необхідні умови повноти життя, не можуть встановлювати обмеження діяльнісної активності індивідів довільним чином. Вони повинні мати свої межі, вихід за які підриває природний характер відносин у суспільній системі. Правові норми мають бути природно обґрунтовані стосовно суспільства-організму. Критерієм такого обґрунтування є принцип, згідно з яким індивідам має бути надано настільки повне життя, наскільки це сумісно з безпекою суспільства, оскільки загальне процвітання забезпечується надійніше тоді, коли кожен дбає про власне благо¹.

У структурі прав людини Г. Спенсер віддає перевагу праву приватної власності та свободі підприємництва, які забезпечують «право кожного займатися своїми справами як зазгодно... аби вони не порушували свободи інших». Індивідуальні права та свободи, на його думку, виступають

¹ Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. Минск: Современный литератор, 1999. С. 1088.

основою промислового суспільства, оскільки вони сприяють прогресу суспільства. Поряд із цим Г. Спенсер наголошував і на інших індивідуальних правах: безпека, свобода пересування, свобода совісті тощо. Політичні права виконують допоміжну функцію – вони є лише засобом забезпечення індивідуальних прав. Як основоположник соціального дарвінізму, він вважав конкуренцію, боротьбу за існування абсолютним благом і єдиним інструментом прогресу суспільства¹.

Е. Дюркгейм, який зіграв визначну роль у становленні соціології права як самостійної дисципліни, розглядав право крізь призму соціальної солідарності, підкреслюючи, що саме право відтворює основні форми соціальної солідарності. Сама собою солідарність значною мірою є явищем морального порядку, а тому вона ніби перебуває поза сферою науково-позитивного пізнання. У зв'язку з цим Е. Дюркгейм, вивчаючи солідарність, запропонував замінити «внутрішній моральний факт» її змісту на факт, що символізує солідарність зовнішнім чином. Таким доступним для спостереження символом солідарності є право, юридичні норми².

Соціальні зміни Е. Дюркгейм характеризував як процес еволюції від механічної солідарності (з властивим їй репресивним правом) до органічної солідарності (з реститутивним правом). Еволюція права відбувається від статутного права до контрактного, що характеризується автономією волі через зменшення примусу. Вивчаючи соціальну природу злочинів, Е. Дюркгейм виявив їхній зв'язок із соціальними відхиленнями³. Значущими умовами подолання соціальної аномії вважав етичні цінності та правила, включаючи норми корпоративної етики, юридичні норми, матеріальні умови життя людей.

¹ Спенсер Г. Система синтетической философии. *Спенсер Г. Соч.:* в 2 т. Санкт-Петербург, 1897–1899. Т. 1. С. 30.

² Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с франц. и послесловие А.Б. Гофмана. С. 65–66.

³ Tirado Acero M. La sociología jurídica desde sus fundamentos sociológicos. *Prolegómenos. Derechos y Valores*. Bogotá (Colombia), 2010. Vol. 13. № 25. P. 278. URL: <https://www.redalyc.org/pdf/876/87617271016.pdf>

Л. Гумплович, будучи противником біологічних аналогій, причиною виникнення права (як і держави, про що згадувалось вище) вважав насильство та поневолення одних племен іншими. Він стверджував: «Сила йде попереду права»¹. Факт насильства та панування однієї групи над іншою породжує звичку, яка потім переходить у звичай та право. Вигідний для себе порядок особи володарюючі проголошують як право, закріплюють його за допомогою загальнообов'язкових норм, які виходять від держави. Право цілком зобов'язане державі як своїм виникненням, так і наступним існуванням. «Право, – писав Л. Гумплович, – є моральність, моральність же є право, що кристалізувалося в законі»². Тут присутнє своєрідне прагнення морального обґрунтування права. Але моральність у Л. Гумпловича перетворена на апологетику свавілля та насильства: «Природна сила звички, захоплюючи людей і в радості і в горі, веде до того, що як володарі, так і підвладні згодом вважають природним, відповідним вищому порядку та угодним Богу той стан речей, який спочатку було створено насильницьким шляхом. Одним словом, згодом у даному стані речей вони бачать уже моральні основи»³.

Для держави, на думку Л. Гумпловича, право і правопорядок, якщо на них дивитися з висоти історії, є лише засобами. Фізично вони не існують як автономні, відокремлені від держави утворення. На його думку, право лише тоді є розумним, якщо воно відповідає відносинам і потребам, що сформувалися у суспільстві⁴. Вчений чітко розмежовує приватні та публічні права, які називає державними. Приватне право являє собою сукупність норм, встановлених державою; державне право є фактом, воно, так би мовити – самодержава. Виникаючи у державі, право носить у собі сліди такого походження: будь-яке право є порядком нерівності. Л. Гумплович заперечує наявність

¹ Гумплович Л. Общее учение о государстве. Санкт-Петербург: типография Т-ва “Общественная польза”, 1910. С. 36.

² Там само. С. 355.

³ Там само. С. 349.

⁴ Гумплович Л. Основания социологии. С. 317.

«невідчужуваних прав людини». Буття держави зовсім несумісне з «невідчужуваними правами людини». Перед людством завжди є така альтернатива: або визнати державу, яка за своєю природою є організацією панування, що заснована на нерівності, або погодитися на анархію, яка нестерпна для культурного суспільства.

Л. Гумплович займав своєрідну позицію у питаннях співвідношення держави і права. Послідовно обстоюючи думку про те, що з вищої історичної точки зору право і правопорядок є для держави лише засобом для вирішення завдань, що стоять перед нею, він водночас вважав, що «праву властива тенденція все більше і більше емансипуватися від свого творця, від держави, тенденція звільнятися від його впливів ... як самостійної сили, як правової ідеї»¹.

Остаточний висновок, до якого приходять Л. Гумплович, полягає в наступному: «Природа ставлення права до держави ґрунтується на тому, що держава силою своєї певної діяльності ... створює все нові й нові сфери моральності, з яких випливає право. Але це останнє прагне самостійності та незалежності від держави. І ось, досягнувши цього, вказане прагнення йде ще далі. Воно прямує до панування над державою. Право хоче стати вищим за державу. Право не хоче вже визнавати своїм творцем того, кому воно завдячує своїм існуванням. Навпаки, воно само намагається зайняти батьківське стосовно держави становище»².

Соціологічною є й «реалістична теорія права» Р. Ієринґа (нім. Rudolf von Jhering, 1818–1892) – німецького правознавця, професора в університетах Берліна, Відня, Геттінгена. У своїх працях «Дух римського права на різних ступенях його розвитку», «Боротьба за право», «Інтерес і право», «Мета в праві» виводив право через категорію «інтерес». Право постає як політична та юридична форма реалізації інтересу, закріпленого в праві. Р. Ієринґ називав свою теорію права «реалістичною», оскільки вона об'єктивно враховувала інтереси німецької нації у створенні централізованої держави.

¹ Правовая теория Гумпловича. URL: https://revolution.allbest.ru/law/00241655_0.html

² Там само.

Соціологічний підхід Р. Ієринга до права полягає насамперед у тому, що зміст права не можна зрозуміти з нього самого, оскільки право соціально зумовлене. Право (як і державу) розглядав як соціальний інститут, створений людиною і зумовлений її природою. За своєю сутністю, людина – істота егоїстична, вона нічого не робить без певної визначеної мети: отримати вигоду, певні блага, якусь користь. Природний егоїзм знаходить найповніше вираження у праві приватної власності. Тому завдання держави і права – захистити суспільство від егоїзму окремих осіб шляхом застосування примусу.

Правові явища Р. Ієринг розглядав лише як засоби досягнення практичних цілей. Всі цілі поділяв на дві групи: цілі індивіда (за яких особистість має на увазі виключно саму себе) та цілі суспільства (суспільні). Індивід своєю діяльністю сприяє задоволенню деяких потреб інших громадян і тим самим сприяє досягненню цілей суспільства, спрямованих на підтримання життя індивідів.

Р. Ієринг виділяв два аспекти права: формальний та змістовний. Тобто він розрізняв об'єктивне (абстрактне) та суб'єктивне (конкретне) право. У формальному аспекті право (об'єктивне) сприймається як сукупність загально-обов'язкових норм і правил поведінки, що забезпечуються примусовою силою держави. Тут істотною є юридична форма, в якій виражено правило поведінки, що надає праву характеру загальної обов'язковості. Р. Ієринг розмежовував у формальному аспекті права два найбільш важливі компоненти: норму права, як масштаб поведінки, дозволений державою, і державний примус, що робить це правило обов'язковим для виконання. У змістовному аспекті право є поєднанням сукупності індивідуальних та спільних інтересів, які утворюють життєві умови суспільства, та мети, яку прагнуть досягти люди. Це конкретне застосування абстрактної норми до якоїсь конкретної правомочності особи (суб'єктивне право). Саме в суб'єктивному праві представлена сутність права (інтерес). Змусити людей діяти в спільних інтересах можна, якщо застосувати заохочення (винагороду),

що реалізується у цивільному обігу, та примус, що реалізується державою та правом. При цьому перевагу він віддає об'єктивному праву, без якого немає суб'єктивного права.

Соціальна значимість права в тому, що воно є результатом боротьби індивідуальних і спільних інтересів індивідів, станів, класів, які прагнуть закріпити ці інтереси у праві через законодавство. Інтереси відбивають життєві умови існування класів і станів, навіть цілі, які вони ставлять. Отже, право є «юридично захищеним інтересом», «забезпеченням життєвих умов суспільства у формі примусу», «системою соціальних цілей, гарантованих примусом». Мета права – мир, але шлях до нього – боротьба. Кожен етап розвитку права – нестійкий компроміс інтересів, що борються¹.

Слід сказати, що до Р.Ієринга ніхто не звертався до дослідження та обґрунтування мети в праві. Він розмежував поняття «мета» і «причина». Відповідно до «закону причинності», у світі ніщо не відбувається само собою, будь-яка зміна є наслідком попередньої зміни. Відповідно до цільового закону, немає дії без мети. Причина криється в минулому, мета, а більш точно – її зміст (свобода вибору), – у сьогоденні та майбутньому. Саме діяння ніколи не буває метою, а лише засобом, що веде до мети. Діяння без мети є нісенітницею, що нагадує наслідок без причини. За допомогою діяння воля входить у сферу зовнішнього світу, разом із тим починається підпорядкування її законам цього світу.

Р.Ієринг проводить аналогію цільового закону з Божественним задумом, вважаючи, що за метою ховається людина, людство та історія, оскільки лише людина претендує на весь світ через можливість встановлення зв'язку між зовнішнім світом та власним «я» (сила волі). Двигуном цієї сили є мета. Природа зацікавлена в існуванні людства, передачі життя від одного індивіда до іншого, на службу природі тут стає людський егоїзм. Діючи в своїх інтересах, індивід виконує заповіді природи, балансує між насолодою

¹ Jhering R. The Struggle for Law. The Lawbook Exchange, Ltd., 1997. 138 p.

і стражданням, цим природа змушує взаємодіяти людей, приєднувати власну мету до чужого інтересу. На цій формулі будується суспільство, держава та право.

Організація державної мети, згідно з Р. Ієрингом, характеризується широким застосуванням права, яке змушене звертатися до інтересу. У більшості випадків право досягає своєї мети лише тому, що привертає на свою сторону інтереси людини. Злочинець не піклується про мету держави та суспільства; при скоєнні злочину ним керує виключно його власна мета, особиста пристрасть, агресія, жадібність, тобто його власний інтерес. Але саме на це розрахований засіб, яким держава захищається від нього – покарання. Досягнення особистої вигоди злочинним шляхом виявляється на одному рівні з покаранням¹. Тобто потрібний результат досягається виключно за допомогою державного примусу.

Мета, на думку Р. Ієринга, визначає волю, а співпадання волі двох або більше осіб у істотних умовах договору доводить наявність спільного інтересу. Взаємне дотримання інтересів сторін призводить до виконання договору та досягнення початкових цілей. Поняття про мету пронизує всі аспекти життєдіяльності: від особи веде до майна, від особи і майна – до права, від права – до держави. Підтримка фізичного існування неможлива без правового захисту, не забезпечена без майна. Це останнє призводить до договору і обороту, все разом узятє обумовлює суспільство, як необхідний наслідок, отже, право потребує державу².

Р. Ієринг підкреслював взаємозумовленість і взаємозалежність держави та права, вважав, що лише за допомогою права держава здатна забезпечити реалізацію спільних інтересів, здійснення цілей права та держави. Він писав: «Лише там, де державна влада сама підпорядковується встановленому нею порядку, останній набуває остаточну правову міцність; лише за панування права процвітає національний добробут, торгівля і промисли, розгортаються цілком властиві народу розумові та моральні сили. Право є

¹ Ієринг Р. Цель в праве. Санкт-Петербург, 1881. С. 35, 36.

² Там само. С. 63.

розумна політика влади»¹. Право діє завдяки зв'язку з державою, можливості правової норми спиратися на державний примус. При цьому право обмежує простір дії державної влади, оберігаючи суспільство від встановлення деспотичного правління.

Учення Р. Ієринга про право як захищений інтерес, що поєднує ідею про закономірне виникнення і розвиток права з цілеспрямованою діяльністю людей, істотно позначилось на подальшому розвитку соціологічної теорії права.

Соціологічною є й концепція «живого права» Євгена (Ойгена) Ерліха – (нім. Eugen Ehrlich, 1862–1922) – всесвітньо відомого австрійського юриста і соціолога, який обґрунтував думку, що центр тяжіння правового розвитку лежить не в законодавстві чи судових рішеннях, а в самому суспільстві².

Є. Ерліх, по-перше, позначив і сформулював підстави розмежування норм, якими керуються суди та державні органи при прийнятті рішень, та норм, що фактично визначають поведінку людини. Іншими словами, йшлося про розмежування права фактичного та права офіційного, або зафіксованого в офіційних нормах. На цій основі виникає поняття «живе право», яке протиставляється тому, яке є чинним «у судах та установах»: «Живе право, – за словами Є. Ерліха, – це не право, викладене у правових положеннях, але те, що править життям. Джерелами пізнання його є сучасні акти, але також і безпосереднє спостереження життя, вчинків та способу поведінки, традицій та звичаїв, а потім усіх спілок, як юридично визнаних, так і проігнорованих правом, і навіть юридично засуджених»³. По-друге, під правом він розумів порядок, що склався всередині союзів (об'єднань), до яких відносив різноманітні види юридичних осіб, сім'ю, церкву, державу тощо. Є. Ерліх писав: «Внутрішній порядок людських спілок є не тільки початковою, але й дотепер

¹ Ієринг Р. Борьба за право / Ієринг Рудольф; пер. С.И. Ершова с 13-го нем. изд. 2-е изд. Москва: М.Н. Прокопович, 1907. С. 64.

² Ehrlich E., Ziegert K. A. Fundamental Principles of the Sociology of Law. Routledge, 2017. 608 p.

³ Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. München; Leipzig, 1913. S. 399.

основною формою права. Правове становище з'являється не лише значно пізніше, а й сьогодні, як і раніше, здебільшого виводиться лише з внутрішнього порядку спілок»¹.

На думку Є. Ерліха, необхідно розрізнати правові норми та правові положення. Його пояснення наступне: «Внутрішній порядок спілок визначається правовими нормами. Правову норму не слід ототожнювати із правовим становищем. Правове становище – це випадкове, загальнообов'язкове формулювання правового розпорядження в законі чи уложенні. Навпаки, правова норма – це втілений у поведінці правовий наказ, оскільки він панує у певному, навіть зовсім невеликому союзі, навіть не маючи словесного вираження. Коли в суспільстві є правові положення, які справді впливові, із правових положень з'являються правові норми»².

У своїй статті «Соціологія і юриспруденція», вперше опублікованій в 1906 році, учений виклав власне розуміння права та низку важливих міркувань про природу і значення соціології (права) та юриспруденції. На його думку, правом є не лише те, що створюється державою. Звичай та мораль також важливі. При цьому Є. Ерліх пише «не про наявність суперечності між правом і звичаєм, а швидше про те, що право виявляється нам у цих випадках у своїй подвійній функції: як організаційна форма і як суддівська норма-рішення»³. Вчений доводить, що визнання законом певних норм ще не означає їх дієвості, все це залежить від багатьох обставин. Він закликає до дослідження суспільного життя, природи та обсягу тих сил, які діють у суспільстві, розглядаючи юриспруденцію як «морфологію людського суспільства».

Подібні твердження містяться в роботі Є. Ерліха – «Вільне правознаходження та вільне правознавство» (1903), основою якої стала доповідь перед Юридичним товариством Відня. У вказаній праці Є. Ерліх виклав концепцію вільного правознаходження і позначив завдання вільного право-

¹ Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. München; Leipzig, 1913. S. 29.

² Ebenda. S. 29.

³ Ерліх Е. Соціологія і юриспруденція. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 186.

знавства¹. Вчений довів, що суди, зокрема судді, користуються при прийнятті рішень не лише позитивним правом, а й власним розсудом. При цьому, вважав Є. Ерліх, юрист не створює право, він повинен його віднайти. Незважаючи на це, ніхто не сумнівається, що кожне рішення щось додає до чинного законодавства, що воно не просто засвідчує чинне законодавство, але також може стати джерелом нового права. Сукупність норм-рішень, тобто правових положень, відповідно до яких суди вирішують правові спори, Є. Ерліх називав «правом юристів», а формою його легалізації вважав сучасні кодифікації приватного права².

Є. Ерліх вважав, що право завжди проявляється як єдине соціальне ціле, хоч і складається з багатьох соціальних порядків. Концептуально право може бути поділене на дві логічні спільності: офіційне право (право держави та юристів) та живе (соціальне) право.

Отже, окрім поняття «живе право», Є. Ерліх увів у науковий обіг поняття «соціальне право», вкладаючи в нього надзвичайно широкий зміст. На його думку, суспільство складається з великої кількості різноманітних союзів (сім'я, підприємство, громада тощо), кожен з яких організований відповідно до обов'язкових для учасників союзу правил поведінки, що й забезпечують їх внутрішній порядок. Ці правила поведінки формують соціальне право, характерними рисами якого Є. Ерліх вважав і загальне усвідомлення необхідності певної норми, і соціальний характер примусу права: «людина поводиться згідно з правом передусім тому, що її до цього змушують її суспільні зв'язки»³. Тобто соціальні норми формують індивідуальну неповторність.

На думку Д.В. Щамбури, «живе право» Є. Ерліха сумісне з «неофіційним правом», що нині визнається одним із елементів

¹ Ерліх Є. Вільне правознаходження та вільне правознавство. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1–2. С. 169–170.

² Щамбура Д.В. «Живе право» Є. Ерліха та його сучасна інтерпретація. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 63.

³ Эрлих О. Основоположение социологии права / пер. с нем. М.В. Антонова; под ред. В.Г. Графского, Ю.И. Гревцова. Санкт-Петербург: ООО «Университетский издательский консорциум», 2011. С. 117, 131.

багатовимірної правової реальності. Головна теза, яку обстоюють прихильники неофіційного права, полягає в тому, що правові норми створюються і забезпечуються в своїй реалізації не тільки державою, а й недержавними акторами, більше того, такі норми не стають частиною державної правової системи. Вони утворюють самостійну, окрему правову систему¹.

Таким чином, уявлення Є. Ерліха відображали різноманіття форм прояву права у вигляді «живого права», що різняться між собою, і джерел його пізнання, з одного боку, а також офіційного судового і державного права – з іншого. Соціологія права, на думку вченого, може розглядатися як синтез юридичної та соціологічної думки, що зберігає міждисциплінарний баланс між цими областями знання у питаннях тлумачення права.

Основна ідея Є. Ерліха викладена у його відомому епіграфі до «Основоположень соціології права»: «центр тяжіння розвитку права... лежить не в законодавстві... а в самому суспільстві»². За цим епіграфом неважко здогадатися, яку мету ставив собі автор. Не держава, а суспільство має вирішальне значення для розвитку права. При цьому Є. Ерліх не погоджувався з ідеєю щодо можливості зведення фактичного звичаю в ранг правової норми – для цього додатково потрібна творча робота юристів.

Додаткову роль в існування права, на думку Є. Ерліха, відіграє примус. У своєму бутті право здебільшого незалежне від держави та її апарату примусу. Правові явища латентно присутні у соціальних практиках, вони немов би тільки й очікують соціологічно підкованого юриста, який дістане їх і сформулює у вигляді норм (прецедентів) чи правових пропозицій (в кодексах, законах тощо). Але де ж тоді межі права стосовно інших норм, що також регламентують спілкування? Це питання для Є. Ерліха було особливо складним. У 1911 р. він писав: «Будь-якому юристу

¹ Шамбура Д.В. «Живе право» Є. Ерліха та його сучасна інтерпретація. С. 67.

² Эрлих О. Основположение социологии права / пер. с нем. М.В. Антонова; под ред. В.Г. Графского, Ю.И. Гревцова. С. 64.

відомо, що не можна провести межі між мораллю і правом: найчастіше сьогодні правом стає те, що вчора було мораллю – право є мораллю вчорашнього дня»¹. Питання ж щодо протилежності правової норми та позаправових норм є питанням не науки про суспільство, а соціальної психології»².

Є. Ерліх не наполягає на протилежності офіційного та соціального права і не виключає можливості для державного права набути соціальної дієвості, стати реальним керівництвом до дії для суб'єктів права, іншими словами, отримати статус живого права. Для нього державне право не є тотожним закону у широкому сенсі³. Найважливішим є те, що «державні правові норми рідко відрізняються від соціальних»⁴. Виникнення як одних, так і інших норм, зумовлене суспільною необхідністю.

Є. Ерліх не заперечує правової природи державних установлень (тобто організаційної ролі при регламентації соціального життя). Вчений визнає: «Те, що держава тут, як і у всьому, може багатьом розпорядитися чи зіпсувати своїм прямим втручанням та рішеннями своїх відомств, звичайно сумнівів не викликає»⁵. Водночас визнавав й інше щодо держави: «Безперечно й те, що вона може запустити в рух або, навпаки, зупинити цілий суспільний розвиток»⁶.

Заперечення монополії держави на правотворчість ще не свідчить про заперечення Є. Ерліхом ролі держави у створенні, визнанні, оформленні та застосуванні права. Він говорив лише про наявність у соціальних спілок та асоціацій здатності до саморегулювання незалежно від державної регламентації, а не

¹ Ehrlich E. Die Erforschung des lebendes Rechts (1911). *Ehrlich E. Recht und Leben. Gesammelte Schriften zur Rechtstatsachenforschung und zur Freiheitslehre*. Berlin, 1967. S. 20.

² Эрлих О. Основоположение социологии права / пер. с нем. М.В. Антонова; под ред. В.Г. Графского, Ю.И. Гревцова. С. 209.

³ Там само. С. 179

⁴ Там само. С. 376.

⁵ Там само. С. 397.

⁶ Там само.

про те, що таке саморегулювання завжди здійснюється, або має здійснюватися, поза рамками офіційного права.

За Є. Ерліхом, якщо ми визнаємо, що центр правового розвитку перебуває у соціальному житті, то визнаємо й той факт, що такий розвиток може бути підпорядковано контролю з боку публічної влади. Публічна влада може залишити соціальним союзам можливість створювати та застосовувати своє право, – або утримуючись від втручання у певні галузі, або делегуючи союзам можливість саморегулювання.

Характерною помилкою у сприйнятті концепції живого права Є. Ерліха є уявлення про те, що у його соціолого-правовій теорії норма ототожнюється з фактом, а фактичний примус є синонімом юридичної повинності. У тому, що це зовсім не так, можна переконатися, прочитавши його «Юридичну логіку» (1918). Там Є. Ерліх пише, що завданням соціології права дійсно є встановлення, а не оцінка фактів, але при цьому соціологія права не вважає обов'язком судді застосовувати ці соціальні факти замість норм законодавства¹.

Як бачимо, під «живим правом» Є. Ерліх розумів три аспекти правового життя: створення та застосування права юристами; правила та звичаї, що визнаються державою правовими; ті правила та звичаї, які не визнаються, або навіть відкидаються державою. Зведення «живого права» Є. Ерліха лише до останнього аспекту істотно спотворює ті ідеї, які він намагався висловити через концепцію «живого права», тим більше, що невизнане державою живе право може й не стати нормою права (в сенсі правил поведінки, правових пропозицій). Інша річ, що соціальне життя не будується лише на основі норм офіційного права та юридичної доктрини (на «правових пропозиціях»), а розвивається переважно поза прямим зв'язком із ними – фактичні правові відносини передують діяльності законодавців щодо фіксації норм права.

Дані тези соціології права Є. Ерліха не можна тлумачити у сенсі повної незалежності соціального життя від офіційного права (чого Є. Ерліх не стверджував). З цієї точки зору, він

¹ Ehrlich E. Die juristische Logik. Wien, 1918. S. 389.

далекий від протиставлення живого права офіційному праву. Навіть тоді, коли він говорить про існування двох правопорядків (що створюються суспільством і формуються в результаті діяльності юристів і суддів), то йдеться про суто аналітичні конструкції, які мислитель вводить для того, щоб показати, що реальне право утворюється як єдність цих двох правопорядків. Вчений дійсно підкреслює, що створення та застосування права багато в чому зумовлене неправовими факторами (етнічною та релігійною приналежністю, соціальним походженням, звичаями, соціальним середовищем у широкому розумінні), і закликає юристів вивчати ці фактори.

На відміну від прихильників руху вільного права, Є. Ерліх досить чітко позначає межі суддівського розсуду. По-перше, вільний розсуд судді поширюється лише на інтереси, які не врегульовані в правових пропозиціях стосовно інших інтересів: «Судове... урівноваження інтересів підпорядковується порядку правових пропозицій». По-друге, суддівське знаходження права не має інтуїтивного характеру: воно не звертає нас до міркувань доцільності – рішення судді має бути засноване на раціональному, об'єктивному науковому методі, що дозволяє достеменно встановити вихідні соціальні інтереси, захищені законодавцем.

Якщо суддя вважає, що інтерес захищений статтею закону (правовою пропозицією), він застосовує цю статтю. Якщо ж інтерес не має захисту, то можливі дві ситуації. Або законом захищається протилежний інтерес, і тоді суддя повинен відмовити в судовому захисті, або ж ні оспорюваний, ні протилежний йому інтереси не відображені в законодавстві, і тоді суддя повинен вибрати серед конфліктуючих інтересів той, який підлягає захисту з точки зору тієї моделі соціальної справедливості, яку суддя виводить із текстів законів як «намір законодавця». Відмовити в судовому захисті через відсутність правової норми суддя не може, але й вирішувати справу на власний розсуд він не повинен.

Отже, концепція австрійського мислителя протиставляє живе право офіційному праву. Його інтерес сконцентрований

на ситуаціях «мовчання закону» – за наявності прогалин, колізій, невдалих законодавчих формулювань.

Водночас завданням соціології права, за Є. Ерліхом, перестає бути надання судді матеріалу для заповнення прогалин у законодавстві: як показано вище, мислитель упевнений, що суддя не повинен ставати на місце законодавця, а факти неспроможні замінити відсутні слова. Соціологія права дозволяє знайти конкретне правило, що врівноважує конкретні інтереси в даній справі стосовно того загального балансу інтересів, який захищається правовим порядком. Такий метод для Є. Ерліха є основною гарантією справедливості судового процесу¹.

Одним із засновників школи «вільного (живого) права» був німецький юрист, професор Кільського, Фрайбурзького та Колумбійського університетів Герман Канторович (1877–1940). Вчений виділяв два постулати реалістів, які, на його думку, пояснюють сутність права. Перший – «матеріально-правовий постулат», який полягає в тому, що право перестало сприйматися як непохитне зведення правил і трансформувалося в зведення фактів. Другий – «формально-правовий постулат», що відображає природу правової науки й свідчить про те, що юриспруденція є не раціоналістичною, а емпіричною галуззю наукового знання². Г. Канторович встановив схожість правового реалізму з ідеями представників соціологічної школи права та школи вільного права, відзначив неоригінальність «реалістичної» думки.

Прихильники школи «вільного права» традиційно розглядали останнє як зведення фактів, а не правил. На їх думку, у випадку прогалини в законі суддя, приймаючи рішення, по-перше, має керуватися виключно правом, а по-друге, правилами, що мають загальнообов'язковий характер. Тобто він має спиратись як на «формальне право», що міститься в системі джерел права, так і на прецеденти, на «вільне право», яке завжди перебуватиме в «перехідному стані», наприклад

¹ Ehrlich E. *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft*. S. 190.

² Kantorowicz H. *Some Rationalism about Realism*. *Yale Law Journal*. 1934. Vol. 43. Issue. 8. P. 1240. <https://doi.org/10.2307/791529>

законопроекти, загальноправові засади, внутрішні переконання або емоційні переваги, не призначені для того, щоб бути зафіксованими як «формальне» право. По суті, суддя створює новий закон, але, на думку прихильників школи «вільного права», таке створене суддями право має сферу дії набагато меншу, ніж «формальне» право, а іноді й рівну нулю. Г. Канторович критикував підхід реалістів, які вважали, що право складається лише із судових рішень, тобто із фактів¹. Щодо «формально-правового постулату» Г. Канторович наголошував на позиції представників соціологічної школи права, вважав, що закон необхідно інтерпретувати у взаємозв'язку з цілями, що сприяють його прийняттю. Таким чином, він робив висновок про неможливість існування юриспруденції без аналізу соціальної реальності.

Свої погляди стосовно соціології права виклав і М. Вебер у окремому розділі книги «Господарство і суспільство»². Право розглядав як факт емпіричної дійсності, однак значимість норм права не заперечував. Соціологічні судження не можуть замінити норми права. Стосовно будь-якої системи права головним завжди залишається питання про її соціальне та історичне походження. Феномен права М. Вебер аналізував у нерозривному зв'язку з іншими соціальними явищами та процесами. З одного боку, право є «інструментом панування та примусу», а з іншого – «інструментом низів для боротьби проти цього панування». Відповідно право уявляється йому певною «основою, що плаває», на якій практично ніколи не можна звести надійної соціальної будівлі.

М. Вебер аналізує історичні форми права, які утворюють певну послідовність, змінюючи одна одну в ході розвитку західних суспільств. На його думку, як правотворчість, так і правозастосування може бути раціональним або ірраціональним. Воно є формально ірраціональним у тому випадку, коли «використовуються засоби, які не можна контролювати інтелектом, наприклад звернення до оракулів і їм подібних. З іншого боку, правотворчість і правозастосування є

¹ Kantorowicz H. Some Rationalism about Realism. P. 1241.

² Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. II Bd. Tübingen: Mohr, 1956. XVIII, 1033 s.

матеріально ірраціональними тією мірою, якою рішення приймається під впливом обставин окремого випадку, що оцінюється з точки зору етичних, емоційних чи політичних позицій, а не на основі загальних норм»¹. Формально раціональним є, за М. Вебером, таке право, яке бере до уваги лише «недвозначні та загальні характеристики низки фактів», а матеріально раціональним – право, яке спирається виключно на загальні норми².

У веберовських працях раціоналізація сприймається як правова процедура та як підстава права. Згідно з М. Вебером, «примітивний» судовий процес в умовах традиційного панування мав «суто формальний характер», хоча підстави для винесення судових рішень були ірраціональними. Не існувало якихось об'єктивних правових норм. Результат справи вирішувався зверненням до «магічних сил», зазвичай через посередництво оракула. Але сама процедура такого звернення була вкрай формалізованою. Щонайменше порушення встановлених ритуалів однієї зі сторін судового процесу могло означати для неї програш³.

На відміну від формальної раціоналізації права, поняття матеріальної раціоналізації належить до розвитку не правової процедури, а правових норм. М. Вебер показує, що на «примітивній» стадії відсутнє поняття об'єктивної норми. Кожен судовий вирок постає як конкретне рішення, яке не піддається узагальненню. Формування загальних норм стає можливим після того, як «правове одкровення» виявляється закріпленим у традиції.

Традиційне панування будь-які правові норми розцінюють як дане, а не введене чи навмисно створене. При цьому традиційне право являє собою насамперед набір законодавчо оформлених привілеїв представників певних соціальних груп.

¹ Weber M. *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. Berkeley: University of California Press, 1978. P. 656.

² Schluchter W. *The rise of western rationalism: Max Weber's developmental history*. Berkeley: University of California Press, 1985. P. 91.

³ Weber M. *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. P. 761.

Важливе значення для розвитку права має його формально-раціональний характер, оскільки він «сприяє» плюралізму індивідуальних поглядів та зразків поведінки. Водночас М. Вебер підкреслював значення одержавлення права: з посиленням автономії спілок, плюралізмом груп та узурпацією групами політичного волевиявлення виникає потреба у засобі зрівняння протилежних інтересів. Якщо держава, за М. Вебером, покликана до життя потребою у суспільному компромісі як факторі соціальної еволюції, то право зобов'язане своїм існуванням примусу як такому, крім примусу немає й не може бути права¹. Право має силу лише у тому випадку, якщо в ньому зацікавлені значні людські колективи і якщо ця зацікавленість набуває характеру організації та примусу. Тому завжди необхідно звертати увагу на «емпіричне значення» тієї чи іншої норми.

З того моменту, коли вперше виникає та розвивається так зване «об'єктивне право», воно, на думку М. Вебера, зустрічає опозицію «суб'єктивних претензій» людей. Суб'єктивні оцінки права так чи інакше спрямовані проти раціоналізму формального права, люди надають власній поведінці зовсім інший зміст, ніж це формулюється у нормах права. При цьому так зване «суб'єктивне право» у М. Вебера – це не витoki правосвідомості, а всього лише те, що історично передувало «новому», об'єктивному праву, «новій харизмі» державних посад, спеціалістів та бюрократії².

Досліджуючи проблему раціоналізації права, М. Вебер наголошує на взаємодії двох рівноправних факторів у її основі: динаміки матеріальних інтересів та динаміки інтересів ідеальних. Останні, згідно з М. Вебером, носять на собі сліди свого харизматичного походження. Характерно, що власне матеріальні відносини М. Вебер трактував дуже широко: своє універсально-історичне значення динаміка матеріальних інтересів, на його думку, отримує лише завдяки тому, що вона прямо або побічно диктує потребу раціоналізації.

¹ Хорин Е.М. Макс Вебер как социолог права (обзор). 2002. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/maks-beber-kak-sotsiolog-prava-obzor>

² Там само.

Поняття раціональності – одне з найважливіших у теорії М. Вебера. Цей термін використовується в його роботах надзвичайно широко і може належати до різних сфер життя. Тим або іншим ступенем раціональності відрізняється економічна поведінка, структури управління, норми права.

Наскільки високою є цінність права для індивіда? Саме це питання видається важливим при дослідженні правового вчення М. Вебера. Від відчуття внутрішньої значимості та цінності емпіричного впливу права залежить порядок функціонування всіх суспільних систем. М. Вебер, підкреслюючи ціннісну складову права, говорив, що індивіди, розглядаючи певні правила як дієві, орієнтують на них свою поведінку. Звідси випливає, що за певної орієнтації на правову норму індивід може розглядати її як принципову, цінну. Тим самим виражається певне правове почуття, виражене на емоційному рівні, що поступово збільшується до рівня принципу.

Цінність, у розумінні М. Вебера, – це те, що людина бере до уваги, те, що вважає важливим та істотним. Цінність є обов'язковою категорією, вона властива кожному індивіду. Вона дозволяє структурувати та впорядковувати думки, враження та бажання, уникаючи виникнення стану «хаосу». Вибір ціннісних орієнтирів, за М. Вебером, є цілком суб'єктивним. Ціннісний вибір суб'єктивний у тому сенсі, що цікавиться лише тими компонентами дійсності, які будь-яким чином – нехай навіть непрямым – пов'язані з явищами, що мають у нашому уявленні культурне значення.

Орієнтація на право як на цінність дозволяє (умовно) диктувати певні правила, яких слід дотримуватися. Ціннісне розуміння права само собою є гарантією порядку, деяким орієнтиром правильного впливу. Незаперечність істини права ставить його в один ряд, а може навіть і вище, за звичай або мораль.

Проте слід зазначити, що орієнтація на право не завжди зумовлена мотивацією поводитися згідно з будь-яким приписом. М. Вебер вважав, що про значимість норм свідчить факт орієнтації діяльності на порядок, а не факт дотримання

цього порядку. Великі групи людей поводяться згідно з правовим порядком тому, що оточуючі схвалюють таку поведінку, або просто за сліпою звичкою слідувати звичаям, зрозумілим як закономірність життя, але ніяк не з розуміння цінності права. Саме звідси починається розуміння важливості примусового апарату, тому що насправді право, як абсолютна цінність, неможливе.

Право, як цінність, у М. Вебера ставить у центрі своєї уваги загальнолюдські потреби, права і свободи. Звідси випливає, що право є цінним до того часу, поки захищає інтереси індивіда та виправдовує його очікування, якщо право перестає працювати, то й цінність його втрачається, як це відбувається і з іншими соціальними регуляторами суспільних відносин.

Віднесення права до цінностей не було для М. Вебера найвищим ступенем раціональності індивіда. Цілераціональна поведінка є умовою, за якої правова норма, по суті, втрачає свою необхідність, ось вищий ступінь усвідомленості та розвиненості індивіда та суспільства. Але це, як зауважує сам М. Вебер, утопічний стан, ідеальний тип, який навряд чи можливий насправді. Отже, право сьогодні залишається найважливішим інструментом задля збереження свободи індивіда. Право – це явище, яке, підіймаючись до цінності, дозволяє самому суспільству брати участь у формуванні гуманістичних цінностей.

В останній третині XIX ст. ідеї позитивізму знайшли відгук і подальший розвиток у представників науки кримінального права. Звернення до позитивного методу, сутність якого полягала у застосуванні експериментальних досліджень при вивченні злочинів і покарань, була викликана потребами практики, що потерпала від нездатності класичної школи (Ч. Беккарія, І. Бентам та ін.) запропонувати суспільству ефективні способи боротьби зі злочинністю. Розглядаючи злочин як наслідок свідомої поведінки людини, яка має повну свободу волі і на свій розсуд обирає варіанти своїх діянь, представники класичної школи пов'язували вибір варіанта поведінки лише з тим, наскільки людина засвоїла моральні

правила життя. Вони недостатньо приділяли увагу як особистості злочинця, так і об'єктивним соціальним факторам, що детермінують його поведінку. Попередження злочинності зводили лише до заходів виховання і освіти, які не давали очікуваних результатів. Виникла нагальна потреба у визначенні причин, що призводять людину до вчинення злочину.

У 70–80-ті роки XIX ст. в Італії сформувалась позитивна школа кримінального права, ідеї якої набули поширення в європейських країнах. Назва школи пов'язана з використанням її прихильниками позитивного (експериментального) методу при дослідженні кримінальних явищ, особистості злочинця як біосоціальної істоти, впливу на нього покарання та інших заходів.

Ця наукова школа базувалась на визнанні соціальних і біологічних детермінант злочинності, закликала до використання даних різних наук (соціології, психології, біології, фізики та ін.) при аналізі кримінально-правових інститутів, вимагала реформи кримінального законодавства з метою створення ефективної системи заходів охорони і захисту суспільства від злочинності, забезпечення його безпеки та запобігання злочинам. З моменту свого виникнення позитивна школа кримінального права була представлена трьома основними науковими напрямками: кримінально-антропологічним (біологічним), кримінально-соціологічним (соціологічним), соціолого-біологічним (власне позитивним).

У кримінології родоначальником позитивізму став засновник антропологічної школи, італійський лікар-психіатр Чезаре Ломброзо (італ. Cesare Lombroso, 1835–1909), який опублікував у 1876 р. роботу «Злочинна людина», де виклав своє вчення про уродженого злочинця. Експериментальною базою цього дослідження стали матеріали, отримані із застосуванням антропологічних методів вимірювання, спостереження та опису зовнішності значного числа ув'язнених у м. Турин (Італія). Вчений дійшов висновку, що типовий злочинець може бути розпізнаний за певними фізичними ознаками: скошений лоб, видовжені або

нерозвинені мочки вух, деформація обличчя, надмірна кількість волосся або повне облісіння, надмірна або притуплена чутливість до болю тощо. Ч. Ломброзо стверджував, що причиною злочинів є анатомічні та психічні аномалії, викликані хворобою. Відповідно засоби впливу на злочинця мають бути аналогічними заходам, що застосовуються до хворих, а невинуватих злочинців слід просто знищити. Пізніше Ч. Ломброзо дещо відійшов від основних положень свого вчення і став більше уваги приділяти соціальним факторам.

Не менш відомим представником даної школи став учень Ч. Ломброзо, італійський юрист і кримінолог Рафаеле Гарофало (італ. Raffaele Garofalo, 1851–1934). Причини злочину він знаходив у самому злочинці, який, подібно вірусу, потрапивши у відповідне середовище, стає на шлях все більш небезпечних діянь. Саме природна спотвореність моральних почуттів злочинця, відсутність співчуття і чесності, призводить до злочину. Злочинець – це особа, яка не здатна адаптуватися до нормального життя, а злочин – лише симптом цієї ненормальності. Вважав, що немає необхідності у витратах суспільства на утримання суду присяжних і на спроби виправити злочинця. Комісія експертів повинна виявити ступінь небезпеки злочинця для суспільства і призначити покарання, здатне усунути його із суспільства або ізолювати (смертна кара, каторга, відмова від умовних покарань і т. ін.). Метою покарання називав знешкодження або знищення злочинців.

Сполучною ланкою між поглядами прибічників антропологічної і соціологічної шкіл у кримінальному праві стали ідеї видатного італійського кримінолога і політичного діяча Енріко Феррі (італ. Enrico Ferri, 1856–1929). Сам він пропонував вважати всі ці напрями єдиною «позитивною» школою.

Будучи послідовником Ч. Ломброзо і розвиваючи ідеї антропологічного напрямку у кримінальному праві, разом з тим Е. Феррі дещо корегував їх, наголошував на важливості взаємодії соціальних, політичних та економічних факторів.

Його вчення було засноване на трьох постулатах: 1) з перетворенням кримінального права на спосіб самооборони суспільства від злочинців зникає вільна воля, а значить не може бути й моральної відповідальності; 2) злочинець є різновидом роду людського, істотою ненормальною; 3) покарання самі собою мало впливають на зменшення або приріст злочинності. Він запропонував наступну класифікацію злочинців: 1) природжені злочинці (термін Ч. Ломброзо) з явно вираженими фізіологічними відхиленнями; 2) душевнохворі злочинці; 3) злочинці за набутою звичкою, на яких соціальні фактори впливають найбільше; 4) злочинці через пристрасть (ненависть, помсту, ревності, любов і т.ін.); 5) випадкові злочинці¹.

Слід сказати, що повторюючи Ч. Ломброзо щодо уроджених злочинців, разом з тим Е. Феррі стверджував, що такий злочинець – це не особа, фатально приречена своїми дефектами на злочинний шлях, а просто суб'єкт, певною мірою схильний до злочину. Цілком можливо, що такий суб'єкт ніколи не вчинить злочин, так само можливо, що злочин вчинить особа, яка не має жодних ознак уродженого злочинця. Безумство і невроз будуть викликати злочини до того часу, поки не буде покінчено із виродженням, зумовленим матеріальними і моральними проблемами.

Е. Феррі виступав проти смертної кари, стверджував, що жорстокість покарання ще ніколи не приводила до зниження злочинності. Наполягав на покращенні соціальних умов існування людини, водночас пропонував запровадити систему репресивних заходів, що застосовуються залежно від характеру злочинця, а не злочину. Найбільш придатними умовами для злочинців конкретного виду вважав такі, які відповідають їх особливостям: для душевнохворого злочинця – «кримінальний будинок для божевільних»; для уродженого злочинця – ізолювання від суспільства; для злочинця за набутою звичкою – заходи громадського впливу і тимчасове видалення із спільноти, роботу в землеробських

¹ Феррі Энрико. Юридическая психология в лицах. URL: <http://yurpsy.com/files/lica/ferri.htm>

колоніях; для випадкового злочинця – обов’язкову винагороду за понесені збитки грошима або роботою на користь держави або громади. Злочинець за пристрастю, на думку Е. Феррі, взагалі не повинен понести покарання¹. Останнє твердження вченого дає серйозні підстави для сумнівів.

На думку Е. Феррі, покарання – не єдине знаряддя у боротьбі зі злочинністю, поряд з ним необхідні й інші заходи, спрямовані проти її факторів, насамперед соціальні превентивні заходи. Доцільно створити такі соціальні умови, за яких людина мала б можливість чесно задовольнити свої потреби, а не ставати на шлях злочину². Шлях до вирішення проблеми він бачив у подоланні економічної нерівності.

Е. Феррі є автором теорії «соціальної оборони», яка передбачає створення єдиної комплексної системи боротьби зі злочинністю, в яку повинні одночасно входити як заходи соціального попередження злочинів, так і адміністративно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові заходи, спрямовані на забезпечення безпеки суспільства, його захист від злочинності. Відповідно до цієї теорії, заходи безпеки можуть бути застосовані до людини лише у тому разі, якщо вона вже вчинила злочин, але в жодному разі не раніше його вчинення.

Представники соціолого-біологічного напрямку доводили рівнозначність соціальних і біологічних факторів злочинності. Так, австрійський і німецький юрист Франц фон Ліст (нім. Franz von Liszt, 1851–1919) розглядав спадкові біопсихологічні фактори у сукупності з визначальними соціальними, економічними причинами злочинності. Всіх злочинців поділяв на дві групи: випадкові, здатні до виправлення; невинуваті, уроджені та постійні. З метою оптимізації впливу на кожен тип злочинця Ф. Ліст сформулював концепцію загального і спеціального попередження, елементами якої були залякування

¹ Ферри Энрико. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефронъ. Т. XXXVa. Санкт-Петербург: Тип. изд. общ. Брокгауза-Ефронъ, 1902. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Энциклопедический_словарь_Брокгауза_и_Ефрона

² Ферри Э. Уголовная социология / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. Москва: ИНФРА-М, 2009. VIII, 658 с.

(для злочинців випадкових) та виправлення (для злочинців виправних) і знешкодження (для злочинців невинуватих). Вважав, що тяжкість покарання повинна відповідати не стільки значимості порушеного інтересу, скільки внутрішнім особливостям злочинця, ступеню його винуватості. Найбільш досконалим і дієвим засобом боротьби зі злочинністю називав покарання. Водночас надавав значення попереджувальним заходам, заснованим на вивченні всіх факторів, що впливають на злочинність, у тому числі соціальних умов.

Яскравим представником соціологічного напрямку в кримінальному праві та кримінології був Г. Тард, який розглядав злочин і злочинність в історичному розвитку, взаємозв'язку з еволюцією суспільства та суспільних відносин, акцентував увагу на вивченні особистості злочинця. Вчений певним чином підтримував антропологічний напрям, разом з тим досить скептично ставився до багатьох висновків антропологів. Г. Тард послідовно розглядав злочинність як соціальний феномен. У результаті всебічного аналізу анатомічних, фізіологічних, психологічних особливостей злочинців дійшов висновку, що «його (злочину) походження насамперед історичне, його пояснення насамперед соціальне»¹. На думку Г. Тарда, ніхто не народжується, щоб вбивати, спалювати, красти у свого ближнього. Але існує таке поняття як природні нахили, природні впливи, які можуть призвести як до злочину, оскільки вони є формою соціального впливу, так і до злочинності. За словами Г. Тарда, злочинець – це людина, яку суспільство, якщо воно життєздатне і правильно організоване, буває вимушене видалити зі свого середовища. Злочинець є продуктом настільки ж соціальним, наскільки й природним. Можна сказати, що це – соціальний експеримент.

Г. Тард розробив соціально-психологічну теорію соціалізації особистості, що засновується на обґрунтованих ним «законах наслідування». В одному й тому ж суспільному

¹ Тард Габриэль де. Преступник и преступление [Текст]; Сравнительная преступность; Преступления толпы / Габриэль де Тард. Москва: Инфра-М, 2010. VII, [I], 389, [1] с. URL: <http://search.rsl.ru/ru/record/01007489413>

середовищі накопичення соціальних впливів буває дуже різним: в одних переважає моральне запозичення від чесних людей, інші прагнуть наслідувати людей з вадами або злочинців. Тому, перш ніж намагатися зробити людину «доброю», необхідно домогтися, щоб вона сама виявила бажання стати доброю, щоб це відповідало її інтересам.

Г. Тард приділяв велику увагу особливостям групової поведінки. Вважав, що в основі психологічної єдності натовпу лежить у першу чергу фізичний контакт, у натовпі особистість нівелюється. Характерними рисами представників натовпу називав: егоїзм, віру, пристрасть, наявність мети, «колективне самолюбство», односторонню наслідуваність, що позбавлена раціональності, дратівливість. Акцентуючи увагу на підвищеній схильності натовпу до правопорушень, вчений піддавав сумніву його право на здійснення верховної політичної влади.

Розглядаючи проблему нейтралізації злочинності, Г. Тард доволі скептично оцінював просвітницькі тези про те, що праця, загальний добробут і освіта можуть бути превентивними соціальними заходами від злочинності. Адже поширення освіти і накопичення багатства якраз сприяє появі нових можливостей для збагачення, у тому числі й незаконного. Г. Тард бачив шлях вирішення проблеми попередження злочинності у розширенні людського спілкування, в його глобалізації. Важливою умовою профілактики злочинності він називав позитивну і конструктивну діяльність держави¹.

Такі погляди Г. Тарда ґрунтуються на його підході до вивчення права. Вихідною передумовою розуміння права вважав розуміння суспільства. За Г. Тардом, суспільство ґрунтується на наслідуванні. Тому пізнання права полягає у визнанні останнього формою відносин наслідування, що існують у суспільстві. Відповідно аналізувати функціонування та еволюцію права як соціального феномену наслідування

¹ Тимошенко В.І. Філософія юридичного позитивізму у кримінальному праві та кримінології. (З історії політичної і правової думки). *Бюлетень Мінюсту України*. 2019. № 3 (березень). С. 36.

необхідно за правилами соціальної логіки. Основним законом соціальної логіки є гармонізація бажань суб'єктів соціальних зв'язків та відносин на основі їх відповідності загально-прийнятим ідеям-принципам.

Г. Тард розрізняв закон та право. Під законом розумів юридичні встановлення, що виходять від влади, владного авторитету, державних структур. Наголошував, що закон може нав'язуватися суспільству навіть проти його волі. До права він відносив юридичні норми, які можна назвати соціально освоєними індивідами та співтовариством, які стали правовою повсякденністю, соціокультурною традицією.

Отже, право Г. Тард розглядав як соціальний феномен, що історично виникає в сім'ї як первинній спільності людської цивілізації. Його утворення зумовлене конфліктним характером соціального буття індивідів, необхідністю його регулювання. Становлення права та правовідносин є тривалим цивілізаційним процесом.

Таким чином, виникнення та розвиток соціологічних теорій права зумовлюється потребою у різнобічному, цілісному поясненні процесів функціонування та розвитку суспільства, що включають правові відносини, які в свою чергу впливають на стан та зміну соціальних зв'язків соціуму, входять у систему його багатосторонніх взаємодій. Питання щодо сутності права стали безпосередньо пов'язувати з питанням щодо сутності суспільства.

Прихильники соціологічних теорій права сформулювали об'єктивний та суб'єктивний підходи у праворозумінні. Згідно з об'єктивним підходом, соціоправова реальність задається людині ззовні суспільством у вигляді безумовних приписів, до виникнення та дії яких окремі індивіди стосунку не мають. Наявні в суспільстві правові норми люди повинні сприйняти як обов'язкові до виконання, незалежно від своєї волі. За суб'єктивного підходу, правова дійсність виявляється результатом її конструювання індивідами як соціальними акторами відповідно до їх волі, цінностей та інтересів.

2.2. Соціологічні теорії права в Російській імперії.

Соціологічний підхід до права в Російській імперії, до складу якої входила й Україна, сформувався наприкінці XIX – на початку XX ст. в боротьбі між історичною та формально-догматичною школами права. Він склався на основі теоретичного осмислення досягнень західної соціологічної науки та результатів власних емпіричних юридико-соціологічних досліджень. І хоча з погляду методології соціологічний напрям у теорії права не виходив за межі позитивістського підходу, проте право розумілося не як система нормативних приписів державної влади, а як факт соціального життя, як специфічне соціальне явище, що стихійно виникає в результаті об'єктивно зумовлених процесів соціальної саморегуляції. Уявлення про право як про соціальне явище, обумовлене реальним станом суспільних відносин та об'єктивними потребами розвитку суспільства, сприяли лібералізації суспільно-політичного життя країни.

Одним із перших учених, що розвивали соціологічну теорію права у Російській імперії, був Сергій Андрійович Муромцев (1850–1910) – відомий правознавець, соціолог-позитивіст, публіцист і політичний діяч. Саме його погляди на право, співвідношення права та закону стали основою для розвитку соціологічного підходу в розумінні права. С.А. Муромцев поставив питання про виділення соціології права в окрему дисципліну, складовою якої, на думку вченого, має стати правова наука.

С.А. Муромцев визначав право як сукупність не норм, а юридичних відносин, характерною властивістю яких є юридичний (організований) захист суспільства від різних порушень, здійснюваний завдяки примусовій силі держави. Норми є атрибутом цього порядку. Юридичні відносини можуть виникати як за взаємодії людей одного з одним, так і за взаємодії людей і речей, стихій і т. ін. Вчений розумів право як живий правопорядок, створений правотворчою діяльністю суддів та адміністраторів, практичним життям і потребами самого суспільства, часто на противагу і всупереч «мертвій»

нормі, що виражена в законі. Розгляд права починається, за С.А. Муромцевим, не з норми чи статті, а з того, що лежить у основі найпростішого соціального зв'язку – суспільних відносин. Право виступає як сукупність норм, проте норми і правовідносини не протиставляються одне одному, норми є законом, а право, як правовідносини, є правовим порядком. Отже, право розглядалося вченим як факт соціального життя, юридично захищений порядок суспільних відносин.

Основна відмітна властивість права, що зумовлює інші його характерні властивості, на думку С.А. Муромцева, становить юридичний (організований) захист, який не зводиться до державного захисту і не вичерпується ним.

С.А. Муромцев є прихильником так званого формального підходу до поділу права на приватне та публічне. В його основі лежить порядок юридичного захисту публічно- та приватноправових відносин. Перші захищаються з ініціативи органів публічної (державної) влади, другі – з ініціативи приватної особи – суб'єкта відносин. Такий підхід з необхідністю впливав із соціологічної концепції права. Публічне право утворює правопорядок, безпосереднє значення якого у тому, що він «визначає лад і органи співжиття». Безпосереднє значення приватного правопорядку полягає в тому, що «охороняючи інтереси співжиття, він гарантує сферу індивідуальної самодіяльності та індивідуального інтересу»¹.

Соціологічну теорію права розвивав і М.М. Ковалевський. Поділяючи позицію О. Конта, вчений вважав, що юриспруденція повинна спиратися на соціологію, яка є наукою про порядок і прогрес людських товариств². Досліджував проблеми держави і права з позицій соціологічного позитивізму. На його думку, право, як і держава, перебуває у тісному взаємозв'язку з різними соціальними явищами, а також із історичним процесом того суспільства, в якому це

¹ Ющенко Н.В. Государственно-правовые взгляды С. А. Муромцева: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2002. URL: <https://www.dissercat.com/content/gosudarstvenno-pravovye-vzglyady-s-muromtseva>

² Ковалевский М.М. Социология. Т. 1. С. 3.

право та держава виникають та функціонують. Позиція мислителя щодо соціологічної юриспруденції мала в своїй основі порівняльно-історичну етнографію. Право, в концепції М.М. Ковалевського, має насамперед функціональне значення. Виникаючи та формуючись як первинне раніше держави у будь-якій спільноті, де між людьми відсутній елемент боротьби, право «замиряє середовище», «розширює» суспільну солідарність і цим сприяє прогресу людства. Соціальні норми, що виникають у рамках суспільного союзу, розумілися вченим саме як право. Право стоїть поза і над державою, що безпосередньо впливає з факту суспільної солідарності, «замиреного середовища», а тому є обов'язковим для самої держави. Якщо держава не сприймає норми права, повстає проти них, тим самим вона йде проти свого існування. Закон має відповідати суспільній солідарності. Лише в такому разі він правомірний. Таким чином, держава не створює право, а лише визнає його як факт суспільної солідарності. Слід зазначити, що в такому розумінні права практично відсутнє його розмежування з мораллю. Походження правових норм М.М. Ковалевський пов'язував із діяльністю «видатних» особистостей, які своїм допитливим розумом призводять до виникнення норм права.

Отже, існування права, як і держави, зумовлене суспільною солідарністю. На його думку, вже у первісному суспільстві існують загальнообов'язкові норми, що визначають діапазон свободи дій членів соціальних груп, порушення яких суворо каралося родичами. Основною метою виникнення і функціонування даних норм М.М. Ковалевський вважав підтримку солідарності у соціальній групі.

Первинне право у М.М. Ковалевського має моральну основу. Поступово еволюціонуючи «із самого себе», воно модифікується, набуває різних форм (звичай, закон, указ), захищається державою. Відповідно до зміни вимог суспільної солідарності у суспільстві можуть сформуватися нові правила. При цьому між ними та «старим» правом, а також моральністю, можуть виникнути колізії. Певну роль у вирішенні останніх, на думку М.М. Ковалевського, грає

судова практика. Суд своїм рішенням може зняти суперечність, що виникла. Однак такі рішення допускалися ним як виняток та служили сигналом необхідності внесення змін до системи права.

Загалом право, на думку М.М. Ковалевського, є індикатором прогресу та регулятором тих відносин, які ставлять своїм завданням зростання солідарності. Солідарність, що розширюється, тягне за собою розвиток права. Із цього приводу мислитель писав: «Право не розвивається саме із себе. Як відображення ступеня досягнутої суспільством солідарності, воно змінюється разом із розширенням її основ, викликаючи, насамперед у окремих видатних особистостях, незадоволеність існуючими нормами та нові запити, які сила наслідування звертає спершу до вимог суспільної думки, до юридичної свідомості мас, а потім втілює в звичай або закон»¹.

У концепції М.М. Ковалевського право розглядається як об'єкт, що стоїть поза та над державою. З моменту виникнення держави розвиток права відбувається завдяки розвитку суспільних відносин. Держава не може створювати норми, що обмежують солідарність. Закон є правомірним лише у тому випадку, якщо він відповідає вимогам суспільної солідарності. Право не залежить ні від свавілля держави, ні від свавілля конкретних індивідів.

На думку ж Л.Й. Петражицького, всі соціальні явища є певним психічним переживанням. Специфічна особливість соціальних форм і норм поведінки – їх об'єктивність – є лише особливою ознакою цих переживань. Він обґрунтовував необхідність створення нової науки в правознавстві (політики права), яка б вивчала психічні особливості правового регулювання людської поведінки виходячи із психологічного вивчення права, тобто на основі психологічного дослідження факторів і процесів мотивації людської поведінки й розвитку людського характеру. Ця позиція дуже близька вченню М. Вебера.

Л.Й. Петражицький обґрунтовував одержані ним висновки в області моралі та права, запропонував нове визначення права і

¹ Ковалевский М.М. Социология. Т. I. С. 88.

суміжних з ним сфер, проводив між ними чітку межу, дав нову класифікацію різних форм і видів права, нову систему об'єктів і суб'єктів права, значною мірою розкрив історичну тенденцію різних явищ правової психіки, або, інакше кажучи, права¹.

Політика права Л.Й. Петражицького засновувалася на вивченні факторів і процесів мотивації людської поведінки та розвитку характеру людини. Базисом нової науки повинно було стати спеціальне вчення про природу і причинні властивості права, зокрема вчення про правову мотивацію та вчення про правову педагогіку. Психологічна дедукція, самоспостереження, індуктивний метод – наскільки він є можливим – такими, на думку Л.Й. Петражицького, повинні стати методи правової політики, що привели в кінцевому підсумку до побудови своєрідної «емоційної психології», яка й була покладена в основу всіх його теоретичних положень².

Оскільки право міститься в людській психіці, тому, як вважав учений, немає необхідності регулювати суспільні відносини законами, прийнятими державою. Вважав, що держава та позитивне право існують для вирішення суспільних розбіжностей. Однак суспільні відносини регулюються переважно природним правом, яке поширюється та еволюціонує у процесі спілкування людей між собою.

Розглядаючи як незадовільний традиційний поділ психічних явищ на пізнання, відчуття і волю, де перші два феномени пасивні, а третій – активний, Л.Й. Петражицький запропонував поняття емоцій, що мають двосторонній, активно–пасивний характер (наприклад, відчуття голоду, спраги тощо). Тобто базовим елементом права є так звана «правова емоція» або «імпульсія». Імпульсія ділиться на репульсію («відштовхування») і апульсію («притягування»).

Що ж до елементів пізнання, відчуття та волі, то вони відіграють лише роль додаткових, підпорядкованих і

¹ Тимошенко В.І. Психологічна теорія походження держави і права. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ; Укр. енцикл., 2003 Т. 5: П–С. С. 193–194.

² Рейснер М.А. Теория Л.И. Петражицкого, марксизм и социальная идеология. Санкт-Петербург: Тип. Т-во «Общественная польза», 1908. С. 40.

допоміжних психічних процесів, що слугують засобами більш досконалого емоційного пристосування. Розуміючи під емоціями двосторонні, пасивно-активні переживання або «моторні збудження», Л.Й. Петражицький вірно зазначав, що більшість емоцій, навіть всі, крім деяких, дуже небагатьох, протікають непомітно для тих, хто їх переживає і недосяжні для них. Людина переживає кожного дня багато тисяч емоцій, які керують її тілом і психікою, змушують психо-фізичний апарат змінюватися і діяти відповідно до їх команди; але самі вони залишаються непоміченими. Говорячи словами Л. Кнаппа, передавання збудження органом, який мислить, на моторні нерви призводить до скорочення мускулів, а внаслідок цього і створюється історичний процес життя¹.

Отже, емоції – це істинні мотиви, рушійна сила людської поведінки. Емоції проєкціюються поза психікою (емоційна проєкція або фантазма) і результат цієї проєкції видається таким, що об'єктивно існує. Реально ж існують лише психічні процеси, решта соціально-історичних утворень є лише їх зовнішніми проєкціями – «емоційними фантазмами». Норми права і моралі являють собою такі проєкції певних емоцій, які людина переживає у зв'язку з певними уявленнями, наприклад, уявленнями про певну поведінку. Серед різних емоцій особливу роль відіграють емоції етично-моральні та правові. Моральні емоції імперативні, тобто обов'язкові; правові – імперативно-атрибутивні, їм властиві зобов'язувально-претензійні властивості². Право Л.Й. Петражицький розглядав як сукупність імперативно-атрибутивних норм. Політика права покликана очищати психіку людей від антисоціальних нахилів і спрямовувати на досягнення спільного блага.

Л.Й. Петражицький вважав, що до базових елементів людської психіки (відчуття, мислення, волі) слід додати четвертий елемент, – терпіння. Лише терпіння серед усіх цих форм має двосторонній характер, а саме «проективно-

¹ Knapp L. *Sistem der Rechtsphilosophie*. S. 61.

² Петражицкий Л.И. *Теория права и государства в связи с теорией нравственности*. 2-е изд. С. 1, 2.

атрибутивний». Певною мірою терпіння може включати усі три базові елементи психічної діяльності людини. Терпіння необхідно відрізняти від страждання. Страждання – негативне відчуття. Спираючись на поняття «терпіння», Л.Й. Петражицький розвиває концепцію імперативно-атрибутивних емоцій чи правових імпульсів. Будь-яке право є проєкційним правом. Суб'єкт права, відчуваючи правову емоцію, проєктує своє право чи свій обов'язок на іншого суб'єкта права. У результаті виникає психічний правовий зв'язок, який є мотивом для дійсного відчуття чи підтримки цього правового зв'язку.

Л.Й. Петражицький запропонував оригінальну класифікацію права, яке з одного боку поділяється на офіційне та неофіційне право, а з іншого – на інтуїтивне право та позитивне.

Отже, психологічна теорія визнає правом конкретну психічну реальність – правові емоції людини. Останні мають імперативно-атрибутивний характер і поділяються на переживання позитивного права, встановленого державою; переживання інтуїтивного, індивідуального права. Інтуїтивне право виступає регулятором поведінки людини і тому сприймається як реальне, дійсне право.

Психологічна теорія звертає увагу до одну з найважливіших сторін правової системи – психологічну. Не можна приймати закони, не вивчаючи рівень правової культури та правосвідомості в суспільстві, не можна і застосовувати закони, не враховуючи психологічні особливості індивіда.

Недоліком цієї теорії можна вважати її односторонній характер, відрив від об'єктивної реальності, неможливість у її межах структурувати право, відрізняти його від інших соціально-регулятивних явищ.

Методологію соціологічного аналізу, принципи вивчення особистості та соціального прогресу розробляв інший відомий вчений – Б.О. Кістяківський, який обґрунтував думку, що соціологія повинна виділяти в соціальних явищах достовірне, головним для неї має бути встановлення необхідності, а не

визначення будь-яких можливостей. Будучи прихильником «відродженого природного права», вважав, що право, як і правомочність, є первинним явищем, що існує «окрім і незалежно від держави». Дотримуючись неокантіанських поглядів, право розглядав передусім як етичну цінність, вважав, що правові норми ґрунтуються на етичній свідомості людини. Пов'язуючи встановлення норм із закріпленням у свідомості людей переконання у необхідності певних дій, зазначав, що правові норми виражають певну повинність. В основі повинності лежить усвідомлення того, що певні дії мають бути здійснені. Це виявляється у встановленні людьми соціальних норм. Крім етичної сторони права для Б.О. Кістяківського важливе значення має вивчення його соціальної природи, в якій виявляється суспільне значення юридичних інститутів. Як прихильник Фрейбурзької (Баденської) школи неокантіанства, він вважав, що результат, досягнутий за допомогою методів, перенесених з природничої сфери в соціологію, є обмеженим. В історичних процесах, поряд з необхідністю, значне місце посідають стихійні та свідомі дії людини, зумовлені рівнем суспільної культури. Право є найвагомішим виразником культури суспільства. Спираючись на «філософію культури» Г. Зіммера та ідеї Г. Ріккєрта про зв'язок права і культури, Б.О. Кістяківський дійшов висновку, що саме право, завдяки діям людей, які усвідомлюють свій обов'язок, перетворює соціально необхідне на обов'язкове.

Згідно традицій Баденської школи, орієнтація науки про право та етику на гуманітарно-наукове знання можлива лише за рефлексивного опосередкування, що полягає в аналітичних, критичних та синтетичних процедурах, що даються філософією. Разом із тим, наголошуючи на необхідності філософського осмислення гуманітарного знання для створення юридичної науки та етики, Б.О. Кістяковський відмовлявся розглядати їх як суто філософські науки. Дотримуючись неокантіанської традиції, вважав, що етика має бути орієнтована на юриспруденцію. Право, завдяки теоретичній розробці, якої воно зазнало в юриспруденції,

набуває самостійного значення для етики. Своє методологічне завдання Б.О. Кістяківський бачив у тому, щоб через синтез моралі та права дійти цілісного знання про право. Центральною категорією такого синтезу є категорія повинності, яка визначає критичну позицію дослідника щодо позитивізму та натуралізму, з одного боку, та метафізики – з іншого. Категорія повинності є основою розробленої Б.О. Кістяківським концепції права. Дослідник підкреслював, що дійсна сутність права має етичні підстави, навіть якщо окремі, фактично діючі правопорядки ухиляються від вимог моральності. Зв'язати право і моральність, уявити моральність як критичну інстанцію над правом позитивним – ось що становило основне теоретичне завдання Б.О. Кістяківського. Він виділяв емпіричні та трансцендентальні цілі права. Серед трансцендентальних цілей найбільше значення для права, на його думку, мають саме етичні цілі, що зумовлюють його природу. Такими цілями є свобода і справедливість. Наявність у праві зазначених цілей визначає як необхідність його нормативно-етичного дослідження, так і правомірність відповідного поняття права. Тому нормативне поняття права є в Б.О. Кістяківського нормативно-етичним, ціннісним¹.

Фундаментом Баденської школи неокантіанства стала кантівська ідея якісної відмінності природи та свободи, що визначило для її прихильників вибір завдання філософського дослідження: воно полягає у класифікації наукових суджень та самих наук відповідно до специфіки їх методів. При цьому Б.О. Кістяківський у своїх дослідженнях використовував дані різних суспільних наук, розвивав концепцію плюралізму методів дослідження соціальних явищ. Він намагався обґрунтувати синтетичний підхід до розуміння права, що поєднував би у собі методи догматичної юриспруденції з методами соціологічної і психологічної шкіл права. З одного боку, право є причинно обумовленим явищем і як таке досліджується методами соціології, подібними до методів

¹ Олєфиренко С.Г. Этика права Б.А. Кистяковского: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.05. Тула, 2008. URL: <https://www.dissercat.com/content/etika-prava-ba-kistyakovskogo>

точних наук. З іншого боку, право є сферою духовної культури, творчості особистості. Тому воно потребує телеологічного обґрунтування (обґрунтування доцільності). Множинність причин, що обумовлюють право, а також множинність його цілей – підстава для різних аспектів права вимагати різних методів наукового дослідження. Через це, на його думку, неможливо дати єдине поняття права. Оскільки існують чотири підходи у визначенні права, остільки можливі й чотири поняття права: соціологічне, психологічне, державно-організаційне і нормативне. Говорячи про право у державно-організаційному значенні, вчений робить акцент на державній забезпеченості та гарантованості правових норм. Соціологічне розуміння права, на думку дослідника, відкидає державний диктат, натомість базується на розумінні солідарних інтересів, їх узгодженні, задля чого закони держави мають базуватись на існуючих правовідносинах, враховувати внутрішні та міжнародні прецеденти. У психологічному значенні права Б.О. Кістяківський вбачає відчуття законності, а самі закони, на його думку, є закріпленою сукупністю обов'язків, що мають імперативно-атрибутивний характер. Говорячи про закони держави як сукупність норм, що містять у собі ідеї про належне та визначають зовнішні відносини людей між собою, сформулював нормативне поняття права¹.

Обґрунтовуючи свою теорію законності, Б.О. Кістяківський виходив із примату панування закону над всіма приватними, особистими та груповими інтересами, неправомірності пояснення закону з точки зору командної, довільної або інструментальної теорії позитивного (історичного) права. Вважав абсолютно справедливою концепцію природного права з його утвердженням невідчужуваних довічних прав людини, що незалежні від держави.

Вчений засуджував правовий нігілізм, що призводить до сваволі влади зверху та анархії мас знизу, до соціальних потрясінь. Обґрунтовуючи права і свободи людини і

¹ Кушинська Л. Політико-правові погляди Богдана Кістяківського у контексті сучасних українських реалій. С. 230.

громадянина, Б.О. Кістяківський виходив із того, що особа і суспільство складають основу як права, так і держави. Державні інтереси жодним чином не повинні цілком поглинати інтереси окремої особи, яка не є лише засобом для держави. Навпаки, особа є основою будь-якого суспільного і державного життя. Там же, де особа лише засіб для держави, остання перетворюється на деспота, влада якого набуває характеру чистої сваволі. За його словами, правовою держава може стати лише в тому разі, якщо в ній визнається принцип незалежності людської особистості від держави та її пріоритетне значення стосовно останньої.

Значним внеском Б.О. Кістяківського у вчення про право була розробка проблеми російського «правового нігілізму». Він виходив із того, що в Росії протягом століть був відсутній правопорядок. І як наслідок – відсутність у російської інтелігенції серйозного інтересу до правових ідей. Відсутність поваги до правопорядку призвела до того, що навіть правосвідомість інтелігенції відповідає поліцейській державі, коли право сприймається не як правові переконання, а як примусове правило. Вчений закликав інтелігенцію визнати свою моральну відповідальність та не виправдовуватися зовнішніми причинами¹.

Розвиваючи класичну ідею солідаризму, вважав завданням держави і права досягнення загального блага і справедливості. Відповідно до ідеї справедливості, кожній людині має бути гарантоване право на гідне існування. Підставою цього права вважав почуття власної гідності людини, що передбачає захист її економічних і політичних прав. Простеживши дослідження цієї проблеми в працях П.І. Новгородцева та Й.О. Покровського, Б.О. Кістяківський дійшов висновку, що вказані вчені не розкрили дійсної юридичної сутності цього поняття, вони не з'ясували його функцію в системі суб'єктивних публічних прав, розглядали його лише як моральний імператив. Послідовне вирішення вказаної проблеми з моральної і релігійної точок зору надав

¹ Філософія права: конспект лекцій / О.Г. Данильян, А.П. Дзєбань, С.И. Максимов і др.; под ред. О.Г. Данильяна. Харьков: Право, 2009. С. 106.

В.С. Соловйов, який доводив, що держава має примусово забезпечити кожному мінімум матеріального благополуччя як необхідну умову гідного людського існування, але керується держава при цьому мотивами жалості й любові. Цілком вірно стверджує Б.О. Кістяківський, що ця точка зору призводить до результатів, протилежних тим, до яких прагнули автори, що застосовували такий підхід. Не підлягає сумніву, що суспільство, члени якого мусять розраховувати на благодійність і милість, буде заснованим на аморальних принципах, оскільки в ньому людська особистість не буде мати повагу, достоїнство і цінність. Мета соціального розвитку не в тому, щоб всі члени суспільства перетворились на осіб, що розраховують на милосердя і благодіяння з боку суспільства. За словами Б.О. Кістяківського, не завдяки почуттю жалості, а в силу самої природи правової організації за нормального соціального ладу кожній людині має бути гарантовано право на гідне людське існування, що слугує підставою для цілого ряду правових претензій особи. Необхідно, щоб кожна людина могла заявити претензію, лише тоді вона буде вільною¹.

Розробка теорій права в межах соціологічного позитивізму в контівській версії характерна і для М.М. Коркунова. Вчений усвідомлював межі пізнавальних можливостей цієї філософії та пропонував поєднувати в юридичних дослідженнях методологію позитивізму з методологією філософії права. Сприймавши методологію, характерну для природничих наук, він вважав, що юридична наука може запозичити у природничих наук ідею мінливості предмета, що вивчається. Право розглядав як суспільне явище, що тісно взаємопов'язане з іншими явищами соціального життя. Він наголошував на необхідності вивчення дії права у суспільстві, виробленого правом соціального ефекту.

Виникнення права М.М. Коркунов розглядав у рамках психологічної теорії права. Він розвивав концепцію наслідування, сформульовану французьким вченим Г. Тардом, підкреслював, що право формується зі звички людей

¹ Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. С. 344.

підкорятися загальноприйнятим цінностям та установкам. Сприймаючи концепцію Р. Ієрінга про боротьбу за право, мислитель критикував позицію історичної школи про поступовий і безболісний розвиток права. На думку М.М. Коркунова, право розвивається завдяки діям людей, які свідомо прагнуть реалізувати власні інтереси, зокрема за допомогою права. Мирному, природному зростанню права немає місця, право є результатом боротьби за нього, іноді дуже тривалої та наполегливої¹.

Сутність права вчений досліджував з різних сторін: як вид об'єктивно виражених соціальних норм (об'єктивне право); як інтереси та претензії окремої особи (суб'єктивне право); як правовідносини; як індивідуальну та колективну правосвідомість; як один із елементів суспільного життя. Такий всебічний підхід свідчить, що М.М. Коркунов далекий від спрощення такого явища, як право, не намагається звести його до єдиного визначення або схеми, відмовляється робити остаточні висновки щодо сутності юридичних явищ і процесів, не дотримується лише якогось одного методу в пізнанні права, а застосовує максимально можливу їх кількість у сукупності.

Основою права вчений вважав індивідуальну свідомість. Акцентував увагу на впливі на право психологічних чинників. Саме психологічні чинники, на думку М.М. Коркунова, є визначальними у формуванні права: право поєднує в собі психічні уявлення кожної людини про належний правопорядок, який втілюється в реальному житті. Порівнюючи норми права та норми моральності, він сформулював тезу, що моральність оцінює інтереси, а право розмежовує їх.

М.М. Коркунов обґрунтував власне розуміння права як засобу розмежування інтересів людей. Таке розуміння сутності права означає соціологічний підхід до права, що орієнтує юридичну науку на вивчення групової та індивідуальної правової свідомості, правової культури та

¹ Коркунов Н.М. Указ и закон: исследование. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1894. 408 с.

правового життя народу, виявлення правотворчих чинників. Вчений детально конкретизував поняття права стосовно різних юридичних явищ і категорій, тобто фактично показав, як саме його поняття права підтверджується даними системи права, як це визначення «працює».

М.М. Коркунов вважав право одним із факторів суспільного життя. Завдання права – встановлювати координацію у суспільстві. Однак він заперечував крайнощі цієї теорії, стверджував, що індивідуальні інтереси та прагнення формуються під впливом суспільства, вони ніколи не бувають цілком індивідуальними. Обов'язковість та чинність права М.М. Коркунов вбачав у його визнанні індивідами. Тут йдеться про легітимацію права, тобто про обов'язкове визнання населенням норм права.

Недолік цієї теорії у тому, що не можна розмежовувати інтереси, не оцінюючи їх. М.М. Коркунов говорить про індивідуальні інтереси, не враховуючи групових інтересів. Крім того, дана теорія не може пояснити наявність у правовій системі будь-якої держави норм, що суперечать інтересам людей або не відповідають нічийим інтересам.

Оригінальний варіант пояснення сутності права було запропоновано Володимиром Сергійовичем Соловйовим (1853–1900) – одним із найвидатніших російських філософів XIX ст., теоретиком права. Будучи прихильником одного з варіантів релігійно-філософської теорії держави, водночас у питанні щодо права він наближався до соціологічної теорії. Обґрунтовував варіанти вирішення проблеми прав і свобод людини у державі, не відкидаючи при цьому ідею консолідації суспільства. Політико-правова теорія В.С. Соловйова, як складова його об'єктивно-ідеалістичного, теософського розуміння світу, найповніше викладена у працях «Виправдання добра» (1897) та «Право і моральність» (1897), в яких мислитель послідовно обґрунтовував ідею, що принципи християнської моральності повинні бути реалізовані в усіх суспільних відносинах. Право, на його думку, має служити меті досягнення морального прогресу, допомагати моральному началу поширюватися серед людей.

Вихідним пунктом учення В.С. Соловйова про право є свобода, як характерна ознака особистості. Із свободи особистості випливає вимога її самостійності, яка дістає своє вираження у праві. Правом визначаються відносини осіб, суб'єктів прав і обов'язків. Особа є істотою, яка не вичерпується своїм буттям для іншого, тобто така, що не може за своєю природою слугувати лише засобом для іншого, а існує як мета у собі й для себе. Свобода, як лише належність особи, взятої окремо, ще не створює право, оскільки свобода у такому разі проявляється лише як фактична належність особи, що збігається з її силою. Якщо ж особа обмежує прояви своєї свободи або пов'язує їх з визнанням за іншою особою такої ж принципової свободи, або визнає іншу людину такою самою особою, якою вона є сама, то таким визнанням вона робить свою свободу обов'язковою для іншої особи, тим самим перетворюючи її на своє право. В.С. Соловйов дійшов висновку: кожна людина є особою, а значить за всіма однаково має визнаватись їх принципова свобода, взаємозумовлена у своєму дійсному прояві. Таким чином, свобода людини як право, а не лише сила, прямо залежить від визнання рівного права всіх інших. Звідси ми одержуємо основне визначення права: право є свобода, зумовлена рівністю¹.

Свобода у В.С. Соловйова є необхідним субстратом або передумовою права, а рівність є його обов'язковою формою. Якщо ж відняти свободу, право стає своєю протилежністю, тобто насильством. Так само й відсутність рівності є прямим запереченням права. Лише рівне обмеження робить із свободи право. При цьому вчений завжди підкреслював, що правова свобода і рівність – це не емпіричний факт (оскільки в реальності люди нерівні), це положення розуму.

В.С. Соловйов не проводить чіткої межі між свободою, як змістом права, і свободою, як рисою, притаманною конкретній особі, істоті. Свобода, як зміст права, являє собою, з одного боку, вимогу, звернену до інших осіб, а з іншого – визнання певних позитивних можливостей, як сфери, наданої

¹ Соловьёв В.С. Право и нравственность. *Власть и право: Из истории русской правовой мысли* / Сост.: А.В. Поляков, И.Ю. Козлихин. Ленинград, 1990. С. 98.

уповноважений особі. Змістом права є обов'язково свобода зовнішня, а не внутрішня. Свобода може бути правом, оскільки вона проявляється у зовнішньому світі щодо інших осіб, внутрішня свобода не може бути правом, оскільки для інших осіб вона недосяжна¹. Однак, пояснення В.С. Соловйова дають підстави для висновку, що цю межу він усвідомлював, тому й писав про «дійсні прояви» свободи. Сутність і смисл правової форми буття та вираження свободи, за словами В.С. Нерсисянца, визначають незалежність суб'єктів одного від іншого у межах правової форми їх взаємовідносин й одночасно їх однакову рівну підпорядкованість спільній нормі. Сама рівність полягає у тому, що поведінка і положення суб'єктів даного кола відносин і явищ підпадає під дію єдиної (загальної, рівної) міри².

Розглядаючи поняття права, В.С. Соловйов виділяв сутність права (ідею права) і форму її існування (позитивне право, закон). Сутність права полягає, на його думку, у здатності права примусово забезпечувати примирення особистої свободи і спільного блага. Форму існування, або позитивне право (закон) він розумів як «історично-рухоме визначення необхідної примусової рівноваги двох моральних інтересів: особистої свободи і спільного блага»³. Свобода забезпечується саме позитивним правом, яке передбачає рівність як свою загальну і безумовну форму. Перед законом усі рівні, інакше це не закон.

Завдяки примусовій рівновазі двох моральних інтересів – особистої свободи та спільного блага – досягається усунення як крайнього індивідуалізму, так і тотального підпорядкування особи суспільству. В інтересах спільного блага є можливим лише обмеження особистого інтересу, але не його цілковите знищення, оскільки при цьому було б

¹ Трубецкой Е. Мирозозерцание Вл. С. Соловьёва. Т. I. Москва: Изд. автора. Т-во типографии А.И. Мамонтова, 1913. С. 168.

² Нерсисянц В.С. Философия права. Учебник для вузов. Москва, 1997. С. 22–23.

³ Соловьёв В.С. Оправдание добра. Нравственная философия. Соловьёв В.С. Сочинения в 2 т. Т. I. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. А.Ф. Лосева и А.В. Гулыги; Примеч. С.Л. Кравца и др. Москва, 1990. С. 73.

порушено вихідний принцип рівноваги. На цій підставі В.С. Соловйов виступав проти смертної кари і довічного ув'язнення, оскільки це суперечить сутності права. На його думку, не можна протиставляти особу і суспільство, так само як і не можна вирішити питання що із них є метою, а що засобом. Таке питання було б доречним, якби реально існувала одинична особа, як відокремлене і замкнуте явище. Насправді ж кожна окремо взята особа є лише зосередженням нескінченної множини взаємовідносин з іншими особами, відокремлювати їх від цих відносин неможливо. Тому завдання права і держави В.С. Соловйов бачив у знаходженні золотой середини між інтересами індивіда і суспільства. Тут йдеться про два співвідносних терміни, які логічно та історично один одного зумовлюють, адже за своєю сутністю суспільство є не зовнішньою межею особистості, а її внутрішнім доповненням. Суспільство також не є арифметичною сумою осіб, які до нього входять. Це неподільна цілісність спільного життя. Суспільство – це доповнена, розширена особистість, а особистість – стиснута, або концентроване суспільство¹.

У своєму філософському вченні про право В.С. Соловйов вирізняв право природне і право позитивне. Під природним або раціональним правом він розумів лише загальну ідею права, його розумне начало або смисл (рацію, логос) будь-якого права, тобто позитивне право логічно зумовлене правом природним. При цьому В.С. Соловйов заперечував існування окремо права природного і права позитивного. На його думку, обидва елементи – раціональний і позитивний, з однаковою необхідністю входять до складу чинного права. Позитивне право обов'язково відповідає загальним логічним умовам, що визначають таке поняття права, отже, визнання природного права у цьому значенні є необхідною умовою розуму. Природне право у В.С. Соловйова співвідноситься з позитивним правом як розумна сутність права та її реальні

¹ Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия. Соловьев В.С. Сочинения в 2 т. Т. 1. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. А.Ф. Лосева и А.В. Гулыгин; Примеч. С.Л. Кравца и др. С. 65, 286.

прояви у чинному праві, або як форма зі змістом. Відповідність позитивного права праву природному означає насамперед вираження в законі засад рівності та свободи.

Фактично В.С. Соловйов усував межу між природним правом і позитивним. Цю його помилку піддав критиці Є.М. Трубецький, який приєднався до тих теоретиків права, які розглядали природне право як правовий ідеал, як належне право, як сукупність правових вимог, що впливають із розуму, яким позитивне право може відповідати, а може й не відповідати¹. Подібну думку висловив Лон. Л. Фуллер, який стверджував, що необхідно бачити відмінність між природним правом суттєвих цілей та природним правом, яке стосується процедур та інститутів². Він визнавав, що за допомогою розуму можна сформулювати основну структуру правової системи, але розум не може підготувати право до кожного повороту людських справ. «За будь-якої правової системи виникатимуть складні ... випадки, для розв'язання яких однаково придатні раціональні та ірраціональні засоби... Законодавча передбачливість може зменшити кількість таких випадків, але цілком усунути їх вона не може»³.

Учення В.С. Соловйова про право засноване на порівнянні природи права і моралі. Моральність у нього є підставою особи, суспільства, права і держави. Моральні вимоги за своїм змістом необмежені й завжди прагнуть до ідеалу. Право ж має умовний характер і передбачає обмеження. У цьому значенні право є нижньою межею, або певним мінімумом моральності. Воно вміщує в собі ті вимоги, як необхідні для збереження суспільства. Ці вимоги зводяться до того, щоб людина нікому не завдавала шкоди, не порушувала зовнішнього порядку співжиття. За словами В.С. Соловйова, право є примусовою вимогою реалізації визначеного мінімального добра або порядку, що не допускає відомих проявів зла. Підстави для

¹ Трубецкой Е. Миросозерцание Вл. С. Соловьёва. Т. I. С. 170.

² Фуллер Лон Л. Мораль права: Пер. з англ. Н. Комарова. Наук. вид. Київ: Сфера, 1999. С. 100.

³ Фуллер дон Л. Анагомія права: Пер. з англ. Н. Комарова. Наук. вид. Київ, 1999. С. 142.

цього у моральності: моральний інтерес вимагає особистої свободи як умови для людського достоїнства і морального удосконалення; але людина не може існувати і, як наслідок, мати свободу і можливість удосконалення інакше, як у суспільстві; отже, моральний інтерес вимагає, щоб зовнішні прояви особистої свободи були узгоджені з умовами існування суспільства, тобто не з ідеальною досконалістю деяких, а з реальною безпекою всіх. Ця безпека, не забезпечена безумовним законом, моральним самим собою, таким, що не існує для людей аморальних, обмежується примусовим законом юридичним, що має силу і для них¹.

Мораль і право регулюють поведінку людей, при цьому вони впливають на різні сфери проявів особистості. Моральний закон визначає належну поведінку, він звернений лише до внутрішньої сторони волі індивіда, проте юридичний закон орієнтується на зовнішні прояви волі – дії, результати дій і т. ін.

Конкретизуючи своє розуміння рівності у напрямі його наповнення моральним змістом і морального тлумачення права, В.С. Соловйов пояснював: «У кінцевому підсумку вся справа не в рівності, а в якості самого обмеження: вимагається, щоб воно було дійсно справедливим, вимагається для справжнього, правового закону, щоб він відповідав не лише формі справедливості, а її реальній сутності, яка зовсім не пов'язана з довільним поняттям рівності взагалі. Кривда, рівно застосована до всіх, не стає від цього правдою. Правда або справедливість не є рівністю взагалі, а лише рівністю у належному»².

Незважаючи на всі ідеалістичні відступи та спроби видати бажане за дійсне, В.С. Соловйов переконливо довів, що бувають випадки, коли примус є морально обов'язковим і виправданим для реалізації права. Обґрунтування етичної цінності примусу у суспільному житті є безпосередньою заслугою мислителя.

Соціально-психологічний підхід до теорії права був

¹ Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия. С. 72–73.

² Соловьев В.С. Право и нравственность. С. 101.

характерним для Михайла Андрійовича Рейснера (1868–1928) – російського та радянського вченого-юриста, публіциста, соціопсихолога та історика. Ще на початку ХХ ст. він заперечував формально-догматичний підхід до права, займався дослідженням його психологічної та ідеологічної природи. Під правом розумів систему компромісів інтересів та ідеологій різних класів, справедливий розподіл інтересів у правовідносинах. За його словами, «право є справедливою владою людей над людьми»¹. Правова ідеологія для М.А. Рейснера є первинною, вона визначає так звану «формулу справедливості». «Не справедливість створює право, – зазначав вчений – а право, чи, більш точно, та форма організаційного мислення, яка застосовується тут у вигляді правової (неоднозначно відбитої) ідеології, приводить нас до відомого узагальнення, яке ми називаємо відносинами справедливості. Іншими словами: право створює справедливість»². Правова ідеологія, вважає М.А. Рейснер, відображаючи наявну дійсність на підставі певної міри справедливості через рівність та нерівність, вказує «напряму, в якому відбувається спотворення та заломлення правового відображення. ... Це, кажучи словами оптики, те саме, що вивчати кути відображення того чи іншого предмета у дзеркалах різних форм. Право з такої точки зору є нічим іншим, як одним із подібних дзеркал, в якому, однак, спосіб відображення відбувається не за якою-небудь кривою лінією, а під кутом то прямої зрівняльної, то розподільної рівності, яка у свою чергу дає нам формулу тієї чи іншої справедливості»³.

Право в його концепції має односторонній, суб'єктивний характер до того часу, поки воно не зустрічається з іншим суб'єктивним правом і не знайде вихід у визначеному компромісі, що встановлює об'єктивне загальне право на

¹ Рейснер М.А. Государство. Ч. I. Идеология и метод. 2-е изд. Москва: Изд. Социалистической академии общественных наук, 1918. С. 133.

² Рейснер М.А. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. Ленинград – Москва: Б.м., 1925. С. 83.

³ Там само. С. 253–254.

принципах справедливості. За словами М.А. Рейснера, «суб'єктивне право» одного та «суб'єктивне право» іншого у своїй суперечності отримують примирення завдяки «об'єктивному праву», що набуває характеру чогось, що стоїть над першим. Співвідношення між «моїм правом» і «чужим правом», яке встановлюється за допомогою «загального права», або права «колективного», «суспільного», є ні що інше, як справедливість. Відповідно правова норма є критерієм і шаблоном справедливості¹.

Отже, будь-яке об'єктивне право, у розумінні М.А. Рейснера, є «результатом колективного акту», що встановлюється «або всім суспільством або, принаймні, кількома носіями суб'єктивних прав на підставі відомої спільності між ними», який «стає ідеологією для подальшої поведінки осіб, що сперечаються»².

Становлення вітчизняної соціології права також тісно пов'язано з ім'ям Є.В. Спекторського, який першим з викладачів Імператорського університету Св. Володимира звернувся до розгляду соціологічних аспектів права. Відповідно до змісту його праць можна сформулювати основні ідеї Є.В. Спекторського, що стосуються соціологічних аспектів права: право – це соціальне явище, яке виникає та існує об'єктивно як частина життя суспільства і є насамперед етичною категорією; соціологічні аспекти права повинні бути невід'ємною складовою предмета юриспруденції поряд із психологічними, політичними та етичними аспектами; джерелом права є суспільство; право, як особливе етичне соціальне явище, повинно досліджуватись не загальною соціологією, а спеціальною моральною соціологією. Ці концептуальні ідеї вченого стали підґрунтям процесів у вітчизняній юридичній науці, які на початку ХХ ст. зумовили появу соціологічного напрямку в юриспруденції та розвиток нової юридичної науки – юридичної соціології.

Прогресивним кроком у розвитку правознавства вчений вважав розвиток ідеї загального або універсального

¹ Рейснер М.А. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. С. 86–87.

² Там само. С. 265.

соціального права, а важливою проблемою правознавства – дослідження структури права як соціального явища¹.

На думку І.В. Музики, Є.В. Спекторський, використовуючи прийоми наукового пізнання, відомі сьогодні як синергетичний метод пізнання історико-правової реальності, одним із перших розглянув право як суспільний процес, що є частиною процесу соціокультурного розвитку людства. Дослідження вченим концепції соціального універсального права дає можливість вирізнити в його концепції історико-правової реальності два важливі зрізи, пов'язані з онтологічною та епістемологічною сторонами буття права, а саме: 1) трансформація реально існуючого права, що проявляється в певному типі порядку, певних формах і конкретних джерелах права; 2) накопичення та трансформація теоретичних знань і уявлень про право, сформульованих у вигляді категорій, понять, термінів, теорій, концепцій, ідей тощо².

Є.В. Спекторський розрізняв два види законів: природні соціальні закони та штучні юридичні закони. Бувають випадки, коли штучні юридичні закони максимально наближаються до природних соціальних законів, а інколи вони є чимось прямо протилежним їм. Розглядаючи проблему співвідношення «належного» і «суцього» в праві, Є.В. Спекторський одним із перших ставив питання про необхідність узгодження штучних юридичних законів із природними соціальними законами. Зокрема наголошував, що трапляються випадки, коли законодавець різко розходиться з життям і намагається нав'язати йому непідходящі норми³.

Є.В. Спекторський вважав за неможливе дати універсальне визначення права, оскільки право є явищем соціально мінливим. Наполягав на необхідності розвитку нової ідеалістичної методології права, що ґрунтується на

¹ Спекторский Е.В. Энциклопедия права. Лекции. Вып. 1. Варшава: Б.м., 1912. С. 131, 134.

² Музыка І.В. Правознавець-енциклопедист Євген Васильович Спекторський (1875–1951). С. 17.

³ Спекторский Е.В. К спору о реальности права. Юридический вестник. Кн. V (1). Москва, 1914. С. 27.

християнстві. Головним його науковим інтересом в теорії права була проблема співвідношення права, моральності та релігії.

Відмінності між правом та моральністю Є.В. Спекторський зводив до трьох ключових моментів. По-перше, моральність не знає претензій, вона знає лише обов'язки, для юриста немає і не може бути «морального права». По-друге, юридичні обов'язки обґрунтовуються інакше, ніж моральні. Критерієм юридичного обов'язку є зовнішній суд, якому абсолютно байдужі мотиви, які спонукають до цих дій. Критерієм морального обов'язку є внутрішній суд. Третьою особливістю права, на думку Є.В. Спекторського, є його безжалісність, воно вимагає виконання будь-якого обов'язку, визнає будь-яку претензію. Головною особливістю праць Є.В. Спекторського, яка відрізняла його від інших досліджень з цієї проблеми, було включення релігії до питань співвідношення етики та права. Вчений був глибоко переконаний, що розвиток правової теорії має будуватися виключно на християнській філософії права.

Науковий потенціал соціологічної школи права, створений зусиллями названих вчених, до середини 30-х років XX ст. істотно впливав на радянських соціологів права. Дослідження радянських теоретиків права 20-х років XX ст., що здійснювалися в межах історико-матеріалістичної концепції суспільства, сформували так званий соціологічний напрям, який був найбільшим у радянській теорії права того періоду. Проте вже в 30-ті роки була проголошена боротьба проти буржуазного юридичного світогляду, зачепивши й соціологічний напрям як у теорії права, так і в галузевому правознавстві. Однією з перших жертв сталінського режиму «на правовому фронті» став Є.Б. Пашуканіс – найбільш послідовний марксист, автор мінової концепції права: він був оголошений фальсифікатором марксистсько-ленінського вчення про право і репресований як агент «троцькістсько-бухаринської банди» (не допомогло й те, що саме Є.Б. Пашуканіс увів у 1936 р. поняття «соціалістичне право», що суперечить його міновій концепції). Ці репресії започаткували повний розгром соціології права, оголошеної «буржуазною лженаукою».

З кінця 50-х років втрачене повільно відновлювалося і до початку перебудови радянської юридичної науки вдалося нагромадити певний досвід теоретичних та емпіричних досліджень юридико-соціологічного профілю. Однак успіхи були досить незначні. Соціологія права, як міждисциплінарна наука, в основі своїй повинна мати дві фундаментальні опори – концепцію суспільства, сформовану в межах загальної соціології, та концепцію праворозуміння (оскільки предметом соціології права, як і будь-якої юридичної науки, є право, в даному випадку – те право, що розглядається у контексті його соціальних зв'язків). Однак радянська соціологія права, з одного боку, жорстко обмежувалася догмами марксистської теорії суспільства, заснованої на принципі економічного детермінізму, а з іншого боку, була змушена не менш жорстко дотримуватися волюнтаристського типу праворозуміння, що ототожнювало право навіть не із законом, а з партійними директивами. У результаті ця теорія набула внутрішньо суперечливого характеру: вона визначала право як систему нормативних приписів, санкціонованих державою, і при цьому декларувала класовий характер права та зумовленість цього довільно встановленого «права» економічними відносинами. Суперечність концептуальних підстав радянської соціології права позбавляла її можливості скільки-небудь нормального теоретичного розвитку. Популярності набувало офіційне праворозуміння легістського типу.

Легістське трактування права, засноване на ототоженні права і закону, обмежувало дослідницькі можливості юридико-соціологічного аналізу переважно вивченням дії чинного законодавства. За рамками соціології права залишалися проблеми природи права як особливого соціального явища, соціальної обумовленості права, правової якості закону, легітимності законодавчої політики держави тощо. Відповідно й емпірична соціологія права була спрямована головним чином на вивчення практики реалізації та ефективності законодавства.

У пострадянській соціології права легізм втратив колишню монополію. Праворозуміння, що прийшло йому на зміну,

засновується на розмежуванні права та закону, визнанні самоцінності права та соціальної його обумовленості, як способу узгодження соціальних інтересів, що гарантує максимально можливу міру свободи людей у різних сферах правового регулювання.

2.3. Розвиток соціологічної теорії права вітчизняними вченими-емігрантами.

Істотний внесок у розвиток соціологічної теорії права було зроблено також українськими та російськими вченими-емігрантами Ф.В. Тарановським, М.П. Чубинським, П.О. Сорокіним, Г.Д. Гурвичем, М.С. Тімашевим та ін.

Федір Васильович Тарановський (1875–1936) – український та сербський (югославський) правознавець, історик і теоретик права, доктор державного права, професор, академік Всеукраїнської академії наук (ВУАН), будучи прихильником юридичного позитивізму, водночас у дослідженнях сутності держави підтримував соціологічну теорію права. Народився він у польсько-російській дворянській родині у м. Плонськ. Закінчив юридичний факультет Імператорського Варшавського університету. Стажувався в університетах Гейдельберга, Геттінгена і Берліна. У 1911 році захистив докторську дисертацію «Догматика позитивного державного права у Франції за старого порядку». З травня 1918 року Ф.В. Тарановський працював в Україні. Був професором і деканом відкритого юридичного факультету Катерино-славського університету, брав активну участь в організації юридичного факультету в Полтаві. Обраний академіком першого складу ВУАН по Відділенню соціально-економічних наук. Викладав у Харківському та Таврійському університетах. У 1920 році емігрував до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (з 1929 року – Югославське королівство). Спочатку жив в м. Земліні (Замуні) неподалік Белграда, а згодом у Белграді. З 1921 року викладав історію слов'янських законодавств та історію сербського права в Белградському університеті. Працював також у Російському Науковому інституті, створеному у Белграді у 1928 році. У 1933 році Ф.В. Тарановського обрано академіком Сербської Королівської Академії наук. Крім цього, він був членом-кореспондентом Болгарської академії наук і Слов'янського інституту в Празі, дійсним закордонним членом Польського наукового товариства у Львові.

Ф.В. Тарановський повсюдно виступав проти однобічного догматичного, позитивного підходу до права, був прихильником багатofакторного підходу в дослідженні правових явищ. Він висував тезу, що для правильного наукового пізнання правових явищ необхідним є вивчення як офіційного, так і неофіційного права (тут він послуговувався термінологією Л.Й. Петражицького). На відміну від останнього, Ф.В. Тарановський відносить до неофіційного права не всю сукупність суб'єктивних правових переживань у психіці індивіда, не факти суб'єктивної правосвідомості та їхньої проекції, а юридичні норми об'єктивного значення. Ф.В. Тарановський наголошує на ще одному важливому моменті. Як він вважає, в області офіційного права є відомі неофіційні елементи, інакше кажучи, іноді в цю сферу проникають деякі правові норми, що складаються не лише поза законодавчим велінням, але й поза законодавчим визнанням, наприклад різноманітні юридичні звичаї, які виникають у сфері державного права і діють там нарівні з загальними та основними законами¹. За словами Ф.В. Тарановського, «тільки сукупне вивчення обох областей права може привести до реального пізнання правової дійсності ... офіційне право збігається із об'єктивним правом тільки приблизно. Лишаються при цьому деякі порожні місця, які займає саме неофіційне право»².

Високо оцінюючи наукові заслуги Л.Й. Петражицького, Ф.В. Тарановський відзначав, що психологічний аналіз індивідуальної свідомості виявився цілком доречним і плідним для з'ясування своєрідного характеру нормативної дії права на волю індивіда. Однак питання щодо цього впливу не вичерпує усіх сторін пізнання права. Ф.В. Тарановський не погоджується з думкою Л.Й. Петражицького про психологічний аналіз індивідуальної правосвідомості як

¹ Костира О.В. Ф.В. Тарановский як прихильник багатостороннього підходу до пізнання права. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (керівник авт. кол.), Л.І. Кормич (ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) [та ін.]; ОНЮА, Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 364. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/318>

² Тарановский Ф.В. *Энциклопедия права*. 3-е изд. Санкт-Петербург: Изд-во «Лань», 2001. С. 496.

єдино можливий прийом дослідження права¹. Виступаючи проти такого роду монізму, Ф.В. Тарановський пише: «Право впливає на індивідуальну волю, відбивається в індивідуальній свідомості, але не породжується нею. Як соціальна норма право породжується суспільним середовищем, обумовлює життя людей у суспільстві та має на меті підтримку й розвиток громадського життя. З цього випливає, що аналіз індивідуальної правосвідомості не може бути достатнім прийомом дослідження для всебічного вивчення права»².

П.О. Сорокін, погляди якого щодо держави розглянуто вище, був висланий з Петрограда восени 1922 р. У жовтні 1923 р. запрошений американськими соціологами в США, де працював у різних коледжах та університетах. Отримав громадянство США (1930). У 1931 р. заснував соціологічний факультет у Гарвардському університеті, яким керував до 1942 р. Водночас був першим професором соціології в цьому університеті (до 1959 р.). У 1965 р. став президентом Американської соціологічної асоціації.

Праці П.О. Сорокіна охоплюють практично всі галузі соціології, включаючи соціологію знання, соціологію мистецтва, методологію соціології, політичну соціологію. Починаючи свій науковий шлях як позитивіст, П.О. Сорокін у другій половині творчого шляху приділяв велику увагу духовним, релігійним цінностям і створив видатну інтегральну теорію соціальних систем, в якій важливе місце відводиться праву. Правові погляди цього мислителя в багатьох аспектах близькі до феноменологічної соціології та мають загальну інтегративну спрямованість.

Право П.О. Сорокін розглядав у контексті власної соціологічної теорії як форму соціального контролю поряд з мораллю та релігією, що сприяє упорядкуванню соціальних взаємодій³. На його думку, право складається: із певних

¹ Костира О.В. Ф.В. Тарановский як прихильник багатостороннього підходу до пізнання права. С. 362, 363. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/318>

² Тарановский Ф. В. Энциклопедия права. 3-е изд. С. 83.

³ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Союмонов: пер. с англ. Москва: Политиздат, 1992. С. 500.

(імперативно-атрибутивних) психологічних переживань; певних символів, правових установлень; рішень суду, які об'єктивують певну категорію явищ¹. Інтуїтивне право представлене в первинному психологічному пласті правових явищ, а позитивне право належить до другого, соціологічного пласту, проте воно не є єдиним правовим явищем.

Проводячи свої дослідження в дусі інституціоналізму і захищаючи ідею плюралізму права, П.О. Сорокін ставить питання про взаємозв'язок інституції – організованої групи, з одного боку, і права – з іншого. Для П.О. Сорокіна право даної інституції – це не наслідок її існування, як у більшості інших представників інституціоналізму, а передумова існування групи. Конститутивним елементом інституції П.О. Сорокін називає правові норми. Виходячи з того, що більшість наших дій є не що інше як прояви правових норм, дослідник підкреслював, що саме норми «є внутрішнім ядром, скелетом, серцем і душею будь-якої організованої групи або інституту. Сім'я, держава, церква, партія, підприємство, профспілки, школа, університет, наукові, культурні, філантропічні та інші організації, армія, флот, навіть організована група злочинців – все це лише об'єктивація і персоніфікація правових норм і правових переконань усіх або переважної більшості членів групи»². П.О. Сорокін не лише визнавав інституціоналістську формулу «де суспільство, там і право», але немов би перевертав її: «де право, там і суспільство».

Цікавими є роздуми П.О. Сорокіна стосовно сутності та причин злочину. До розгляду злочину вчений підходив з психологічної точки зору, вважав, що: злочин є психологічним явищем, яке виникло в ході соціального спілкування; при визначенні злочину можна перебувати на точці зору того чи іншого індивіда. Загалом П.О. Сорокін тлумачив злочин на основі класифікації «шаблонів» поведінки людей у суспільстві, розробленої ним у магістерській дисертації

¹ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Союмонов: пер. с англ. С. 501.

² Цит. за: Туманов В.А. Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. С. 281.

«Злочин і кара, подвиг і нагорода. Соціологічний етюд про основні форми суспільної поведінки і моралі» (1914). На його думку, акти поведінки людей у будь-якому суспільстві можна розділити на три основні групи залежно від сприйняття, переживання та оцінки їх індивідами, тобто за формою психічних переживань: 1) акти «дозволено-належні», якими є вчинки, що відповідають уявленням «належної» поведінки, атрибутивно-імперативним переживанням. Це здійснення прав, виконання обов'язків; 2) акти «рекомендовані». Такими актами для кожної людини будуть акти, які не суперечать її уявленням щодо «дозволено-належної» поведінки, але перевершують необхідний мінімум «доброї» поведінки. Ці акти добровільні й завжди бажані; 3) акти «заборонені» або «недозволені». Такими актами для кожного будуть ті акти, які суперечать його уявленням щодо «належної» поведінки та порушують «належну» норму поведінки (акти, що суперечать атрибутивно-імперативним переживанням). Зазначені категорії чисто «формальні». Хоча вони й присутні у свідомості кожної людини, але наявність їх ще не зумовлює тотожності «змісту» кожної категорії у різних людей. Одна людина може вважати «належним» один шаблон поведінки, а інша – інший¹.

П.О. Сорокін дійшов висновку: з ускладненням і розширенням соціальних кіл процес взаємодії відбувається більш сильно, а навколишнє для індивіда соціальне середовище стає все більш складним. Піднімаючись від менш розвинених і простих суспільств до спільнот культурних і диференційованих, ми повинні, робить висновок вчений, спостерігати швидшу зміну шаблонів. Повторюючись все більшу кількість разів, шаблони дедалі більше зливаються, стають органічно властиві людині, але це, своєю чергою, веде до зменшення потреби та доцільності тиску покарань і нагород. Шаблони поведінки, корисні лише для одного етапу

¹ Сорокин П.А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. Москва: Астрель, 2006. URL: <http://texts.news/sotsiologii-pervoistochniki/prestuplenie-kara-podvig-nagrada.html>

розвитку або взагалі соціально шкідливі, завдяки більш швидкій зміні умов встигають повторюватися менше разів. Вони стають більш гнучкими, принаймні менш тривіальними, і тим самим легше піддаються зміні та викоріненню. Це означає, що зі зростанням культури потрібні й менш жорсткі способи впливу для їх викорінення, для подолання соціальних конфліктів.

Кожен із чужих актів, які сприймаються нами, згідно з переконанням П.О. Сорокіна, викликає у нас неоднакові переживання і відповідно неоднакові форми реагування на них. Акти, які сприймаються нами як «належні», не викликають ні негативних переживань, ні ненависті, ні особливої любові та симпатії до них самих і до їх виконавця. Вони нормальні, справедливі, а тому є лише позитивними. Інші переживання виникають у відповідь на акти «рекомендовані». У даному випадку людина відчуває особливу прихильність, вдячність, бажання відповісти так само. Сам же акт здається не лише позитивним, а й бажаним. Нарешті, у відповідь на акти заборонені людина реагує у формі переживань і актів ворожнечі, недружелюбності та ненависті за адресою їх суб'єктів; у неї доволіно виникає бажання відпарувати незаконний замах і помститися. З цими актами пов'язані переживання відрази та заперечення такої форми поведінки. Інакше кажучи, акти належні видаються завжди нормальними, справедливими, а тому морально позитивними; акти заборонені – морально негативними; акти рекомендовані – винятково-позитивними, свого роду моральною розкішшю. Кожен з актів викликає відповідну спонтанну реакцію.

Запропонована П.О. Сорокіним класифікація як самих актів, так і форм реагування на них, є класифікацією лише за формою психічних переживань, а не за конкретним змістом самого акту і реакції на нього. Який акт є для кого-небудь забороненим, рекомендованим або належним, а відповідно на які акти він буде реагувати нормально, вороже, або винятково по-доброму, залежить від усього характеру психічного життя, переконань і світогляду індивіда, на що впливають різні

фактори. Встановивши ці три види актів і три форми реакцій на чужі акти, які сприймаються або як належні, або як рекомендовані, або як заборонені, П.О. Сорокін позначає кожен із них відповідними термінами. Акти рекомендовані називає подвигом або послугою, а реакцію на них з боку іншої особи, яка сприймає їх саме як акти рекомендовані, – нагородою. Акти заборонені називає злочином, реакцію на них, – покаранням. Акти «дозволено-належні» і реакцію, яку вони викликають, називає просто дозволено-належними. Таким чином, маємо три пари актів і спричинених ними реакцій: злочин – покарання, подвиг – нагорода, «дозволений» акт – «належна» реакція¹.

П.О. Сорокін стверджує, що «не можна ознаки класу» злочинних актів «шукати поза психікою». Злочинним може бути той чи інший акт не сам по собі, а лише у тому випадку, якщо у психічному переживанні кого-небудь він кваліфікується як злочинний. Цим кимось може бути як окремий індивід, так і ціла група осіб (клан, рід, сім'я, церква, наукове товариство, держава), які усвідомлюють і переживають збіг або розбіжність актів з дозволено-належним шаблоном поведінки, прийнятим даною групою, суспільством, індивідом. Для кожного індивіда злочинними будуть ті акти, дійсні або уявні, свої або чужі, які збуджують у нього відповідні специфічні переживання². Так, один і той же акт в одній групі може одночасно бути і подвигом, і злочином в залежності від того, ким, проти кого, або для кого був виконаний, які переживання викликав у особи.

Таким чином, злочин П.О. Сорокін визначає як переживання з приводу порушеного належно-дозволеного. Діяння класифікується як злочинне на основі специфічних переживань індивіда, в результаті яких сам індивід вважає вчинок злочинним. Сама злочинна поведінка являє собою певні шаблони – продукти соціальних відносин. Злочинець, як

¹ Сорокин П.А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. URL: <http://texts.news/sotsiologii-pervoistochniki/prestuplenie-kara-podvig-nagrada.html>

² Там само.

і ті, хто його вважає злочинцем, є частиною суспільства. У кожному суспільстві шаблони (стандарт) поведінки у різних його частин різні. Саме тому й виникають злочини та покарання. Абсолютного критерію для визнання того чи іншого діяння злочином немає.

Основну причину злочинності П.О. Сорокін знаходив у розбіжності «шаблонів поведінки» різних груп населення, об'єднаних (найчастіше в результаті переможної завоювницької війни) в єдину «замирену групу». Подвиги (і відповідно нагороди) є лише непрямою формою прояву злочинів (і покарань). У рамках єдиної замиреної групи, до якої наближається людство, на думку вченого не буде з часом ні злочинів, ні подвигів. Вінчає цю політико-правову утопію П.О. Сорокіна поява «надлюдини», що стоїть по той бік права і моралі¹. Є в цій теорії й виключення. Так, П.О. Сорокін допускав, якщо людина випереджає своє суспільство і з більш високої моральної позиції відкидає шаблони поведінки суспільства, то така людина не є злочинцем. Навпаки, злочинними є нав'язувані шаблони поведінки, оскільки вони ображають більш високу індивідуальну свідомість.

Повертаючись до суспільно-політичної практики свого часу, П.О. Сорокін визнавав, що нині злочин – це такий вчинок (діяння), який заборонено чинним законом, інакше кажучи, який порушує норму, що охороняється кримінальним законом. Не в усі часи і не у всіх народів одні й ті самі діяння вважалися злочинними, а так само й неоднакові були покарання. Мораль і звичаї різних народів з часом змінювалися, відповідно змінювалися і уявлення про те, які діяння можна вважати злочином і карати. Те, що зараз у нас вважається злочином, у давнину або у інших народів могло таким і не вважатись. І навпаки, те, що у давнину вважали злочином, нині може бути цілком незабороненим вчинком. Так, наприклад, у середні віки безжально карали єретиків. Зараз же всі цивілізовані народи визнають свободу совісті. Людина може мати будь-які релігійні уявлення, аби лише це не загрожувало суспільній безпеці.

¹ Пителин Александрович Сорокин. URL: http://www.hrono.ru/biograf/bio_s/sorokin_pa07.php

П.О. Сорокін акцентував увагу на тих діяннях, які загрожують окремо взятій особі або суспільству, їх безпеці, благо та власності, діяннях, вчинених з корисливою або егоїстичною метою. Такими діяннями слід вважати вбивство у будь-який спосіб, насилля над особистістю, крадіжку і будь-яке завдання шкоди як самій особистості, так і її майну¹. П.О. Сорокін розглядав злочини як суспільні недуги, боротись з ними мусить все суспільство. А для того, щоб боротись, треба знати їх причини.

Причини або фактори злочинності П.О. Сорокін поділяв на три групи: 1) фактори космічні або фізико-хімічні; 2) фактори біологічні або органічні; 3) фактори суспільні або соціальні. Космічні фактори злочинності – це вплив кліматичних умов на збільшення або зменшення злочинів, що пов'язаний з коливанням температур і зміною пори року. Статистичний облік злочинності виявив цікаве явище, що зі зміною пори року кількість злочинів одного виду зменшується, а іншого збільшується. На думку П.О. Сорокіна, космічні фактори, зокрема коливання температури, впливають на злочинність не прямо, а побічно через те або інше суспільне середовище. Отже, не в космічних факторах суть справи, а в характері соціальної організації. Якщо взимку більше крадуть, то не холод змушує людину красти. Злидні найбільш відчутні саме взимку. Злидні є фактором соціальним. Якщо ж змінити соціальні умови, надати всім можливість мати житло, теплий одяг, їжу, – красти будуть менше. Антропологічні причини злочинності – це причини, які закладені в організмі самої людини як певні схильності до злочинних актів. Наприклад, Ч. Ломброзо вказував на певні фізичні особливості людини, наявність яких свідчить, що дана людина – злочинець, що вона має вроджені злочинні нахили. Зокрема, він називав зовнішні ознаки злочинця. Стосовно ж внутрішніх ознак злочинця теорій було немало. Одні вважали, що злочинці – це божевільні; інші – що це люди, які вироджуються, дегенерати; треті вважали злочинців епілептиками; четверті прирівнювали їх до дикунів і писали, що у злочинцях ми маємо приклади

¹ Сорокин П.А. Преступность и её причины. Рига, 1913. С. 442–457.

психічного і органічного атавізму і т. ін. На думку П.О. Сорокіна, всі ці властивості та фактори занадто перебільшені, вони відіграють незначну роль.

П.О. Сорокін критично ставився і до ідеї «спадкових злочинців», які начебто набули схильності до злочинів, успадкувавши її від своїх батьків-злочинців. На його думку, діти, які живуть у злочинному середовищі, виховуються на прикладі свого оточення і в цьому сенсі наслідують його, беруть приклад з тих людей, з якими спілкуються. Якщо б не було цього середовища, якщо б діти злочинців жили в інших умовах, можливо вони б стали чесними людьми. До того ж немало прикладів, коли діти законослухняних батьків, потрапивши в погане середовище, стають злочинцями. Проаналізувавши статтю і вік злочинців з точки зору можливих факторів злочинності, П.О. Сорокін так само заявляв, що найважливішими причинами злочинів є причини суспільні або соціальні.

Соціальні фактори злочинності складні та численні, перерахувати їх усі неможливо. Він розглядав лише ті, які вважав найважливішими. До таких у першу чергу зараховував алкоголізм. Постійне і хронічне вживання алкоголю, або навіть випадкове сп'яніння, призводить до зубожіння і втрати майна, розхитує психічну і фізичну організацію людини, робить її менш стійкою до опору спокусам, розхитує розум і моральні сили. Кожен знає, що сільські свята, під час яких посилено вживають горілку, супроводжується бійками, вбивствами, завданням поранень і т.п. Тобто вплив алкоголю на злочинність є очевидним. Розглядаючи вплив освіти на ріст злочинності, писав, що не можна погодитись з вченими, які з легкої руки Ж.Ж. Руссо вважають освіту джерелом злочинності. На думку П.О. Сорокіна, освіта взагалі не сприяє збільшенню кількості злочинів. Адже найбільший процент злочинів дають саме люди малоосвічені. Якщо з ростом цивілізації і зростає кількість злочинів, то причиною цього є не поширення освіти, а інші, протилежні фактори. Водночас наголошував, що поширення соціалістичних ідей зменшує кількість злочинів, а не збільшує їх.

Одним із факторів злочинності вважав марновірство, невігластво і релігійний фанатизм. Вбивства докторів під час холери, побої і насилля, до яких вдаються, щоб вилікувати від «бісів» або порчі, нерідко призводять до вбивства різних людей, яких вважають чаклунами, антихристами. Все це злочини, що викликані вищеназваними факторами. Те ж саме стосується і надто догматичних релігій, нетерпимих до іновірців.

На злочинність впливає й сімейний стан. Так, наприклад, факт позашлюбного походження людини негативно впливає на її поведінку. Адже такі особи перебувають у гіршому становищі, ніж всі інші. У дитинстві за ними немає належного нагляду, суспільство ставиться до них як до ізгоїв, тобто соціальне середовище, у якому зростають такі діти, є гіршим і більш жорстоким¹.

П.О. Сорокін дійшов висновку, що головним джерелом злочинності слід вважати сучасний йому суспільний поділ на класи, що призводить до нерівномірного розподілу багатств між різними класами, за якого одні класи отримують надлишок багатства, а інші приречені на бідність і злидні. Голод, невпевненість у завтрашньому дні, страх за себе і своїх дітей вселяє ворожнечу у суспільстві, призводить до відчаю, пияцтва. Це і є постійним джерелом злочинності. Посилаючись на статистичні дослідження, П.О. Сорокін доводить, що існує пряма залежність між станом житла різних верств населення і злочинністю.

Таким чином, головне джерело злочинів – це економічна бідність нижчих верств населення, яка тягне за собою неможливість одержати гідну освіту, безправність, здичавіння, відсутність розумних і корисних розваг і т. ін. Людина, яка одного разу вступила на шлях злочину, вже механічно йде далі цим шляхом, падає все нижче і нижче, нарешті перетворюється на закоренілого злочинця, «якого виправить лише могила, загублена у тайзі або на каторжному кладовищі»².

Системний підхід до проблем соціальної детермінації злочинності, який пропагував П.О. Сорокін, виправдав себе і

¹ Сорокин П.А. Преступность и её причины. Рига, 1913. С. 444–445.

² Там само. С. 457.

знайшов послідовників як серед його сучасників, так і вчених ХХІ ст. Матеріальні (соціоструктурні) та духовні (світоглядні) фактори, що детермінують розвиток злочинності, активно досліджуються сучасними вченими.

Слід сказати, що П.О. Сорокін ототожнював поняття «злочин» і «злочинність». Так, розглянувши причини злочинів, запропонував засоби боротьби зі злочинністю. Вважав, що боротися шляхом одних лише покарань – справа безнадійна, історія це підтверджує. А от страхування на випадок безробіття, на випадок каліцтва, старості, покращення житла робітників, покращення економічного становища селян і ряд інших заходів у цьому напрямі мають вирішальне значення для боротьби зі злочинністю. Те ж саме можна сказати й про освіту для всіх, легкий доступ до закладів освіти, сільські бібліотеки, школи для дорослих, поширення моральних і теоретичних знань, практичних відомостей щодо сільського господарства і різних ремесел, правильне виховання народної свідомості, – ось ті дійсні заходи, застосовуючи які можна успішно боротись зі злочинністю. Покарання ж повинно відігравати лише допоміжну роль, сама система покарань має бути радикально змінена у напрямі зменшення жорстокості, знищення смертної кари, зміни режиму в'язниць та інших виховних закладів, які остаточно псують людину, а не виправляють тих, що потрапили до них, за його словами, «нешчасних ізгоїв життя, які звуться злочинцями»¹. Погодитись з останньою наведеною фразою П.О. Сорокіна досить складно. Така оцінка прийнятна стосовно далеко не всіх злочинців.

Дослідивши своєрідну біхевіористську концепцію П.О. Сорокіна, його сучасники обґрунтували теорію рівноваги. Ця теорія припускає, що людина є носієм різних природжених рефлексів, не лише соціабельних, але й хижих і злісних, тому лише силами соціально-політичного управління можливе її утримання у стані культурної рівноваги. Виходячи з цього, рівень злочинності перебуває у прямій залежності від умов середовища, що не виключають самостійних людських реакцій.

¹ Сорокин П.А. Преступность и её причины. Рига, 1913. С. 457.

Отже, саме держава має докласти зусиль для стримування злочинності. Ці зусилля мають бути різнопланові, стосуватись не лише звичайних заходів кримінально-правової боротьби зі злочинністю, а й поширюватись на всі сфери суспільного життя. Поряд із загальними соціальними, економічними, політичними факторами, що сприяють злочинній поведінці, влада має враховувати і психологічні фактори, що визначають той чи інший варіант поведінки у кожному конкретному випадку. Чим більше держава самоусувається від виконання своїх функцій, тим більш сприятливі умови для злочинності. Саме бездіяльність держави є основною детермінантою злочинності.

Більшість праць П.О. Сорокіна присвячено дослідженню сучасної йому цивілізації і спрямовано на виявлення та аналіз основних проблем суспільства, що перебуває у стані кризи. Як впливає криза на особистість, на кожную конкретну людину? Що відбувається з моральним станом суспільства? Як трансформується поведінка людини під впливом екстремальних умов існування? Що відбувається з її внутрішнім світом, з психічною організацією та моральними засадами конкретного індивіда? П.О. Сорокін дослідив усі вказані проблеми і зробив прогноз на майбутнє.

Представником соціологічного позитивізму в кримінальному праві та криминології був український вчений-юрист Михайло Павлович Чубинський (1871–1943). Народився в м. Києві, закінчив юридичний факультет Імператорського університету Св. Володимира. Працював в університетах Росії та України. У березні 1920 р. емігрував до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців. На посаді екстраординарного професора Белградського університету читав курс лекцій з кримінальної політики. З 1922 р. обіймав посаду ординарного професора по кафедрі кримінального права філії Белградського університету, що була у місті Суботиці. У 1925 р. за сприяння М.П. Чубинського в Белграді було засновано інститут криміналістики та музей при ньому.

В дусі соціологічного позитивізму М.П. Чубинський наголошував на необхідності дослідження причин

злочинності. Не знаючи причин і не впливаючи на них, не можна змінити й наслідки. Закликав звертати більшу увагу на об'єктивну сторону злочину. На його думку, найбільш яскраво важливість об'єктивної сторони злочину проявляється у тому випадку, якщо ми звернемо увагу на інтереси потерпілого. Якщо потерпілий зазнав матеріальної шкоди, то для його задоволення достатньо відшкодувати цю шкоду, а покарання може мати на увазі виключно охорону суспільних інтересів. Якщо ж потерпілий зазнав моральної шкоди, то в даному випадку компенсацією йому може бути лише покарання винуватого: це покарання має узгоджуватися з об'єктивною стороною злочину, а не лише з міркуваннями щодо суспільного інтересу¹. З урахуванням цього М.П. Чубинський поділяв точку зору, згідно з якою каральна діяльність держави повинна мати головною метою охорону суспільних інтересів².

Автором загальносоціологічної концепції, так званого діалектичного гіперемпіризму – конкретного багаторівневого аналізу соціальної реальності, що безперервно змінюється, став Георгій (Жорж) Давидович Гурвич (фр. Georges Gurvitch, 1894–1965) – французький соціолог та соціальний філософ російсько-єврейського походження, правознавець, визначний теоретик соціології права. Народився вчений у м. Новоросійську Чорноморської губернії в Російській імперії, закінчив Петроградський університет. У 1920 р. емігрував до Німеччини. У 1922–1925 роках працював у Празі. З 1925 року Г.Д. Гурвич постійно жив у Франції. У 1925–1927 роках працював у Слов'янському інституті в Парижі, а також викладав на російському юридичному факультеті при Паризькому університеті. З 1927 року працював в університеті Сорбонна в Парижі. У період з 1932 по 1934 роки Г.Д. Гурвич на посаді професора читав курс лекцій з філософії в Коллеж Севінь, а в 1934–1935 роках викладав соціологію в

¹ Чубинский М.П. Общая характеристика новых учений в уголовном праве: (Вступ. лекция) / [Соч.] Прив.-доц. ун-та св. Владимира М.П. Чубинского. Киев: Тип. ун-та св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898. С. 16, 17.

² Берзін П. Шукач правди (Михайло Павлович Чубинський). Юридична Україна. 2016. № 7-8. С. 94.

університеті міста Бордо. З 1935 р. працював в університеті міста Страсбург. У 1940 р. поїхав до Нью-Йорка, де очолював Французький інститут соціології. У 1944–1945 роках читав курс соціології у Гарвардському університеті. У 1945 році повернувся до Франції, де заснував і став першим директором Центру соціологічних досліджень, лабораторії соціології пізнання та моралі у Франції, Міжнародної асоціації соціологів франкомовних країн (1962), головним редактором журналу «Міжнародні зошити з соціології» (1946). З 1948 року був професором соціології в Університеті Парижа. У 1960–1963 рр. займав посаду президента Національного центру координації досліджень Франції¹.

Основу правової онтології, за Г.Д. Гурвичем, становить концепція правового плюралізму, що передбачає існування у суспільстві безлічі сфер правового спілкування (комунікації), що взаємоперетинаються, кожна з яких породжує свою власну систему правового регулювання. Ця концепція спирається на теорію нормативних фактів, яку Г.Д. Гурвич модифікує порівняно з теорією Л.І. Петражицького, розглядаючи нормативні факти не як джерело психічних переживань індивідуума, а як нормативну форму спілкування, об'єктивно задану трансперсональними цінностями, які інтуїтивно розпізнаються лише на рівні колективної свідомості.

Г.Д. Гурвич створив своєрідний варіант інтегрального розуміння права. Перебуваючи під впливом поглядів свого університетського викладача, професора Л.Й. Петражицького, він визначав право як спробу реалізувати в якомусь даному соціальному контексті ідею правосуддя та справедливості через багатосторонню «атрибутивну імперативну» регуляцію, яка не обов'язково пов'язана лише з зовнішнім примусом. Відкидаючи поняття природного права, мислитель знайшов новий спосіб обґрунтування абсолютних основ права в ідеї справедливості, яка поставала не як «природний» факт, а як даність безпосереднього інтуїтивного досвіду. Соціологія

¹ Cramer R. *Eléments biographiques et bibliographiques pour une étude de l'apport de Georges Gurvitch à la théorie et à la sociologie du droit. Droit et Société*. 1986. Vol. 4. P. 373–380. URL: https://www.persee.fr/doc/dreso_0769-3362_1986_num_4_1_931

права, згідно з цим трактуванням, повинна була складатися: 1) із систематичної частини, що вивчає прояв права або «правові маніфестації» як функцію форм «соціабельності»; 2) з диференціальної частини, що вивчає прояв права як функції реальних колективних одиниць – груп, класів та соціальних структур; 3) з генетичної частини, що вивчає закономірності виникнення та зміни, розвитку та занепаду права в різних конкретних типах «глобального суспільства»¹.

У «диференціальній частині» своєї соціології права Г.Д. Гурвич стверджував, що кожна активна соціальна група (залежно від часу існування та ступеня функціональності) завжди заявляє про себе як про нормативне утворення, формує власне юридичне регулювання та практику, юридичні традиції. Залежно від групових інтересів, що переважають, він виділяв господарські, політичні, культурні та навіть філософські («містико-екстатичні») правові системи.

Загалом Г.Д. Гурвич розглядав соціологію права як складову загальної соціології людського духу. Її цікавлять правові реалії, що пронизують практичне і духовне життя людей та їхні взаємовпливи. Вчений виділяє такі основні розділи соціології права: систематичну соціологію права (досліджує функціональні зв'язки між соціумом та правом); генетичну соціологію права (вивчає нормативні тенденції, що містяться в правових системах). Він дійшов висновку, що право – це позитивний порядок, який реалізує принцип справедливості у конкретному соціальному середовищі шляхом створення та застосування сукупності багатосторонніх імперативів та конвенцій².

В онтологічному плані право, за Г.Д. Гурвичем, є цілісною єдністю кількох елементів: нормативної структури суспільства (нормативних фактів); правовідносин (корелюючих праводомагань та обов'язків); правосвідомості (у тому числі як можливості інтуїтивного розпізнавання цінностей); самих цінностей. На його думку, право є онтологічною єдністю

¹ Майор М., Пиджаков А. Социология права Г.Д. Гурвича. 2010. С. 34. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologiya-prava-g-d-gurvicha>

² Там само.

ідеального, психічного, соціального, нормативного та інституційного елементів, кожен з яких доповнює один одного. Примус є додатковою ознакою, не обов'язковою для констатації існування права¹. Г.Д. Гурвич сформулював перспективну для правової науки свого часу ідею про право як форму спілкування, як про відтворення комунікативних відносин у межах «тотальних соціальних явищ». Ідея права як форми спілкування (комунікації) дозволила мислителю подолати крайнощі «колективістського» та «індивідуалістського» підходів до права.

Г.Д. Гурвич, як і М.М. Коркунов, Л.Й. Петражицький, Ф.В. Тарановський та ін., виступив проти «державної теорії» права, протиставивши їй теорію соціального права, яку в остаточному вигляді сформулював у своїй докторській дисертації «Ідея соціального права»².

Вчений розмежовує три типи права: «соціальне право», яке є знаряддям об'єднання мас, громад, комун та організацій; «індивідуальне право», що базується на міжособистісних відносинах (кооперація та антагонізми); «підпорядковане або субординаційне право», яке характерне для недемократичних режимів і є перекрученою редукцією гетерогенної системи «індивідуального права». Усі три типи та їх численні конкретні види взаємодіють, діалектично перетікають один в одного і створюють динамічний правовий ландшафт, що складається з 162-х видів права.

Для Г.Д. Гурвича соціальне право займає центральне становище. Виходячи із своїх потреб будь-яке суспільство і будь-яка соціальна група створює свої автономні правила, що не є лише результатом самообмеження держави. Основна функція цього соціального права – слугувати природною і конститутивною протипагою державі. Г.Д. Гурвич виділяє три основні характеристики соціального права: інтеграція,

¹ Антонов М.В. Правовое учение Г.Д. Гурвича: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2006. URL: <https://lawtheses.com/pravovoe-uchenie-g-d-gurvicha>

² Гурвич Г.Д. Философия и социология права. Избр. Соч. / Пер. М.В. Антонова, Л.В. Ворониной; науч. ред. А.В. Поляков. Санкт-Петербург: Изд. Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Изд-во юрид. факультета С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. С. 41–192.

трансперсоналізм, плюралізм¹. Вчений рішуче засуджував старе «індивідуалістичне» розуміння права, за якого в центрі уваги юридичної думки були, з одного боку, індивід – суб'єкт права, з іншого – встановлена державою правова система. «Соціальне право» постає як засіб подолання цього старого індивідуалізму і водночас «оновлення правової думки». Пізніше, коли Г.Д. Гурвич виступив уже як один із теоретиків західної мікросоціології та «гіперемпіризму», він трактував соціальне право як вираження вищих форм «соціабільності», тобто суспільної взаємодії людей.

Автором оригінальної теоретико-правової концепції став Микола Сергійович Тімашев (1886–1970) – відомий російський та американський соціолог і правознавець, публіцист, громадський діяч, один із творців соціології права. Його концепція була безпосередньо пов'язана із загальними проблемами соціального розвитку, зачіпала проблеми етики, політики, соціології.

З 1904 до 1906 року М.С. Тімашев навчався на економічному відділенні Санкт-Петербурзького політехнічного інституту. У 1914 р. отримав ступінь магістра права при Санкт-Петербурзькому університеті (дисертація «Умове засудження») і через рік був запрошений читати лекції в цьому ж університеті. Захистив докторську дисертацію «Злочинне збудження мас». У 1916 р. запрошений на посаду доцента до Санкт-Петербурзького політехнічного інституту. У 1918 р. обраний професором економічного відділення інституту, а потім – його деканом.

У 1921 р. М.С. Тімашев емігрував до Фінляндії. Потім перебував у Німеччині, співпрацював у газеті «Руль» та інших емігрантських виданнях, але у 1923 році переїхав до Чехословаччини, куди був запрошений до Празького університету на посаду професора, водночас працював в Інституті російської економіки. У 1928 році переїхав до Парижа, де став помічником редактора паризької газети «Відродження» (1928–1936), викладав у Слов'янському

¹ Ле Гофф Жак. Гурвич и социальное право. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gurvich-i-sotsialnoe-pravo>

інституті Сорбонни та Франко-російському інституті. У 1936 році на запрошення професора П.О. Сорокіна приїжджає до США для роботи в Гарвардському університеті. Викладав у Гарвардському, Фордемському та Каліфорнійському університетах. Зокрема в університеті Фордем, де працював у 1940–1957 рр., створив факультет соціології. В США він вважався одним із найвидатніших сучасних соціологів.

Термін «соціологія права» було введено у науковий обіг саме М.С. Тімашевим у його книзі «Вступ до соціології права»¹, що була видана у США в 1939 р., перекладена багатьма мовами і отримала міжнародне визнання.

У вченні М.С. Тімашева право представлене як область перетину етики та влади – двох феноменів, які не можуть існувати один без одного. Влада тим сильніша, чим більше вона спирається на етику. При цьому вчений вважав, що між владою та етикою немає відносин підпорядкування; їх, швидше за все, можна представити у вигляді двох кіл, областю перетину яких є право². По суті, таке розуміння феномену права, як збігу етики (етичної координації поведінки у суспільстві) та влади (імперативної координації), є центральною гіпотезою вчення С.М. Тімашева про право, його соціології права загалом. Для підтвердження цієї гіпотези, він пропонує верифікувати чотири тези: 1) норми права визнаються членами даної соціальної групи; 2) члени даної групи підпорядковуються нормам права; 3) норми права визнаються членами активних осередків влади; 4) норми права підтримуються активним осередком влади³.

На думку М.С. Тімашева, право перебуває у зв'язку з культурою, а тому неможливо його зрозуміти без усвідомлення інших механізмів нормування поведінки людини у суспільстві. Вчений обґрунтував три типи

¹ Timasheff N.S. An Introduction to the Sociology of Law. Cambridge, Mass., 1939. 234 p.

² Timasheff N.S. An Introduction to the Sociology of Law. Greenwood Press, Publishers: Westport, Connecticut, 1974. P. 248.

³ Мережко А. Социология права Н.С. Тимашева: моногр. / Александр Мережко. Одесса: Фенікс, 2012. С. 133.

соціальної координації. По-перше, це суто етичний тип координації, який створюється звичаєм і соціальною мораллю. Ця координація підтримується системою групових переконань і здатна визначати індивідуальну поведінку. Другий, імперативний тип координації, створюється деспотичним урядом, який встановлює норми виключно під загрозою покарання, незалежно від підтримки цих норм груповою свідомістю (етикою). Право перебуває посередині цих двох типів – воно являє собою етико-імперативну координацію. У праві поєднується система групових переконань та активність централізованої влади, тим самим забезпечуючи реалізацію встановлених правил поведінки. Дія цих правил засновується не лише на соціальній взаємодії, а й на організованому примусі з боку держави та інших соціальних інституцій¹.

Основною ознакою наявності правового регулювання в суспільстві М.С. Тімашев вважав факт соціальної солідарності – фактичного єднання суспільства, упорядкування соціальної взаємодії та етичних уявлень, які змушують індивіда дотримуватись згуртованості та впорядкованості, а також гарантуються психологічним, або навіть фізичним примусом з боку колективу².

Механізм створення у суспільстві правової координації і наділення права нормативністю формує правила поведінки, які одночасно є етичними нормами та командами чинних владних структур, у тому числі держави. М.С. Тімашев виділяє чотири принципи, дотримання яких є необхідним для виникнення права. По-перше, норми мають бути визнані членами соціальної групи. Визнання може бути як прямим, так і непрямим. У результаті формується схильність діяти згідно з правом. По-друге, формування рефлексу підпорядкування у членів соціальної спільноти. По-третє, правові норми мають визнати представники чинних владних центрів. Тобто має бути

¹ Тімашев Н.С. Поиск теории права через социологическую юриспруденцию. С. 164. URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/direct/441033805.pdf>

² Тімашев Н.С. Поиск теории права через социологическую юриспруденцию. С. 166, 167. URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/direct/441033805.pdf>

самообмеження влади. По-четверте, правові норми демонструють свою ефективність у забезпеченні правового порядку. За дотримання вказаних чотирьох принципів створюється система, у якій члени підпорядкованих груп і правителі будуть координувати свої дії на основі права¹.

М.С. Тімашев визнавав право фактом, про існування якого можна дізнатись лише з поведінки людей. Вважав, що нормативність права виражається в системі етичних уявлень, якими люди фактично керуються (зазвичай незалежно від тексту законів та інших джерел права). Як бачимо, він підтримував основні ідеї правового реалізму. Загалом концепція М.С. Тімашева передбачає різнобічний погляд на право і формулює методологічну модель, що дає можливість відстежувати та пояснювати вплив на формування і застосування права з боку політичних практик, релігійних переконань, звичок і багатьох інших елементів суспільного життя. По суті, це один із різновидів плюралістичної теорії права.

Таким чином, соціологічні теорії права розвивалися також вченими юристами та соціологами, що перебували в еміграції. Ними було обґрунтовано ряд ідей, що сприяли удосконаленню методології вивчення права, поясненню його сутності та значимості для розвитку суспільства, пізнанню різних аспектів буття права.

¹ Тімашев Н.С. Поиск теории права через социологическую юриспруденцию. С. 166, 167. URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/direct/441033805.pdf>

Розділ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

3.1. Правова держава і громадянське суспільство. Концепція соціальної держави.

У своєму розвитку право досягає розквіту за умов правової держави та громадянського суспільства. Як відомо, правова держава – це тип держави, основними ознаками якої є: верховенство права, панування права в усіх сферах життя суспільства; правова зв'язаність держави; непорушність, гарантованість та реальність прав і свобод людини та громадянина; юридична рівність громадянина і держави; взаємна відповідальність особи та держави; принцип поділу влади.

Доктрина правової держави становить складне, детально розроблене вчення, яке пояснює не тільки взаємодію держави і права, а й багатьох явищ у сфері політики, соціального управління, етики тощо. Ця доктрина має давню історію. Зародження ідей, які стали її складовими, можна простежити вже в концепціях великих мислителів античності (Платона, Аристотеля, Полібія, Цицерона) і середньовіччя тією мірою, якою в тогочасний історичний період відбувалося становлення, розвиток, упорядкування держав з різними формами правління, з перспективними та ефективними державно-правовими інститутами (парламент, суд присяжних, міське самоуправління та ін.). Уже в античну епоху було висунуто ідеї природного права – вчення про ідеальне, незалежне від держави право, що випливає з велінь розуму і природи людини. В XVI ст. на противагу феодальному порядку відносин, коли право людини визначалося її силою і силою тієї групи, до якої вона належала, було висунуто вимогу суверенної держави (Ж. Боден), яка засновувалася на вимозі єдиного й рівного для всіх права. Формальне розуміння природних прав, свободи особи (свободи, яка передбачає певну незалежність від державної влади) остаточно сформулював у XVII ст. англійський філософ Дж. Локк. Авторитетне трактування

принципу верховенства права було дано визначним представником англійського конституційного права А. Дайсі (панування права як перевага звичаєвого права на протидію впливу сваволі, рівність перед правом). У Франції перший період у дослідженні проблеми правової держави пов'язаний з іменами Ж.Ж. Руссо (ідея народного суверенітету), Ш. Монтеск'є (теорія поділу влади). Ідея правової держави в Німеччині веде свій початок від праць І. Канта, І. Фіхте, Г.В.Ф. Гегеля, Р. Моля, Ф.Ю. Штала, Л. Штейна, Р. Гнейста, О. Майєра, О. Бера, П. Лабанда, Г. Єллінека¹.

Принцип верховенства права підтримує рівність всіх громадян перед законом та запобігає довільному використанню влади. Як відомо, ідея верховенства закону займала центральне місце у політичній та правовій думці, принаймні з IV ст. до н.е., коли Аристотель уперше розмежував «верховенство закону» і «владу будь-якої людини». У XVIII ст. Ш.Л. Монтеск'є розробив концепцію верховенства права, яка протиставляла законну владу монархів свавілля деспотів. З того часу ця ідея впливає на західну ліберальну думку.

Верховенство права, його панування повною мірою розкриває роль правових форм у житті суспільства: все має бути підпорядковане праву, воно головний орієнтир поведінки всіх і кожного. Верховенство права означає, що має бути незалежна судова система, судді приймають рішення лише згідно із законом і незалежно ні від кого².

Верховенство права накладає на всіх громадян обов'язок підкорятися закону. При цьому сам закон має відповідати праву, бути справедливим, а не довільним чи репресивним. Метою верховенства закону, як і інших конституційних принципів, є забезпечення свободи та основних прав людей³.

¹ Тимошенко В.І. Правова держава (теоретико-історичне дослідження). Київ: Наукова думка, 1994. 132 с.

² Sonthalia S. Concept of Rule of Law with Regard to Supreme Court Judgment. March 1, 2021. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3861020>

³ Singh S. Rule of law and its relevance. 2020. October 12. URL: <https://blog.ipleaders.in/rule-law-relevance/>

Верховенство права покликане забезпечити належні умови реалізації всіх прав, передбачених «Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права»¹ і «Міжнародним пактом про громадянські і політичні права»².

Верховенство права передбачає певні вимоги щодо характеристик і змісту самих законів. Зокрема, закони мають бути відкритими та ясними, загальними за формою, універсальними у застосуванні та зрозумілими для всіх. Більше того, правові вимоги мають бути такими, щоб люди могли ними керуватися, вони не повинні пред'являти до людей надмірні когнітивні чи поведінкові вимоги. Закон має бути відносно стабільним і включати певні вимоги, з якими люди можуть ознайомитись, перш ніж діяти. Юридичні обов'язки не повинні встановлюватися заднім числом. Крім того, закон повинен залишатися внутрішньо несуперечливим, в іншому випадку має бути передбачено правові способи вирішення протиріч, які можуть виникнути³.

Зараз верховенство права є усталеним та чітко визначеним принципом права Європейського Союзу (ЄС), обов'язкове юридичне значення якого спільне для всіх його членів. Розуміння ЄС верховенства права відображає те, що можна подати як широкий консенсус у європейському правовому просторі щодо його основного значення та компонентів: його юридичне використання як основного принципу судового тлумачення та джерела, з якого можуть бути отримані стандарти судового перегляду; як верховенство права співвідноситься з іншими фундаментальними цінностями⁴.

Принцип зв'язаності держави правом передбачає, що влада державна, як влада організована правом, може здійснюватись лише в правових формах. Засобами зв'язування державної

¹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

² Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

³ Choi N. Rule of law. 2023. Apr. 3. URL: <https://www.britannica.com/topic/rule-of-law>

⁴ Pech L. The Rule of Law as a Well-Established and Well-Defined Principle of EU Law. *Hague Journal on the Rule of Law*. 2022. Vol. 14. P. 107–138. <https://doi.org/10.1007/s40803-022-00176-8>

влади є: конституція як засіб формального обмеження діяльності державної влади; форми діяльності державної влади, які встановлені в конституції та інших законах; межі, що встановлюються закономірностями соціально-психологічного життя людей; громадянські свободи як об'єктивний обмежувач державної активності. У правовій державі панівне становище повинен займати лише закон. Підзаконні акти, що суперечать законам, скасовуються або приводяться у відповідність із законом. За змістом закони не повинні виходити із правових меж, встановлених для втручання державної влади в особисте і суспільне життя.

Вирішення питання правової зв'язаності держави є, очевидно, відносним. Держава в дійсності не може повністю відповідати формам, які виражені її законами. Самозбереження і розвиток держави не може бути забезпечено, якщо її діяльність обмежити функцією захисту права. Між державою і правом існує неминучий і постійний конфлікт. Співвідношення соціальних сил не може завжди триматись на одному рівні. Нестабільність у суспільстві зумовлює зміну співвідношення між владою держави і владою права в той чи інший бік.

У правовій державі досягається юридична рівність громадянина і держави. Державна влада визнає за особою не тільки обов'язки, а й певні права, претензії стосовно держави. Держава, підкоряючись праву, повинна мати як суб'єктивні права, так і обов'язки; але вона має права лише настільки, наскільки існують відповідні обов'язки населення, має обов'язки лише в межах прав населення.

Непорушність, гарантованість і реальність прав і свобод людини і громадянина означає, що держава має не лише визнавати, а й гарантувати повний набір прав та свобод особи, визнаних світовим співтовариством як природні, такі, що належать людині від народження і тому непорушні, невідчужувані державною владою. Держава покликана також охороняти та захищати ці права та свободи від свавілля окремих посадових осіб, державних органів, посягань інших суб'єктів.

Правовою держава може бути лише в тому випадку, якщо вона закріплює та реально забезпечує рівність всіх людей як суб'єктів правового спілкування, їх рівність перед законом. Люди повинні мати рівну правосуб'єктність, рівні можливості для досягнення цілей, що не суперечать закону, або рівні можливості набуття будь-яких прав.

Взаємна відповідальність особи та держави виявляється в тому, що у своїх взаєминах як особа, так і держава виступають рівними партнерами та мають взаємні права і обов'язки. Держава не тільки має право вимагати від особи виконання її обов'язків, встановлених законом, а й сама несе відповідальність перед особою, виконуючи певні обов'язки. У правовій державі мають бути законодавчо закріплені можливості, що дозволяють особі вимагати від держави виконання її обов'язків. Якщо громадянин не отримав захисту своїх прав у державі та вичерпано всі внутрішньодержавні засоби правового захисту, він має право звернутися до міжнародних організацій із захисту прав і свобод людини.

Принцип поділу влади передбачає самостійне функціонування трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. Кожна з них є своєрідною протипагою іншій та певним юридичним засобом впливу на інші гілки влади. Цей принцип дозволяє функціонувати державній владі на правових засадах і не допускати концентрації влади у всій повноті в одних руках. Тобто мета полягає в тому, щоб запобігти концентрації влади та забезпечити систему стримувань та противаг і створення демократичного суспільства. Жодному з державних органів влада не належить у повному обсязі. Разом з тим даний принцип передбачає єдність, узгодженість дій усіх гілок влади на основі загальних принципів.

Ефективність поділу влади, як способу організації державної діяльності, доведена історично й логічно. Очевидно, це необхідний компонент соціальної системи, що заснована на автономії особи, свободі її самодіяльності в сфері економіки та політики, на ліберально-владній організації управління суспільними справами. Конструювання системи розділеної та урівноваженої влади – технологічна необхідність

такої соціальної системи. Однак слід визнати, що державна влада, як влада верховна, єдина і неподільна, розділити можна лише функції. Розділяються вони за цілями, що здійснює держава, і за формами, в яких діють її органи, тобто в матеріальному і формальному значеннях, що не співпадають між собою. Специфіка функцій законодавства, управління і суду не співпадає зі специфікою законодавчої влади, судової і управління. Ця розбіжність проявляється насамперед у тому, що управління є більш широким поняттям, ніж виконання. Крім того, в деяких країнах межі законодавства, управління і суду можуть історично скластися так, то вони не будуть співпадати з логічними функціями законодавчої, виконавчої і судової влади.

Ще наприкінці XIX – на початку XX ст. вітчизняними вченими, прихильниками правової держави, було доведено, що здійснення правової державності може бути лише відносним, повне досягнення всіх ідеалів правової держави неможливе. У суспільстві практично завжди існують причини, які порушують рівновагу між владою держави і владою права. Критеріями віднесення тієї чи іншої держави до числа держав правових можуть слугувати загальносоціологічні характеристики: стабільність суспільства, оперативність державної діяльності, відносна задоволеність громадян діяльністю держави. Досягнення цього залежить як від правової культури населення, так і від наявності достатніх фактичних гарантій для підтримки панування закону. Істотне значення при цьому має здатність представників влади утримати належну рівновагу сил у суспільстві¹.

Залишається актуальним завдання усунення надмірної влади адміністративного механізму та створення установ, які найбільше гарантують індивідуальну і політичну свободу громадян. Надзвичайна живучість у нашому суспільстві надто сильного, глибоко бюрократизованого адміністративного механізму пояснюється тим, що в свідомості значної частини суспільства через глибинні економічні та культурні причини не укорінилися ті політичні ідеї і принципи, свідоме

¹ Тимошенко В.І. Правова держава (теоретико-історичне дослідження). С. 110.

сприйняття яких є необхідною передумовою стійкого правового порядку.

Для якнайшвидшого перетворення державного ладу на засадах правової державності необхідна, в першу чергу, організація управлінських структур, які абсолютно не залежать від наслідків міжпартійної боротьби й діяльність яких буде спрямована в основному на обслуговування найбільш елементарних і найбільш поширених у суспільстві групових та індивідуальних потреб. Ці структури повинні бути в змозі допомагати суспільним силам, які борються, досягати компромісу та уникати суспільних потрясінь. Розвиток суспільства завжди супроводжується виникненням суперечностей. Держава повинна дбати про те, щоб боротьба в суспільстві велася в цивілізованих межах, щоб за допомогою правових засобів утвердити автономію і абсолютну цінність особи, найбільш повну реалізацію її прав і свобод.

Забезпечення прав і свобод людини і громадянина неможливо досягти за відсутності громадянського суспільства. Ідея громадянського суспільства, як філософської концепції, історично бере свій початок від політико-правової думки Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. Наукове обґрунтування громадянського суспільства в стародавньому світі пов'язане з іменами Демокріта, Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона. При цьому громадянське суспільство в епоху античного полісного життя ще не відокремилось від політичної держави і не відособилося в незалежну сферу приватних інтересів, що існувала поряд із сферою публічною, політичною. У такому нерозмежованому стані політичні, загальнополісні інтереси, справи і уявлення явно домінували над всіма особливими та приватними інтересами і настроями. Громадянське суспільство було цілком підпорядковане політичному суспільству¹.

Видатний мислитель епохи Відродження, засновник нової буржуазної політичної науки Нікколо ді Бернардо Макіавеллі (італ. Niccolò di Bernardo dei Machiavelli, 1469–1527) вважав, що вищим втіленням людського духу є держава, а метою,

¹ Политические учения Древней Греции. Москва: Наука, 1979. С. 78.

змістом і щастям життя – служіння їй. На його думку, государ, який має можливість і право управляти підданими за допомогою страху і насилля, не буде цим зловживати, не буде порушувати майнові й особисті права підданих, щоб не викликати їх ненависть. Мова йде, по суті, про ознаки громадянського суспільства¹.

Відомий англійський мислитель Томас Гоббс (англ. Thomas Hobbes, 1588–1679) у працях «Про громадянина» (1642) і «Левіафан» (1651) виклав принципово нову концепцію громадянського суспільства, що виникає при переході від природного стану первинних, неприборканих пристрастей, загальної ворожнечі й страху смерті до упорядкованого культурного суспільства, громадяни в якому дисципліновані владою держави та дотримуються в країні миру і порядку. При цьому змінюється сама людина, яка перетворюється на громадянина не за ознакою підданства (як «римські громадяни»), а стає розвинутою, цілісною і активною особистістю. Змінюється разом з тим і саме суспільство. Для Т. Гоббса громадянське суспільство – це «союз індивідуальностей», колектив, члени якого набувають високих людських якостей. На відміну від своїх попередників, Т. Гоббс вже використовує термін «громадянське суспільство» в прямому сенсі, хоча й непослідовно. В одних випадках він фактично отожднює громадянське суспільство з державою, в інших – роз'єднує.

Відомий французький мислитель епохи Просвітництва Шарль Луї де Монтеск'є (фр. Charles Louis de Montesquieu, 1689–1755) у праці «Про дух законів» розглядав громадянське суспільство як результат історичного розвитку, четвертий ступінь людської історії після природного стану, сім'ї, героїчного часу. Громадянське суспільство є суспільством ворожнечі людей. Для того, щоб запобігти та нейтралізувати цю ворожнечу, воно перетворюється на державу. Державність, на думку Монтеск'є, внутрішнє властива, але не тотожна

¹ Тимошенко В.І. Розвиток ідеї громадянського суспільства в історії політико-правової думки. *Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення*. Київ: Логос, 1997. С. 12.

громадянському суспільству¹. Громадянське суспільство є найважливішою гарантією від сваволі та диктатури.

Уявлення щодо громадянського суспільства поглибив видатний німецький філософ Іммануїл Кант (нім. Immanuel Kant, 1724–1804). Розглядаючи суперечливі якості людської натури – незлагодженість, марносластво, жагу володіння і водночас прагнення злагоди, І. Кант дійшов висновку, що визначаючим у співвідношенні свободи кожного зі свободою усіх є формування громадянського суспільства, яке ґрунтується на наступних апіорних принципах: заснованій на законі свободі або праві підкорятися тільки закону; рівності та громадянській самодостойності.

Вихідне поняття всієї системи І. Канта – право власності. Він вважав, що це право є соціальним інститутом, а не природним. Де немає суспільства, там немає й права власності. За словами І. Канта, «мати щось зовнішнє за своє можна лише в правовому стані за наявності влади, яка встановлює публічні закони, тобто в громадянському стані»².

Важлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства у взаємозв'язку з державою належить видатному німецькому філософу Георгу Вільгельму Фрідріху Гегелю (нім. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770–1831). На відміну від багатьох своїх попередників, він розглядає державу і громадянське суспільство як самостійні інститути. Громадянське суспільство існує не в державі, а поряд з нею. Разом із сім'єю воно складає базис і спосіб існування держави. В державі представлена загальна воля громадян, громадянське ж суспільство – це сфера реалізації особливих, приватних інтересів окремих індивідів. До державної сфери Гегель відносив урядову владу, адміністрацію, до сфери громадянського суспільства – поліцейську і судову владу.

Г.В.Ф. Гегель розглядав громадянське суспільство як опосередковану працею систему потреб, засновану на пануванні приватної власності та загальній формальній

¹ Азаркин Н.М. Монтескье. Москва: Юрид. лит., 1988. С. 43–54.

² Кант И. Метафизика нравов. *Сочинения в 6-ти т.* Москва: Мысль, 1965. Т. IV. Ч. 2. С. 168.

рівності громадян. Громадянське суспільство, як і держава, існує лише за наявності розвинутої соціальної структури суспільства. По суті, під громадянським суспільством він розумів економічну структуру буржуазних відносин. Громадянське суспільство, за Г.В.Ф. Гегелем, охоплює: систему потреб; захист власності за допомогою правосуддя; запобігання випадковості та увагу до особливого інтересу як до загального за допомогою поліції і корпорацій. Держава представляє суспільство в його єдності. Громадянське суспільство при цьому зберігається як необхідний, але підпорядкований аспект більш широкої, складної, вищої спілки, яка організована політично¹.

В Україні протягом століть йшов процес формування сфери суспільного життя, що був пов'язаний із поширенням ідеології визвольного руху, втіленням у життя сподівань на здобуття українським народом незалежності, вирішенням національного питання шляхом демократизації суспільства. Вітчизняна політико-правова думка обґрунтувала ідеї свободи особи, рівності людей, пріоритету загальнолюдських цінностей, непорушності закону, безпеки особистості, тобто основоположні принципи правової держави і громадянського суспільства. У суспільній свідомості поступово сформувалося уявлення, що держава не завжди є надійним гарантом прав та інтересів окремої особи і суспільства загалом. Змусити державу бути таким гарантом може лише сила, яка здатна урівноважити силу держави і на яку остання буде зважати. Такою силою є громадянське суспільство, якому держава має бути підпорядкована.

Українські політико-правові мислителі Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895), Сергій Андрійович Подолинський (1850–1891), Остап Степанович Терлецький (1850–1902) вбачали державний ідеал майбутнього в народній федерації громад, які засновані на новій політичній рівності кожної громади та на повному внутрішньому самоуправлінні. Згідно з проектом С.А. Подолинського і О.С. Терлецького, Україна

¹ Тимошенко В.І. Розвиток ідеї громадянського суспільства в історії політико-правової думки. С. 21.

майбутнього – спочатку федеративна демократична республіка громад, що добровільно об'єдналися, а потім – член всенародного вільного союзу, інтернаціональної федерації. Основною ланкою федерації вважалась громада, що є основою для ведення господарства і органом політичного самоуправління.

На думку М.П. Драгоманова, децентралізація в управлінні державою призведе до створення вищої політичної організації людей, до всесвітньої федерації. Це не лише федерація власне держав, насамперед це федерація більш дрібних громадських одиниць, що не є державами у загальноприйнятому значенні цього слова, але є політично вільними і самостійними щодо своїх справ. Громадам надається широка самостійність і самоуправління.

На думку українського історика і соціолога В'ячеслава (Вацлава) Казимировича Липинського (1882–1931), громадянське суспільство – це люди даної території, які не живуть за рахунок виконання державних функцій, не можуть безпосередньо здійснювати свої «хотіння», застосовуючи фізичний примус. Але громадянство – це резервуар сил, що перебуває у стані вічного руху вперед, вічної нерівноваги у боротьбі за владу. А держава, як політична організація людей, має нахил до зруйнування руху, до творення твердих, непорушних форм¹.

Як вважав В.К. Липинський, взаємовідносини громадянського суспільства і держави визначає закон, в основі якого лежить взаємне обмеження права більш сильних правом слабких і права слабких правом більш сильних. Коли держава поневолює громадянське суспільство, тоді «нищиться» закон, оскільки право більш сильних не обмежене правом слабких². Закон, на його думку, існує за гармонійного співвідношення громадянського суспільства і держави.

Підсумовуючи стислий огляд концепції громадянського суспільства, можна виділити такі його ознаки: в економічній

¹ Винниченко В. Відродження нації. Київ: Вид-во політичної літ-ри, 1990. Ч. I. С. 247.

² Там само. С. 248.

сфері – приватна власність, яка сприяє створенню структур громадянського суспільства, незалежних від держави; в політичній сфері – наявність правової держави, яка зв'язана законами, нею ж самою створеними; в духовній сфері – пріоритет загальнолюдських цінностей, рівні можливості для всіх. Лише дуалізм громадянського суспільства і держави, примат громадянського суспільства над державою дає можливість вирішити питання про юридичну рівність громадянина і держави.

Сучасна наука під громадянським суспільством розуміє таке суспільство, в основі якого лежить розгалужена мережа незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення і здійснення різноманітних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання своїх колективних інтересів. Серед різних, безумовно важливих аспектів громадянського суспільства, найбільш істотним для утвердження демократії є здатність людей узгодженими та осмисленими діями впливати на уряд. Інакше кажучи, громадянське суспільство не просто передбачає формальний розподіл влади та баланс інтересів, а й своїми інституціями забезпечує громадський контроль за цим розподілом та підтримує згаданий баланс. З одного боку, громадянське суспільство привчає громадян до того, що вони можуть і мусять впливати на суспільне життя осмислено, цілеспрямовано і легально через відповідні самодіяльні інституції, а з іншого – привчає державу до відповідальності й звітності перед громадянами, відіграючи в такий спосіб не лише посередницьку, а й важливу формотворчу роль у вихованні певної культури та вдосконаленні механізмів взаємодії між особою та державою. Поступова інституціоналізація цього суспільного виклику (спершу – ліберально-буржуазна, згодом – соціал-демократична) у всевладній державі, власне й отримала на Заході назву «громадянського суспільства»¹.

¹ Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». Київ: Критика, 2000. С. 10, 13, 14.

Ключовим принципом громадянського суспільства, на мою думку, є принцип рівності, рівноваги людини, суспільства і держави. Збереження такої рівноваги гарантує існування індивідів, незалежних від державної влади, колективу та інших, окремо взятих індивідів. Запровадження цього принципу на практиці має здійснюватися із дотриманням соціальної справедливості, орієнтуючись на яку, в демократичній, соціальній, правовій державі мають бути створені конкретні гарантії соціального, політичного і правового порядку, що забезпечують реалізацію прав і свобод людини та громадянина.

Як свідчить практика, громадянське суспільство потребує держави. Основне її завдання – це узгодження інтересів усіх членів суспільства, максимальне забезпечення їх потреб і прав.

У громадянському суспільстві всі вчинки людей, у тому числі моральна поведінка, мають регулюватися правом. Мораль тут раціоналізується, вона проявляється через вчинки, які впливають із розуміння закону.

Слід пам'ятати, що громадянське суспільство являє собою швидше теоретичний ідеал, ніж практичну реальність, більше просування до нього, ніж вже досягнутий стан відносин. Сутнісні характеристики, основні риси громадянського суспільства в дійсності не були цілком втілені в жодній країні світу, тому розвиток громадянського суспільства не повинен здійснюватися за рахунок послаблення держави або усунення її від виконання своїх завдань. У сучасному світі дуже важливо зміцнювати органи державної влади, законність і правопорядок. Робити це слід спираючись на авторитет громадянського суспільства. Від виконання вказаного завдання істотно залежить економічне становище суспільства, можливість реалізації прав і свобод людини і громадянина, збереження миру.

Основною метою громадянського суспільства є сприяння розвитку людини з її суб'єктивними інтересами. Це також мета права, оскільки право впливає саме на інтереси. З одного боку, можна сказати, що в цьому бачиться перетин, збіг мети двох

соціальних феноменів – права та громадянського суспільства. Однак це навряд чи буде цілком правильно. Ближче до істини все ж таки позиція, згідно з якою громадянське суспільство – один із «проявів» права, ставлення самої держави до деяких форм реалізації інтересів своїх суб'єктів.

Традиційно популярним є й термін «соціальна держава». Цю наукову категорію запровадив німецький вчений Лоренц фон Штейн в середині XIX ст.¹ На його думку, соціальна держава повинна за рахунок реалізації владних функцій підтримувати та забезпечувати абсолютну рівність прав усіх класів, а також економічний і соціальний прогрес усіх громадян. Ці ідеї набули подальшого розвитку в працях німецького економіста Адольфа Вагнера в концепції «держави загального добробуту», де він поєднував ідеали соціальної і правової держави. Різні складові концепції соціальної держави розвивали наприкінці XIX – на початку XX ст. Ю. Офнер, А. Абендрот, Х. Байер, Б. Венер, Г. Геллер, С. Козловски, К. Ленк, Т. Маршал, Ф. Пильц, М. Спикер, Т. Тилтон, Р. Титмус, А. Фукс, Р. Хайнце, Х. Харитвиг, К. Эспин-Андерсен, Б.О. Кістяківський та ін. Зокрема, Б.О. Кістяківський розглядав таку державу як «всеохоплюючу форму солідарності між людьми»². Завданням цієї держави є досягнення спільного блага, основна ж ідея концепції – визнання людини базовою цінністю. Соціальна політика держави стає відображенням її гуманістичної сутності, її моральною легітимацією. Соціальна держава є одночасно історичним етапом розвитку суспільства (початком європейської індустріальної епохи), а також компромісним вирішенням класового конфлікту.

Наступним етапом у розвитку ідей соціальної держави став період економічного розвитку після Другої світової війни. Саме тоді було виділено різні моделі соціальної держави та держави загального добробуту.

¹ Stein L. von. Geschichte der Sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage. 3 Bd. Leipzig, 1850. S. 204.

² Кістяковский Б. Государство правовое и социалистическое. *Вопросы философии и психологии*. Москва, 1906. Т. XVII. Кн. V (85). С. 469–507.

Нині розмежовують три підходи у побудові та дослідженні соціальної держави, що ґрунтуються на певних постулатах: свобода соціальної сфери від державного втручання, реалізація соціальних функцій держави лише у випадку надзвичайної ситуації; формування соціальної держави за рахунок еволюційних перетворень і поступового розвитку демократії в соціальній сфері та в сфері соціальних відносин; широке державне втручання регулятивного характеру в соціально-економічні процеси, формування соціально відповідальних політичних процесів¹. У будь-якому разі соціальна держава бере на себе виконання наступних соціальних зобов'язань: створення робочих місць для населення; створення доступного середовища для інвалідів; створення програм з реабілітації та соціального захисту певних груп населення. При цьому соціальна функція держави має правову природу. Така держава створює систему механізмів та інструментів здійснення соціальних функцій, законодавчо її затверджує і гарантує виконання.

Соціальна держава зобов'язана гарантувати кожному громадянину та людині, що перебуває на території держави (мігранту, біженцю), захист від голоду, хвороб, фізичних страждань просто на підставі того, що він людина. Бідність, злидні, бездомність, безробіття пригнічують людину, позбавляють її людської гідності. Соціальна держава дотримується принципу людської гідності як вищої цінності, питання фізичного виживання для людини не повинно стояти. Соціальний мінімум покликаний також пом'якшити ризики як загального характеру (стихійні лиха, техногенні катастрофи, економічні проблеми), так і особистого характеру (сімейні, особисті невдачі, хвороби). Держава забезпечує всім життєвий мінімум та дає громадянам стартові можливості для успішної самореалізації. Надання людині доступу до освіти, культури, забезпечення гарантованою роботою (виходячи з кваліфікації та здібностей конкретної людини) є основою соціалізації членів суспільства, реалізації закладеного в них потенціалу.

¹ Михалев И.В. Концепция социального государства: теория и методология. Сервис Plus. 2009. № 3. С. 13. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-sotsialnogo-gosudarstva-teoriya-i-metodologiya>

Сучасну соціальну державу розглядають як засновану на перерозподілі матеріальних благ суспільно-інституційну систему для досягнення кожним громадянином гідного рівня життя, згладжування соціальної нерівності та допомоги нужденним верствам населення. У сучасній науковій літературі виділяють кілька індикаторів соціальної держави: приватна власність; закріплення в конституціях соціально-економічних прав людини і громадянина; соціальне партнерство; соціальна справедливість; соціальна відповідальність; наявність у країні соціально-орієнтованої економіки¹. Головним показником ефективності соціальної держави на сучасному етапі розвитку є максимальна адаптація її політики до потреб усього суспільства. Концепція соціальної держави продовжує еволюціонувати, її прихильники орієнтуються на потреби суспільства у пошуках оптимальної форми організації його життєдіяльності, необхідності розробки ефективної соціально-економічної політики, що забезпечує право кожного громадянина на гідний рівень життя.

Держава мусить забезпечити особисту безпеку кожному громадянину. Проблема особистої безпеки має інтегративний характер, однаковою мірою охоплює взаємодію суспільних і приватних інтересів, її вирішення залежить як від держави, суспільства, так і від кожної людини зокрема. Перш за все особиста безпека – це можливість безперешкодно користуватися благами, що належать людині – життям, здоров'ям, свободою. На жаль, існує безліч причин, що призводять до їхньої втрати. Небезпеки підстерігають людину скрізь, вони створюються природними силами або окремими особами, суспільними інституціями. Розрізняють шість груп небезпек: природні, техногенні, антропогенні, екологічні, соціальні, біологічні, які у свою чергу поділяються за конкретним джерелом і об'єктом впливу, способами впливу та наслідками, можливостям протидії небезпеці та ін.

¹ Чиркин В.Е. Современная концепция социального государства. *Современное государство: политико-правовые и экономические исследования*. 2010. С. 175–179. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-kontseptsiya-sotsialnogo-gosudarstva>

Реалізувати право на особисту безпеку нині досить проблематично, зважаючи на ряд обставин, перш за все війну, що розв'язала Росія проти України. У результаті російського вторгнення наша країна перетворилась на велике мінне поле, що є істотною загрозою всьому живому: зараз «250 тисяч квадратних кілометрів – а це більш ніж 40% території України – небезпечні для життя»¹.

У липні 2022 р. Комісар Ради Європи з прав людини Дуня Міятович опублікувала меморандум, присвячений темі наслідків війни в Україні для сфери захисту прав людини. У цьому документі сказано, що збройний напад Російської Федерації на Україну спричинив серйозні та масові порушення прав людини і міжнародного гуманітарного права, що мало катастрофічні наслідки для здійснення народом України практично всіх прав людини. «Зокрема, Комісаром було виявлено переконливі докази систематичних порушень права на життя, вчинених російськими військами, включаючи свавільні вбивства та насильницькі зникнення, а також порушення права на власність, включаючи масову руйнацію цивільної інфраструктури, порушення заборони катувань та жорстокого поводження, зокрема гендерного насильства та сексуального насильства, пов'язаного з війною та порушення права на свободу та безпеку, включаючи викрадення та свавільні затримання, або утримання осіб під вартою без зв'язку із зовнішнім світом»². У зв'язку з намаганням Росії досягнути своїх інтересів виключно через воєнну площину шляхом застосування сили, питання особистої безпеки залишається актуальним, і зрозуміло, що ця актуальність зберігатиметься ще впродовж багатьох років.

Але війна – це не єдина загроза особистій безпеці. Загрозою є й нинішня економічна ситуація. Найбільш уразливі групи населення особливо гостро відчувають потребу в

¹ Халілов Р. Увага, міни! Як війна перетворила Україну на велике мінне поле, і що з цим робити. 2023. 21 березня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/03/21/7394308/>

² Меморандум «Про наслідки війни в Україні у сфері захисту прав людини». 2022. 27 червня. URL: <https://rm.coe.int/-/1680a7390c>

безпеці. Загрозою є також зростання кількості злочинів та інших правопорушень. До того ж держава сама в деяких випадках змушена обмежувати особисту свободу громадян, що негативно позначається на їх безпеці. Зазначені обставини змушують вести пошук ефективних способів боротьби з небезпекою, які держава має постійно удосконалювати.

Особисту безпеку зазвичай розглядають як законодавчо закріплене та гарантоване державою соціальне благо, що дозволяє людині безпечно здійснювати свої права та свободи. Тобто ця правова категорія являє собою складне системне утворення, що охоплює правове забезпечення, захищеність і реалізацію усієї сукупності прав і свобод людини і громадянина.

Особиста безпека передбачає відсутність будь-яких загроз для людини, використання громадянами всіх, передбачених конституцією, громадянських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав, верховенство закону, юридичну рівність та справедливість.

Перш за все правом має охоронятись життя та здоров'я людини, що є не лише біологічною основою її існування, а й соціальною цінністю. Наявність цих благ є необхідною передумовою повноцінного існування в суспільстві. Будучи позбавленою фізичної свободи, людина, залежно від того, в яких формах це позбавлення застосовується, може швидко втратити здоров'я та й саме життя. Вся діяльність держави, у тому числі її правоохоронних органів, має бути звернена насамперед до людини, її інтересів, прав та свобод. Адже особиста безпека залежить не тільки від волевиявлення самої людини, а й від ефективності законодавчої, виконавчої та судової влади в державі, від створення таких умов, за яких людина зможе найбільш повно реалізувати свої права та свободи, мати потенціал подальшого розвитку своїх здібностей у суспільстві та бути захищеною при реалізації своїх прав, свобод та законних інтересів. Відповідно ст. 3 Конституції України передбачає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека

визнаються найвищою соціальною цінністю¹. При цьому однією з функцій держави традиційно є співробітництво з іншими державами для забезпечення безпеки громадян. З появою нових загроз і викликів доводиться шукати нові підходи до їх вирішення².

У сучасному світі людина перебуває у фокусі практично всіх небезпек, оскільки від будь-яких деструктивних соціально-політичних, екологічних, етнічних і технічних подій страждає не лише суспільство, а й кожна людина. У безпеці має бути й сама держава. Держава ж може бути в безпеці лише за дотримання наступних умов: її територія не перебуває під загрозою; громадяни відчувають себе в безпеці незалежно від того, в якому районі вони живуть, їх існування і розвиток гарантовано, а їхні права і свободи захищені; влада є суверенною та існує відповідно до конституції³. Нездатність влади забезпечити особисту безпеку кожному громадянину (у результаті війни, бунту, злочинності тощо) призводить до зниження рівня легітимності влади.

Однією з умов особистої безпеки є безпека світової спільноти загалом. Проблема безпеки світової спільноти включає питання збереження та підтримки миру, міжнародної політики недопущення ескалації конфліктів та розгортання локальних воєн, скорочення зброї масового знищення та звичайних озброєнь, заборони на певні види озброєнь та повної ліквідації їх запасів тощо.

Можливості досягнення особистої безпеки істотно залежать від безпеки всього суспільства. У суспільстві реалізується спільна життєдіяльність людей, об'єднаних спільними цінностями, інтересами та цілями. Однак така

¹ Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141: станом на 01 січ. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

² Tymoshenko V.I., Maksymov S.I., Makarenko L.O., Kravchenko O.S., Kravchenko S.S. Threats to human rights in a globalized world. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10 (39). P. 9–15. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.1>

³ Gierszewski J. The Image of People and Property Security Personnel as Perceived by the Residents of Słupsk city. *Security Dimensions*. 2018. Vol. 28. P. 35–50. doi: 10.5604/01.3001.0013.1613

єдність є можливою лише тоді, коли політична влада в особі держави створює для цього необхідні умови, що дають можливість громадянам задовольняти свої законні інтереси, брати активну участь у політичному житті та вільно реалізувати свій творчий потенціал.

На можливість досягнення особистої безпеки впливає рівень розвитку правової системи, економіки, політики, ідеології. Вирішальна роль при цьому відводиться політико-правовим засобам – політичному режиму, розвинутому законодавству, дієвому механізму правореалізації, високому рівню правової свідомості. Сама лише наявність правових норм, що закріплюють права громадян на життя, здоров'я, свободу, аж ніяк не означає, що кожному громадянину автоматично гарантується особиста безпека. Такі норми є необхідною, але недостатньою умовою для реальної безпеки особистості в практиці суспільних відносин. Основним юридичним засобом забезпечення особистої безпеки є правозастосування, що здійснюється органами або посадовими особами на стадії порушення особистої безпеки з метою її захисту та відновлення. Суб'єктом правозастосування є наділений відповідною компетенцією активний учасник правозастосовних відносин, якому належить головна роль у розвитку і просуванні цих відносин у напрямі вирішення конкретних життєвих ситуацій за допомогою актів застосування права. Здійснення багатьох, встановлених Конституцією України та законами України, прав і свобод може бути досягнуто лише внаслідок правозастосування. Це стосується усіх тих випадків, коли для здійснення того чи іншого права громадянин повинен буде вступити у правові відносини з державним органом, посадовою особою чи організацією, які компетентні задовольнити його конкретні претензії на користування певними соціальними благами та його вимоги щодо особистої безпеки.

На жаль, нині стан справ із забезпеченням особистої безпеки в Україні залишає бажати кращого. Економічна ситуація, соціальні протиріччя, що загострюються,

злочинність, а особливо російсько-українська війна є неабиякою загрозою особистій безпеці.

Величезною загрозою особистій безпеці є злочинність. Результати новітніх емпіричних досліджень переконливо свідчать про подальший розвиток теорій, які вбачають основну причину злочинності та окремих її видів у самій структурі суспільства, у соціально-економічній нерівності, у культурі, у способі існування конкретних спільнот. Враховуючи нинішні реалії, слід визнати, що соціологія злочинності зараз вельми актуальна.

Соціологія злочинності (англ. *sociology of criminality*) – це галузь юридичної соціології (наукового напрямку соціології і правознавства), яка досліджує злочинність із погляду на юридичний, соціологічний, психологічний, психіатричний, антропологічний та інші її аспекти. Предмет дослідження соціології злочинності у вітчизняній науці співпадає з предметом дослідження кримінології. Методологічну основу соціології злочинності становлять поняття і категорії загально-соціологічні, соціально-психологічні, соціології особистості та поведінкової психології.

Світова наука розглядає кримінологію саме як соціологію злочинності – найбільш розвинуту частину девіантології. Девіантологічний підхід набув поширення в європейській кримінологічній літературі. Злочин є різновидом девіантної поведінки з погляду на соціологію. Однак для соціології має значення будь-яка девіантна поведінка, а для соціології злочинності значущою є лише та девіантна поведінка, яка є різновидом поведінки правової, яка підконтрольна свідомості та волі індивідуальних або колективних суб'єктів, передбачена нормами права і така, що тягне за собою юридичні наслідки¹.

Зарубіжна кримінологія, насамперед англо-американська, протягом значної частини своєї історії розвивається як

¹ Тимошенко В.І. Соціологія злочинності. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право* / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2019. С. 412–415.

соціологія кримінальної поведінки. У науці про злочинність у США традиційно переважає соціологічна парадигма і соціологічна методологія, хоч і використовуються досягнення інших галузей знань. Нині кримінологія, як зарубіжна, так і вітчизняна, є міждисциплінарною сферою інтересу низки соціальних наук, вона спирається на результати досліджень фахівців різних галузей знань.

Термін «злочинність» стосується сукупності актів поведінки, діянь, значущих для соціуму. Водночас він свідчить про оцінку певних категорій таких діянь як кримінальних правопорушень. Отже, злочинність можна розглядати як єдність об'єктивного і суб'єктивного, тобто соціально значущих актів поведінки і діяльності держави, вираженої у кримінальному законі.

Тривалий час злочин і злочинність розглядали як соціальне явище. Нині ж ми не можемо погодитись із визначенням злочинності як соціального явища. Злочинність лише породжується соціальними явищами і процесами, проявляється у масштабі всього суспільства, найповніше виявляє себе через масу злочинів.

Поняття «злочин» держава визначає у кримінальному законі. Злочин – це завжди винне діяння осудного суб'єкта, який досяг певного віку, в якому він може усвідомлювати значення своїх вчинків і керувати ними. Така ознака, як належність до соціальних явищ, яка завжди присутня у цьому понятті, не дозволяє розмежувати злочинність і злочин, девіантність, взаємодії у соціумі. Використовуючи цю ознаку, можна говорити про генезис злочинності, а не про її поняття.

Що ж є соціальними явищами? Це всі ті аспекти соціального життя, які є результатом спільної діяльності людей, що є прямим наслідком сформованих нині та в попередній період відносин між людьми. Соціальним явищем можна визнати певний окремий злочин, водночас не кожен злочин обов'язково є наслідком відносин між людьми, він може бути навіть психологічною потребою неосудної людини. Про попередні відносини між людьми не йдеться у випадку вчинення необережного злочину.

Доречно врахувати й ту обставину, що явище у філософії – це прояв, вираження сутності, те, у чому сутність виявляється. Феномен (грец. φαίνόμενον, від φαίνεσθαι – бути видимим, здаватися) – явище, предмет, даний у чуттєвому спогляданні (у досвіді, що досягається за допомогою відчуттів). Феномен принципово відрізняється від ноумена, який залишається за межами досвіду і є предметом інтелектуального споглядання. Якщо терміном «ноумен» позначають приховану сутність предмета або явища, досягнути яку можна хіба що під час його глибокого вивчення, осмислення, умоглядного споглядання, то терміном «феномен» – результат впливу предмета на органи чуття, зовнішній прояв якоїсь речі, помилково сприйнятий як її сутність. Феноменом також називають незвичайне, рідкісне явище, винятковий факт¹.

Головною і найбільш істотною ознакою злочинності є сукупність злочинів, їхня повторюваність. Якщо широкого поширення набув якийсь один злочин, наприклад шахрайство, у такому разі не можна говорити про злочинність, це буде лише широко поширене шахрайство. А от якщо мають місце масове шахрайство, розбої, грабежі, вбивства тощо і все це повторюється, то це вже злочинність. Отже, не буде коректним твердження, що злочинність – соціальне явище. Це сукупність соціальних явищ. Злочинність доцільно розглядати саме як сукупність злочинів одного або кількох видів, які мають масовий характер і закономірно повторюються у країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу².

Водночас слід визнати, що злочинність невіддільна від суспільства. Кількість злочинів, їх види задані організацією суспільства, злочинність – необхідний наслідок його організації. Суспільство створює можливість скоєння злочину. Злочинець реалізує цю можливість, він є лише знаряддям, проявом властивостей і характеристик суспільства.

¹ Лопухов А.М. Словарь терминов и понятий по обществознанию. URL: <http://ponjatija.ru/taxonomy/term/783>

² Тимошенко В.І. Соціальна основа злочинності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 2. С. 35–36.

Злочинність також можна пояснити як порушення соціалізації, коли людина або не засвоїла (чи не сприйняла) загальновизнані соціальні норми, або засвоїла лише негативні норми, які засуджуються у суспільстві. З'ясувати, чому так відбувається – це завдання низки наук, насамперед кримінології. Кримінологія має попереджати суспільство і державу про небезпеку, що їм загрожує через злочинність. Тобто ця наука має давати прогноз. Кримінологія не повинна виправдовувати злочинців, а лише пояснювати їхню поведінку із наукових позицій. Кримінологічний образ злочинця і злочинності обов'язково повинен переважати над їхніми образами, створеними завдяки суспільним уявленням і політичним впливам.

Без сумніву, соціологічна характеристика злочинності прямо пов'язана із соціоструктурною організацією суспільства, його соціально-політичною структурою, специфікою організації політичних, соціальних, економічних інститутів, традиціями, звичаями, мораллю тощо. Специфіка і рівень злочинності, як відомо, визначаються культурними цінностями і соціальними цілями та ідеалами, що домінують у тому чи іншому суспільстві. Зі зміною таких цінностей та ідеалів змінюється і поняття про злочинність. Нестабільні і непродумані трансформації економічної, політичної, соціальної і культурної сфер життя, порушення принципу рівності, несправедлива приватизація, різке соціальне розмежування, безробіття, інфляція, корупція, бідність, конфлікти у суспільстві – все це слід розглядати як соціальну основу злочинності. Бездіяльність держави є основною детермінантою злочинності. На місце відсутнього правового регулювання суспільних відносин завжди приходить кримінальне його регулювання. Держава має належним чином виконувати всі свої функції. Лише комплексний вплив на всі сфери суспільного життя може істотно зменшити ймовірність злочину і знизити показники злочинності. Детермінанти злочинності пов'язані переважно із самим суспільством, із його найгострішими суперечностями, із соціальною несправедливістю і соціальною нерівністю, що нездоланні за

умов нинішнього соціального простору. Деякі протиріччя історично долаються або мінімізуються, але з'являються все нові та нові кримінологічно значущі антагонізми, які детермінують злочинність. Світ змінюється. Змін потребує і юридична наука. Дослідження нових викликів і загроз потребують нових підходів. Через це соціологія злочинності, яка всебічно досліджує свій предмет, має істотні перспективи розвитку¹.

Значна роль у забезпеченні безпеки людини належить кримінально-правовому регулюванню, реалізації охоронної функції кримінального права. Організація кримінально-правової охорони захищеності людини від злочинних посягань являє собою лише частину багатопланової проблеми забезпечення безпеки особи. Трагічні події останнього часу, зокрема російсько-українська війна, тероризм, зростання показників злочинності, корупція, а також сумніви щодо здатності працівників правоохоронних органів забезпечити безпеку громадян викликають необхідність вирішення таких проблем, як співвідношення конституційних прав на свободу (з одного боку) і гарантій безпеки та ефективності засобів забезпечення безпеки, що нині застосовуються (з іншого боку). Адже заради безпеки людини її свобода може бути обмежена².

Нерідко під гарантіями розуміють механізм охорони та захисту прав особистості. Однак це різнопланові явища. Механізм охорони та захисту прав особи є більш широким поняттям, ніж гарантії. Гарантії – це засоби, а охорона та захист – діяльність компетентних державних органів та громадських організацій з використанням зазначених засобів. По суті гарантіями є система умов, які забезпечують задоволення інтересів людини, у тому числі й її безпеку.

¹ Тимошенко В.І. Соціологія злочинності у сучасному світі. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2021. Том 32 (71). № 5. С. 60. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2021.5/11>

² Warning Terrorist Threat Spreading to Increasing Number of Countries, Security Council Presidential Statement Stresses Need for Comprehensive, Consistent Counter-Strategy. URL: <https://press.un.org/en/2022/sc15141.doc.htm>

Виходячи із реалій сьогодення, нині чинне кримінальне законодавство потребує реформування. Гуманним і справедливим у сфері кримінально-правових відносин зараз є не одностороннє послаблення особам, які вчинили злочин, завдали шкоди і страждань людям, а дотримання прав і законних інтересів постраждалих осіб. Виправданими були б більш тяжкі покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини, наприклад за терористичний акт. Нині світ стикається з такими викликами, як недовіра правових норм, криза національної ідентичності, фінансова нестабільність, безробіття та відсутність функціональної безпеки. Ці проблеми перетворюють суспільство на сприятливе середовище для глобального тероризму. Останній же являє собою соціальну проблему, яка поширюється в соціальній структурі суспільства, впливає на безпеку людини в медичних, соціальних, політичних, продовольчих, економічних і екологічних вимірах. Це загроза, яка руйнує все як на особистому, так і на політичному фронтах¹.

Діяльність щодо забезпечення безпеки особистості передбачає врахування психологічної складової її реагування на вплив небезпечного навколишнього середовища. Психологічну безпеку особистості можна розглядати як стан захищеності її психіки від дії різноманітних інформаційних факторів, що перешкоджають або ускладнюють формування та функціонування адекватної орієнтовної основи соціальної поведінки людини, а також адекватної системи її суб'єктивних відносин з навколишнім світом та собою. Психологічна безпека спрямована на збереження психічного здоров'я, а значить і безпеки загалом.

Істотну загрозу безпеці людини складає несправедливість. Обурення несправедливістю може спонукати людей на активні дії щодо відновлення справедливості всіма доступними способами. Враховуючи динамізм справедливості, а також її відносний характер, необхідно чітко

¹ Goswami S., Bhatia K. International Terrorism: the conceptual dimensions. *World Affairs: The Journal of International. Issue.* 2020. Vol. 24 (3). P. 110–129. <https://www.jstor.org/stable/48590646>

усвідомлювати, що справедливість містить елементи несправедливості, частка яких залежить від рівня розвитку суспільства (правових, моральних, економічних, політичних та інших відносин). Якщо існує критерій визначення об'єктивної основи справедливого, то ним може бути лише сама людина, її законні інтереси, права і свободи, зокрема право на безпечне існування. Відповідно справедливість права полягає у його відповідності головним напрямам соціального прогресу, у забезпеченні поступального руху суспільних відносин шляхом закріплення прав та обов'язків їх учасників, пропорційних досягнутому ними рівню.

Суспільство загалом може безконфліктно існувати лише в тому випадку, якщо воно забезпечує безпеку своїх членів, створює для цього спеціальні механізми, використовує певні ресурси. Особиста безпека забезпечується багатьма нормами різних галузей права. Забезпечення особистої безпеки є необхідною передумовою реалізації всіх інших суб'єктивних прав громадян. Більшість суб'єктивних обов'язків також можна виконати також лише за умов особистої безпеки.

Особисту безпеку людини та громадянина можна розглядати як особливий вид безпеки особистості, що передбачає комплекс закріплених в основному законі та інших законодавчих актах суб'єктивних прав на життя, фізичну свободу та недоторканність, честь та гідність, що забезпечуються діяльністю держави від протиправних посягань з боку будь-кого.

Обов'язок гарантувати державний захист особистої безпеки покладається у першу чергу на державу, яка мусить створювати систему захисту прав і свобод, до якої було б включено парламентські та президентські структури, судові та адміністративні органи, а також встановлювати чіткі юридичні процедури такого захисту.

Особиста безпека зміцнюється і забезпечується багатьма нормами різних галузей права, проте особливе місце у правовому регулюванні займають норми конституційного, кримінального та адміністративного права. Специфіка юридичних гарантій особистої безпеки полягає в тому, що

захищаючи особисту безпеку законослухняних громадян часто доводиться обмежувати не лише права і свободи правопорушників у ході примусового впливу на останніх, а й права та свободи самих законослухняних громадян. Процедура та межі цього примусового впливу мають бути чітко визначені у законодавстві.

3.2. Сучасне праворозуміння. Соціологічна теорія як складова широкого розуміння права.

Проблема праворозуміння є однією із найважливіших проблем сучасної теорії права. Єдине розуміння права досі відсутнє. Правильне розуміння природи цього складного соціального феномену є необхідним не лише для науки, а й для практики, особливо сучасної, коли ст. 1 Конституції України проголошено, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава»¹.

У науковій літературі можна зустріти безліч визначень права. Будь-яке наукове, неідеологізоване визначення робить свій внесок у розуміння права на різних рівнях його узагальнення, підкреслює найбільш характерні прояви права, його сутнісні ознаки на відповідних етапах розвитку і тим самим наближає нас до істини у цьому питанні. Наближення до справжнього розуміння права нині є продуктивним у двоєдиному напрямі: сприйнятті стійких теоретичних його характеристик протягом усієї історії вчень щодо сутності права та його сучасного реального буття у трьох іпостасях, а саме правосвідомості, нормативному масиві (законодавстві) та правовідносинах. Якщо правосвідомість та правовідносини являють собою динамічну сторону права, то норми – його статичний стан, те, що називають «правом у книгах», що найбільш рельєфно виражається в сучасних конституціях правових держав і свідчить, що в основі права лежить справедливість. Цей термін характеризує право на найвищому сутнісному рівні його розуміння².

Щоб зрозуміти сутність права, необхідно охопити та вивчити всі його зв'язки та сторони. За словами М.І. Козюбри, висвітлення праворозуміння з суто наукового погляду, без урахування ціннісних установок і уявлень, є неправильним: «у вітчизняному (та й пострадянському загалом) правознавстві,

¹ Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141: станом на 01 січ. 2020. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

² Дробязко С.Г. Современное правопонимание и его акценты / С.Г. Дробязко. *Право и современность: сб. науч. тр.* Минск, 1998. С. 3.

що має під собою об'єктивні підстави, чимало питань, пов'язаних з цією проблемою, залишаються належним чином не з'ясованими»¹.

На розуміння права впливає безліч чинників – цивілізаційних, соціокультурних, ідеологічних, національних, міжнародних, економічних, політичних, моральних, релігійних тощо. Найбільш поширеним є ідеологічний чинник, тобто зміст праворозуміння визначають вихідні концептуальні ідеї. Світоглядна позиція суб'єкта, який пізнає право, зумовлює відповідний тип праворозуміння. Праворозуміння, в основі якого лежить юридико-світоглядний критерій (залежно від того, що є вихідним у розумінні права – наддержавно-природне, державне чи реально-життєве), очевидно зберігатиме свої домінуючі позиції і в найближчій історичній перспективі. Відповідно до цього критерію виокремлюють природно-правовий (юснатуралістичний), юридико-позитивістський (нормативістський) і соціологічний типи праворозуміння². Усі вказані типи присутні в сучасній науковій літературі, підтримуються та розвиваються своїми прихильниками.

Природно-правовий тип праворозуміння ґрунтується на положеннях доктрини природного права, яка передбачає, що крім позитивного права, яке створюється державою, існує природне право, що стоїть над ним, побудоване на ідеях свободи, моральності, справедливості та невідчужуваності природних прав людини. Згідно з цією доктриною, завдання держави полягає у забезпеченні прав людини, що здійснюється, зокрема, через їх закріплення у конституціях, інших законодавчих актах та шляхом практичних заходів щодо їх реалізації й захисту. Вказана доктрина розрізняє право (яке надається людині від природи) і закон (встановлений державою в нормативно-правових актах), причому право пов'язується з мораллю. Природно-правовий тип праворозуміння акцентує

¹ Козюбра М.І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М.І. Козюбра. *Право України*. 2010. № 4. С. 13.

² Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 32.

увагу на праві як духовному феномені, на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності, суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право просто немислиме¹.

Ідейно протилежним стосовно природно-правової доктрини є етатистський підхід до розуміння права, який виник і набув широкого поширення в межах класичної наукової раціональності. Прихильниками етатистського підходу наголошувалося, що право могло виникнути лише внаслідок державної діяльності. Для цього будь-яка норма, яка претендувала на статус правової, має бути опосередкована державою. На розвиток етатизму істотно вплинув науковий позитивізм. Піддаючи критиці вчення природного права, прихильники позитивізму стверджують, що право – це норми, створювані державою для задоволення людини. У позитивному праві духовна, абстрактно-раціональна сторона витісняється емпіричною.

Прихильниками наукового позитивізму в основу наукового знання пропонувалося закладати лише емпірично перевірені та підтверджені дані. Етатистська концепція сприймає право як сукупність норм, що отримали своє вираження у правових актах державної влади, що діють у межах конкретного суспільного утворення (подібним чином визнається наявність генетичного та функціонального зв'язку між правом і державою, чим частково пояснюється сутність права), тому в рамках даної теорії єдиним джерелом права визнається суверенна державна влада. Ця концепція набула поширення. Тривалий час в теорії права останнє розглядали як систему загальнообов'язкових, формально визначених норм, встановлених або санкціонованих державою. Право ототожнювалось із законом. Це юридико-позитивістський тип праворозуміння, що засновується на концепціях юридичного позитивізму.

Елементами системи права прихильники юридичного позитивізму визнають: норми права; субінститути права; правові інститути; підгалузі права; галузі права; великі галузеві утворення, що об'єднують групи галузей (приватне та

¹ Козюбра М.І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. С. 19.

публічне право, матеріальне та процесуальне право і т. ін.). Права людини тут є похідними від права позитивного, об'єктивного, яке встановлюється державою. При цьому представниками даного підходу не виключається можливість розгляду права у взаємодії з іншими суспільними явищами та визнання загальнолюдських цінностей ідейно-моральною основою юридичного права. Класики юридичного позитивізму, зокрема Дж. Остін, не заперечували повністю ідей природного права. Вони лише стверджували, що уявлення про природне право – це область моралі, а не юриспруденції. Відмітною ознакою цього типу праворозуміння є зосередження уваги на нормативно-інституціональних аспектах права, без яких такі його вимоги, як визначеність, передбачуваність, упорядкованість, стабільність тощо – недосяжні¹.

У юридичному позитивізмі ХХ ст. найбільш послідовну спробу обґрунтувати зобов'язальну силу юридичних норм було запропоновано в доктрині австрійського юриста, засновника правового нормативізму, теоретика правового позитивізму, професора Віденського, Кельнського, Женевського та Каліфорнійського університетів Ганса Кельзена (нім. Hans Kelsen, 1881–1973). Чиста теорія права в розумінні Г. Кельзена – це доктрина, в якій відсутні будь-які фрагменти, що не притаманні юридичній науці. Вчений стверджував, що юридична наука не повинна займатися соціальними передумовами і моральними витоками правових установ (як вважають прибічники даних теорій). На його думку, прерогатива юридичної техніки полягає у тому, щоб складати специфічний юридичний зміст права. При цьому Г. Кельзен намагався розмежувати значення юридичних та соціальних факторів як таких, що відповідно детермінують з логічною необхідністю і зумовлюють дію конституції ззовні. І хоча характер обох факторів якісно відрізняється, роль емпіричної реальності для визнання норми чинної виявляється тут аж ніяк не меншою, ніж роль ідеальної юридично-нормативної реальності. Підхід, що ставить ознаку

¹ Козюбра М.І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. С. 20.

дійсності норми у залежність від її «мінімальної дієвості», підпорядковує юридичну догматику соціології права¹.

Прихильники соціологічного типу праворозуміння переносять акцент із абстрактних ідеалів і нормативно-правових текстів у площину конкретного, динамічного функціонування права, його дії в реальному житті, насамперед у правовідносинах та юридичних рішеннях, без чого ідеали та юридичні тексти перетворюються на декларації й перестають бути правом². Право сприймається як суспільне явище, що утворюється в результаті впливу на нього різних соціальних факторів. Іншими словами, джерелом виникнення права є правові відносини, що поступово перетворюються на правові звичаї. На відміну від представників етатизму, прихильники соціологічного типу праворозуміння право сприймають не просто як керівне начало, що походить від держави, а як узагальнений підсумок правової взаємодії суб'єктів правовідносин, що утворюється в результаті реалізації ними своїх прав та обов'язків. У межах даного типу праворозуміння визнається відносна незалежність права від держави, оскільки лише деякі правові норми можуть бути офіційними джерелами права. Водночас вчені, що підтримують даний підхід, критикують позитивістів за вузький погляд на сутність права. На їхню думку, логічно невірно бачити сутність права у його нормативності, а систему права відповідно вважати системою норм. Система не може бути незалежною від свідомості людей, вона є результатом пізнання явищ та предметів дійсності за допомогою системного підходу. Право ж розглядають як єдину, цілісну конструкцію, що складається з безлічі інших елементів.

У 20-ті роки XX ст. у США виникла реалістична школа права, яка стала теоретичною опозицією позитивістській

¹ Рабинович С.П. Проблема предельных оснований права: взаимодополнительность нормативизма и юридической социологии. *Современные подходы к пониманию права и их влияние на развитие отраслевой юридической науки, законодательства и правоприменительной практики*. 2018. С. 216. URL: <https://www.amia.by/images/pages/activities/editorial-and-publishing-activity/electronic-versions/003.pdf>

² Козюбра М.І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. С. 20.

юриспруденції. Її поява пов'язана з розширенням суддівської свободи та уявленням про те, що закон – це не більше ніж матеріал, наданий у розпорядження суддів. Очевидним був також факт логічної невизначеності прецедентів, що дозволяло суддям знаходити обґрунтування протилежних рішень. Представники школи правового реалізму скептично ставились до «норм на папері». Право для них складається не з правил (закон і прецедент – це завжди правила), а є діяльністю осіб щодо вирішення конфліктів та рішенням суддів й інших адміністраторів у конкретних справах.

В основу вчення «реалістів» покладено біхевіористський (поведінковий) підхід до права, згідно з яким поведінку людини розглядають як сукупність реакцій організму на подразники зовнішнього середовища. Розрізняють два варіанти правового реалізму: помірний реалізм і крайній реалізм.

Відомим представником помірної реалізму був Ллевелін Карл Нікерсон (англ. Karl Nickerson Llewellyn, 1893–1962) – американський правознавець, автор праць «Юриспруденція: реалізм у теорії та на практиці», «Трохи реалізму про реалізм». Вчений визнавав наявність норм права («паперових норм», які містяться в законах і прецедентах), але вважав, що суд може або брати їх до уваги, або ігнорувати. Впевненості норма права не дає. Зводив розуміння права у правозастосовчій діяльності до результатів цієї діяльності.

Прихильником же крайнього реалізму вважається Джером Нью Франк (англ. Jerome New Frank, 1889–1957) – американський юрист, автор роботи «Право і сучасна свідомість». Свою концепцію характеризував як «конструктивний скептицизм». Д. Франку притаманний «скепсис стосовно фактів», які враховуватиме суддя під час розгляду справи. Найбільше у нього сумнівів щодо показів свідків, які можуть просто помилятися. А судді, як і присяжні, можуть мати упереджені думки, часто навіть неусвідомлені ними самими. Суддя вирішує конкретну справу не на основі правових норм або інших логічних доводів, а на основі інтуїції, симпатії чи антипатії, ірраціональних імпульсів, тобто

факторів «глибинної психології». Посилання на норму – це лише данина міфологічним уявленням про право як стабільну нормативну систему, робиться воно лише після того, як рішення фактично сформувалось у свідомості судді. Тому право є залежним від особистості судді, який розглядає справу, воно завжди зберігає відтінок невизначеності.

Соціологічну теорію права розвивав і Натан Роско Паунд (англ. Nathan Roscoe Pound, 1870–1964). Р. Паунд вивчав право на юридичному факультеті Гарвардського університету, згодом став адвокатом, комісаром з апеляційних справ Верховного суду штату Небраска (США), деканом юридичного факультету цього штату, професором права Північно-Східного університету в 1907–1909 рр., Чиказького університету в 1909 р. У 1910–1947 рр. працював у Гарвардському університеті. Потім був радником міністерства юстиції Тайваню. З 1949 р. – професор права Каліфорнійського університету. Основні роботи Р. Паунда: «Юриспруденція» (в 5-ти т., 1959), «Сучасна правова теорія», «Соціальне управління за допомогою права».

Р. Паунд запропонував розмежовувати право в дії та право в книгах (теоріях). Бачив істотні відмінності між наступними фактами: текстом закону і тим, як на підставі цього тексту діють суди; між нормами права і фактичною поведінкою громадян; між метою закону і фактичними наслідками його прийняття.

Р. Паунд обґрунтував теорію соціальної інженерії, де порівняв юристів з інженерами. Соціальні інженери повинні побудувати таку структуру в суспільстві, яка забезпечує максимальне щастя та мінімальні тертя. Згідно з Р. Паундом, право – це соціальна інженерія, що означає баланс між конкуруючими інтересами в суспільстві», в якій прикладна наука використовується для вирішення індивідуальних та соціальних проблем. У кожного є свій індивідуальний інтерес, він вважає його вищим за всі інші інтереси. Метою закону є створення балансу між інтересами людей¹.

¹ Sociological School of Jurisprudence. 2019. URL: <https://blog.ipleaders.in/sociological-school-of-jurisprudence/>

Під впливом філософії прагматизму, Р. Паунд визнав за необхідне розглядати корисність, практичне значення права для суспільства, а не розмірковувати про його ідеальну природу. Право розглядав як форму соціального контролю над поведінкою людей поряд із релігією, мораллю, звичаями тощо. Виділяв три групи інтересів, які закріплює право: публічні інтереси (інтереси держави); індивідуальні інтереси (інтереси особи та сім'ї, субстанціональні інтереси, до яких належить власність, свобода заповіту, свобода договорів); суспільні інтереси (інтереси безпеки, ресурсів, суспільної моралі). Розмежовував три виміри права: правопорядок, тобто режим встановлених відносин, що підтримується систематичним застосуванням примусу з боку держави; сукупність нормативно-правових актів; процес відправлення правосуддя, який може здійснюватися або на основі іншого розуміння права, або самотійно. Метою права вважав примирення суперечливих інтересів, об'єднання суспільства.

Яскравим представником французького правового реалізму, заснованого на соціологічних традиціях і аргументах, був Франсуа Жєні (фр. François Gény, 1861–1959) – видатний французький правознавець, професор Діжонського університету та університету в м. Нансі. Його основна робота «Наука і техніка позитивного приватного права»¹.

Філософську концепцію Ф. Жєні можна було б узагальнено назвати, використовуючи термінологію самого автора, як філософія «здорового глузду». Свій власний підхід він характеризував як «поміркований реалізм». Вважав, що розвиток юридичної науки відбувається під впливом спонтанної дії уваги людини. Загалом же вона розвивається майже автоматично, виникаючи в свідомості цивілізованої людини.

Первинною ланкою або етапом виникнення проблеми права, на думку Ф. Жєні, є психологічний компонент. Мова йде про те, що при розгляді права власності або зобов'язань на підставі договору, вирішенні правових спорів, насамперед

¹ Gény F. Science et technique en droit privé positif: nouvelle contribution à la critique de la méthode juridique / François Gény. 3: *Élaboration technique du droit positif*. Paris: Recueil Sirey, 1921. XVI, 522 p.

розглядаються емоції, почуття чи схильності (бажання, пристрасті), переконання або волевиявлення, інстинкти або звички. Образи поступово перетворюються на ідеї, які будуть збережені пам'яттю, упорядковані та ієрархізовані всіма можливими способами. Такою є перша стадія інтелектуальних операцій розвитку права. Це, власне, і є поняття права. Мова йде про те, що інтереси та потреби, як відображення психологічних реалій буття людини, раціоналізуються та впорядковуються за допомогою інтелекту. Тобто поняття права утворюється внаслідок фіксації у вигляді ідей тих інтересів, що зумовлені психологічним життям людини, та розмежування, врівноваження цих інтересів. Другий елемент інтелектуального процесу формування права полягає у нормах права, які, згідно з концепцією Ф. Жені, являють собою «утвердження співвідношення переважання чи еквівалентності інтересів, що впливають із психологічних реальностей, вже визнаних і раніше переведених в ідеї (норма права)»¹. Третім елементом процесу створення права є правова система. Четвертий елемент виникає на тій стадії, коли юристи починають створювати правові поняття без урахування тих обставин реального життя, з якими їх первинне виникнення було пов'язане. Сенс усього цього процесу Ф. Жені бачив у тому, щоб поступово перетворити етичні та економічні елементи, що лежать в основі юриспруденції, на логічні елементи, які здатні забезпечити верховенство права, – остаточну мету всієї цієї організації.

Вчений обґрунтував відносність і технічний характер джерел права, їх нездатність повною мірою виконувати адаптацію юридичних правил до умов реального суспільного життя. Запропонував ефективну схему правової інтерпретації, яка демаркувала б складові позитивного права – науку і техніку, які, на його думку, виявляють особливості дихотомії між «данністю» і «сконструйованим».

¹ Gény F. Science et technique en droit privé positif: nouvelle contribution à la critique de la méthode juridique / François Gény. 1: Introduction, Première Partie: position actuelle du problème du droit positif et éléments de sa solution. Paris: Recueil Sirey, 1914. P. 122.

За словами Ф. Жені, у тих випадках, коли є прогалина в позитивному праві, суддя вдається до вільного судового правознаходження. Спочатку в судді виникає певна ідея щодо рішення, потім відбувається звернення до данності, знання про яку надаються наукою. Данність охоплює кілька аспектів: природний, історичний, раціональний, ідеальний. Потім рішення моделюється на основі наявних потреб правопорядку, якому вказане правило має відповідати. Далі у справу вступає «техніка», тобто рішення оформляється належним чином. Як бачимо, Ф. Жені прагне розмежувати науку права і техніку вироблення норми права. Право, як наука, має свій предмет – потреби людей у вигляді відносин, що спираються на реалії суспільного життя. Метою права є реалізація об'єктивних вимог справедливості. Юридична ж техніка, будучи формою, здатною до вільного саморозвитку, значною мірою залишається штучною. Завдяки юридичній техніці юрист може виділити норми із природи речей та об'єктивної реальності, при цьому прагне отримати абстрактні загальні поняття щодо складових права. Вважав, що способи, до яких вдаються юристи при конструюванні права, навіть якщо вони є штучними творіннями розуму, все ж мусять відображати реальність. Кожна юридична конструкція повинна чітко відображати відносини між людьми, на які вона посиляється¹.

Ф. Жені обґрунтував низку вимог щодо процедури формулювання юридичних правил. Зокрема, правила поведінки, що розробляються, мають бути такими, які можна застосовувати як до передбачуваних обставин, так і до непередбачуваних. Правила поведінки повинні точно відповідати фактам. Вони здатні долати можливу протидію в їх реалізації, призводити до швидких і точних результатів, передбачати доступні засоби своєї реалізації, тобто бути малозатратними. Ці правила мають бути здатними відтворювати складні суспільні явища зрозумілою мовою².

¹ Жени Ф. Законодательная техника в современных гражданско-правовых кодификациях. *Журнал Министерства юстиции*. 1906. Кн. 8. С. 128.

² Там само. Кн. 9. С. 175.

Таким чином, у Ф. Жені йшлося про соціально-психологічні реалії права, оскільки його інтерпретація психологічних реалій включає насамперед те, що називається мотивами соціальної поведінки – етичними та економічними. За цією ж схемою побудована соціологія права М. Вебера.

Впливовим теоретичним напрямом у західній соціології 1950–1960-х років став структурний функціоналізм Толкотта Парсонса (англ. Talcott Parsons, 1902–1979) – представника американської соціологічної школи, одного з творців сучасної теоретичної соціології. У межах цього напрямку склався своєрідний підхід до аналізу правових інститутів. На думку Т. Парсонса, еволюція суспільства супроводжується процесом структурної диференціації. У соціальній системі поступово формуються підсистеми, що спеціалізуються на виконанні певних функцій. При цьому Т. Парсонс виділяє соціетальне співтовариство, як підсистему суспільства, що забезпечує його цілісність та інтеграцію. Генералізована правова система, що виникає в рамках соціетального співтовариства, руйнує всі статуси, що традиційно сформувалися, і забезпечує універсальну систему прав та обов'язків, що складає найважливішу особливість сучасного суспільства¹.

Одному з учнів Т. Парсонса, американському соціологу Роберту Кінгу Мертону (ім'я при народженні – Meyer Robert Schkolnick, 1910–2003) належить відчутний внесок у юридичну соціологію: розробив концепцію явних та прихованих функцій соціальних груп і концепцію аномійних соціальних структур. Р.К. Мертон підвів класичний функціоналізм до розуміння конфлікту, доповнив його інтеграційну схему функціоналізмом переходу, який дозволяє зрозуміти, що в системі є не тільки функціональне, а й дисфункціональне, дезорганізуюче, що викликає конфлікт, і що потрібні зміни для досягнення рівноваги². Кращим

¹ Parsons T. Evolutionary universals in society. *American Sociological Review*. 1964. Vol. 29. № 3. P. 353.

² Tirado Acero M. La sociología jurídica desde sus fundamentos sociológicos. *Prolegómenos. Derechos y Valores*. Bogotá (Colombia), 2010. Vol. 13. № 25. P. 280. URL: <https://www.redalyc.org/pdf/876/87617271016.pdf>

прикладом структурного функціонального аналізу, здійсненого Р. Мертоном, є його теорія аномії¹.

Терміном «аномія» (від грец. ἀ – негативна частка, νόμος – закон; букв. беззаконня, безнормність) позначають порушення в ціннісно-нормативній системі суспільства, за якого спостерігається низький ступінь впливу соціальних норм на поведінку індивіда, певні сфери суспільного життя, типи соціальних відносин і поведінки людей випадають з кола нормативного регулювання, відсутні необхідні для цього норми або значна частина населення не вважає обов’язковим дотримуватись чинних норм. Вказаний стан є проявом соціальної патології.

Положення теорії аномії використовуються у зв’язку з дослідженнями такого виду делінквентної поведінки, як злочинна. Одна з головних ідей Р.К. Мертона полягає в тому, що основною причиною злочинності є протиріччя між цінностями, на досягнення яких суспільство спрямовує людей, і можливостями їх досягнення за правилами, що встановлені суспільством. Як наслідок, людина, що не змогла отримати певні цінності за наявними правилами, починає заперечувати ці правила і прагне отримати бажане за будь-яку ціну. На його думку, антисоціальна поведінка набуває значних масштабів лише тоді, коли система культурних цінностей звеличує певні символи успіху, загальні для населення в цілому, в той час як соціальна структура суспільства жорстко обмежує або повністю усуває доступ до апробованих засобів оволодіння цими символами для більшої частини того ж самого населення².

У 1980-ті роки у західній соціології відбувається певне відродження інтересу до теорії Т. Парсонса і формується

¹ Мертон Р.К. Социальная структура и аномия. Социология преступности (Современные буржуазные теории); Пер. с франц. Е.А. Самарской. Редактор перевода М.Н. Грецкий. Москва: Изд-во «Прогресс», 1966. С. 299–313). URL: http://scepsis.net/library/id_632.html

² Тимошенко В.І. Аномія. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 22–25.

неофункціоналізм як теоретичний напрям. У сучасному неофункціоналізмі можна виділити дві основні гілки: американську, на чолі з Дж. Александером, і німецьку, очолювану Н. Луманом. У роботах послідовників американської версії неофункціоналізму обговорювалися різноманітні проблеми соціальних змін, соціології культури, соціології політики. При цьому правовій сфері, як правило, приділялася не надто пильна увага. Більшого значення питання соціології права набувають в теорії Нікласа Лумана (нем. Niklas Luhmann, 1927–1998) – німецького соціолога, творця оригінальної теорії суспільства, класика соціології ХХ століття. На думку Н. Лумана, соціальна еволюція насамперед характеризується посиленням диференціації суспільства. Він пояснює відмінність між сегментарною та несегментарною диференціацією. Якщо сегментарна диференціація означає поділ суспільства на елементи, що виконують ідентичні функції, то несегментарна диференціація передбачає виділення елементів з різними функціями. У свою чергу, несегментарна диференціація може бути ієрархічною чи функціональною. У першому випадку елементи соціальної системи стратифіковані, а в другому між ними встановлюється функціональна взаємозалежність.

У своїй еволюції людське суспільство послідовно проходить етапи сегментарної, ієрархічної та функціональної диференціації. У суспільстві загалом переважає функціональна диференціація, хоча зберігаються й певні елементи попередніх двох типів. Згідно з Н. Луманом, у суспільствах, організованих за принципом ієрархічної диференціації, не існує автономної правової системи. На сферу права в таких суспільствах визначальний вплив має політична система¹. Лише за умов функціональної диференціації політика, економіка, право, наука виділяються як самореферентні системи, кожна з яких розвивається відповідно до власної логіки. Н. Луман прагне продемонструвати, що кожна з підсистем функціонально

¹ Масловская Е.В., Масловский М.В. Социологические теории права. *Социологический журнал*. 2005. № 1. С. 13. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologicheskie-teorii-prava>

диференційованого суспільства «бере участь у соціальній комунікації, проте знаходить власний спосіб формування елементів, у якого немає еквівалента в навколишньому середовищі»¹.

Правова комунікація істотно відрізняється від комунікації в економічній чи політичній сфері, оскільки система права має власний критерій виділення того, що є предметом комунікації. Таким критерієм виступає бінарний код «правове/неправове». На думку Н. Лумана, система права лише спостерігає інші підсистеми суспільства. При цьому право є «нормативно закритою, але когнітивно відкритою системою»². Хоча система права може реагувати на вплив економічної чи політичної систем, такий вплив переосмислюється у її власних категоріях. Економіка і політика, що є для системи права частиною її довкілля, неспроможні визначати зміст правової комунікації³.

Н. Луман наголошує на часовому вимірі як основі функціональності права: «Навіть якщо окрема комунікація триває лише коротку мить, краще кажучи, коли вона долає межі тієї миті, в якій вона виникла, вона потребує того, щоб визначити себе стосовно часу шляхом зворотного зв'язку, іншими словами, шляхом ставлення як до минулих, вже закінчених комунікацій, так і до ймовірних з'єднань у майбутньому. У цьому сенсі кожна комунікація пов'язує час, оскільки визначає стан системи, яку наступна комунікація повинна прийняти»⁴. Наявність правил допомагає підтримувати це пов'язування часу між минулим і майбутнім: функція норм полягає в «спробі передбачити, щонайменше на рівні очікувань, все ще невідоме, повністю невизначене майбутнє»⁵. Завдяки своїй здатності пов'язувати час, тобто

¹ Luhmann N. The unity of the legal system. Autopoietic law: A new approach to law and society / Ed. by G. Teubner. Berlin: De Gruyter, 1988. P. 19.

² Ibid. P. 20.

³ Масловская Е.В., Масловский М.В. Социологические теории права. С. 13. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologicheskie-teorii-prava>

⁴ Luhmann N. Law as a Social System. Oxford, 2004. P. 143–144.

⁵ Ibid. P. 147.

поєднувати минулі та майбутні комунікації на основі нормативних очікувань, правова система здатна до розв'язання конфліктів, що ще не виникли. У цьому сенсі право – це імунна система суспільства¹.

У своїй соціологічній версії юридичного позитивізму Н. Луман усуває із правової системи нормативний вимір, тобто протилежність між належним і суцим: як очікування, що зберігаються всупереч розчаруванню, нормативні очікування бачаться особливими пізнавальними очікуваннями, що відрізняються від пізнавальних очікувань у власному розумінні лише нездатністю вчитися, іншими словами, змінюватись залежно від досвіду власного здійснення. За Н. Луманом, завдання наукового вивчення права полягає не у пошуку прихованої сутності юридичних явищ, а викладі мовою узагальнень (емпіричних абстракцій) того, що вже відомо про право спостерігачам усередині правової системи.

Основний недолік правового вчення Н. Лумана полягає у неправильному розумінні нормативності. На думку Н. Лумана, письмові тексти законів містять, і цим стабілізують, подані у вигляді інформації нормативні очікування, тобто норми права². Однак з емпіричної точки зору масив законодавства (позитивне право) складається з кодексів, законів, постанов, рішень судів, глав і параграфів, статей, пунктів, підпунктів і т. ін., а також слів, але аж ніяк не норм, які виникають лише внаслідок осмислення законодавчого матеріалу задля приведення його в систему³. Інакше кажучи, попри припущення Н. Лумана, тексти правових актів зазвичай не складаються відповідно до структури правової норми (що включає гіпотезу, диспозицію та санкцію: «якщо..., то..., інакше...») або, за термінологією системної теорії, формулою умовної програми («якщо, то...»)⁴. Навпаки, формулювання правової норми бачиться етапом правозастосування і тлумачення законодавства: для визначення чинної у цій

¹ Luhmann N. Law as a Social System. P. 171.

² Ibid. P. 241–242.

³ Нерсесянц В.С. Философия права. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2011. С. 75.

⁴ Luhmann N. Law as a Social System. P. 111

ситуації правової норми необхідно об'єднати в єдине ціле розрізнені положення позитивного права, що містяться в різних статтях закону чи різних законах та інших правових актах. Тому зображення норми як емпіричного факту рівнозначне ігноруванню істотної риси позитивного права як предмета, що вивчається. Норма не може бути фактом саме тому, що сама є результатом ідеалізації, теоретичною моделлю позитивного права¹.

Проблема владних практик була в центрі уваги французького історика та соціолога Мішеля Фуко (фр. Michel Foucault, 1926–1984), який аналізував джерела формування юридичних, політичних явищ, приховану логіку їх розвитку. Саме специфіка реальних способів здійснення влади, владно-правової взаємодії в суспільстві, особливості комунікацій та обміну в публічно-правовій сфері дозволяють більш достовірно і адекватно описати, на його думку, процеси, події та явища, що розгортаються в суспільстві, стилі правового і політичного мислення та дії, реальний стан справ у державно-правовій організації. Вихідним пунктом своєї теоретико-методологічної позиції та домінуючим напрямом аналізу М. Фуко обрав те, як ставляться й вирішуються проблеми в сучасній йому політико-правовій дійсності. Зазначав, що написання «історії сьогодення» означає розгляд історії будь-якої проблеми у термінах, формах та стилях мислення, що відповідають сьогодиншньому баченню проблеми².

На підставі практик владної взаємодії М. Фуко виділяв різні епохи та типи владного панування. Саме дані практики, думки та дії, з погляду вченого, сприяють змістовній конкретизації таких абстрактних категорій, як «народний дух», «менталітет», оскільки відображають зв'язок із минулим державно-правовим досвідом та специфіку сучасного розвитку. Вченого цікавить механізм включення індивіда до загального порядку, а також процеси формування стилю та домінуючих моделей соціально-правової взаємодії.

¹ Hoecke M. van. Law as Communication. Oxford – Portland, Oregon, 2002. P. 134

² Фуко М. Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы. Пер. с франц. В. Наумова. Москва: «Ad Marginem», 1999. С. 35.

У своїх дослідженнях М. Фуко стверджує, що західноєвропейським суспільствам (а також і багатьом незахідним правовим і політичним системам, які сприйняли постулати західноєвропейської юридичної раціональності) властивий дисциплінарний та біополітичний тип панування. Дисциплінарний тип панування відображає модель владних відносин, що формувалися та розвивалися у ХХ столітті. Цей тип панування ґрунтується, як показує М. Фуко, на прихованих, розпорошених технологіях влади (яка реалізується нерозривно зі знанням), що організовують та впорядковують соціальний простір за принципом «всепіднаглядності». Це передбачає, що кожен «вільний» індивід у суспільстві перебуває потенційно і реально під наглядом, організованим владно-правовими і цивільними інститутами. Тому, будучи вільним індивідом, він водночас має постійно стежити за собою, за своїми думками та поведінкою. Індивідуальність тут формується в людині владю з метою її вивчення, підпорядкування та контролю¹.

Біополітичний тип панування, що розвивається з кінця ХХ – початку ХХІ століть, доповнює та розвиває дисциплінарну модель організації суспільства. У цьому типі панування, на думку дослідника, формується така юридична раціональність, яка спрямована на організацію та управління усіма життєвими процесами індивіда. М. Фуко наголошує, що на відміну від дисциплінарних форм панування та юридичної раціональності, які спрямовані на максимізацію соціальних сил, їх вилучення з «суспільного тіла» (збільшення ефективності праці громадян, мігрантів та ін.) та соціального «дресування індивідів» (привчання до підпорядкування за допомогою суворих дисциплін у школі, коледжі, армії, суворого режимності заводів і фабрик тощо), біополітичне панування та властива йому юридична раціональність орієнтовані на досягнення соціальної рівноваги (шляхом стирання етнонацій на користь загальної конституційної ідентичності тощо), досягнення впорядкованості у глобальному соціальному

¹ Доровских В.И. Государственно-правовые идеи М.Фуко. 2009. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvenno-pravovye-idei-m-fuko/viewer>

розвитку та «біологічної гомогенності» (встановлення та підтримання єдиного способу життя). Знання та технології влади, що спрямовані на регулювання не індивідуальних тіл, а способу життя, «заново групують властиві населенню масові дії. Водночас прагнуть контролювати серію випадкових подій, які можуть статися в живій масі; прагнуть контролювати (або модифікувати) ймовірності, компенсувати їх наслідки. Така технологія прагне не до індивідуального дресирування, а до глобальної рівноваги... до збереження цілого стосовно внутрішніх небезпек»¹.

У 80–90-х роках ХХ ст. набула популярності соціологічна теорія П'єра Бурдьє (фр. Pierre Bourdieu, с 1930–2002) – французького соціолога і філософа, одного з найвидатніших філософів ХХ ст. Проблематика соціології права розглядається П. Бурдьє з позицій його загальносоціологічної теорії. Одним із основних у цій теорії виступає поняття поля, яке має на увазі мережу відносин між різними позиціями у соціальному просторі. Ці позиції можуть займати окремі індивіди чи соціальні групи; всі вони обмежені у діях структурою поля. Соціальний простір включає поля економіки, політики, права, науки, мистецтва та низку інших. Кожне з цих полів зберігає певну автономію². Тобто поле є такою сферою соціального життя, яка поступово сприймає соціальні відносини, засоби та цілі, характерні тільки для неї, і тому відрізняється від інших полів.

Загалом П. Бурдьє характеризує кожне поле як арену боротьби. Кожен індивід діє в одному чи кількох просторових полях. Власники різних соціальних позицій прагнуть індивідуально чи колективно зміцнити своє становище чи змінити його. У цьому вони використовують відповідну форму капіталу. Позиції людей у соціальному просторі визначаються розмірами капіталу, який вони мають. П. Бурдьє виділяє три основні форми капіталу: економічний, культурний та соціальний. Водночас П. Бурдьє говорить про символічний

¹ Доровских В.И. Государственно-правовые идеи М. Фуко. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvenno-pravovye-idei-m-fuko/viewer>

² Масловская Е.В., Масловский М.В. Социологические теории права. С. 15.

капітал, що є показником соціального престижу. Символічним капіталом може виступати будь-який тип капіталу, використання якого впливає на сприйняття його власника іншими людьми. Зрештою, становище індивіда або групи в соціальному просторі залежить від загального обсягу і структури капіталу, що знаходиться в їхньому розпорядженні¹. Як про особливу форму капіталу П. Бурдьє говорить і про юридичний капітал: «Процес концентрації юридичного капіталу супроводжується процесом диференціації, який завершується становленням автономного юридичного поля»².

На нормальне функціонування юридичного поля, на думку П. Бурдьє, впливає влада, яке визначає структуру поля, та внутрішня логіка розвитку права. До того ж юридичне поле, як і будь-яке інше, підпорядковане принципу структурування реальності. За П. Бурдьє, прийняття правил гри, згода використовувати право у врегулюванні суперечок передбачає відмову від будь-якого виду фізичного та символічного насильства, наприклад такого, як образа. Якщо приватне висловлювання не має під собою символічного примусу, то суддівський вирок, який ставить крапку в суперечці, має найвищий ступінь авторитету, публічний та офіційний статус. Право розподіляє серед агентів можливості використання різноманітних компетенцій, санкціонує процеси, пов'язані з використанням, передачею, збільшенням цих можливостей, тим самим легітимуючи порядок. За допомогою права у суспільстві розподіляються обсяги різноманітних видів капіталу серед агентів та інститутів, окреслюються межі боротьби, створюються чи розриваються спілки. За допомогою права проводиться робота з «облаштування світу»³.

Право, виступаючи в ролі інструмента нормалізації, будучи відображенням дискурсу влади, а також володіючи набором

¹ Бурдьє П. Социология политики. Москва: Socio-Logos, 1993. С. 57, 58.

² Бурдьє П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля. Поэтика и политика: сборник статей. Санкт-Петербург, 1999. С. 146.

³ Бурдьє П. Власть права. Основы социологии юридического поля. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/3040>

засобів легітимного примусу, згодом може від ортодоксального статусу, тобто переконання в тому, що визначено як належне, сприяти безпосередньому прийняттю норми як зрозумілої і природної для цього суспільства. Право – найвища форма активного дискурсу, що має владу та реальні наслідки. Воно є породженням соціального світу та водночас його конструює. Однак, на думку П. Бурдьє, ми можемо впасти в радикальний номіналізм, вважаючи, що категорії, які ми виробляємо та відповідно до яких конструємо соціальний світ, його створюють. Насправді вони є результатом колективної історичної роботи, що спирається на структури самого світу. Право усуває невизначеність, привносить ясність і передбачуваність, виступає у ролі найвищої форми символічної влади номінації, що створює іменовані речі та групи.

На особливу увагу заслуговують погляди одного із найбільш відомих сучасних німецьких філософів і соціологів Юргена Хабермаса (нім. Jürgen Habermas, нар. 1929). Філософсько-правові погляди Ю. Хабермаса, засновані на його теорії комунікативної дії, найбільш повно викладено у книзі «Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats» («Фактичність і значимість. Внесок у теорію дискурсу права та демократичної правової держави»)¹. На думку вченого, саме фактичність і значимість характеризують правові норми. Під фактичністю він розуміє прийняття норм, їх дотримання саме через загрозу застосування санкцій, єдиною відмінністю яких від простого насильства є їхня визначеність законом і застосування через суд. Значимість же означає легітимність права, тобто його відповідність моральним принципам та сприйняття громадянами. Основним критерієм легітимності у межах цієї теорії є демократична ідея самовизначення, тобто якою мірою встановлений правовий порядок відображає самоорганізацію вільних і рівних громадян, які сукупно виробляють загальні правила життя. При цьому законослухняність визначається

¹ Jürgen Habermas. Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, Frankfurt a.M. 1992. 666 s.

переконанням щодо нормативної правильності. Обидва вказані аспекти однаково важливі та необхідні для функціонування права в суспільстві.

Інтерес для теоретико-правової науки становить його міждисциплінарний (мовний, моральний, етичний, політичний, правовий) концепт комунікативного розуму. У Ю. Хабермаса розум нерозривно пов'язаний з соціальним спілкуванням, взаємодією людей, він «відкривається» суб'єктами в процесі комунікації, кожен учасник якої прагне досягнення взаєморозуміння¹. Ключова ідея, що проходить лейтмотивом через усю творчість Ю. Хабермаса, полягає у єдності пізнання та комунікативної соціальної практики. З позицій такого підходу теорія пізнання постає в Ю. Хабермаса як теорія суспільства, а теорія істини – як теорія консенсусу.

Праворозуміння для Ю. Хабермаса – це не тип рефлексії, а соціальна комунікація, в ході якої формується як поняття права, так і саме право як факт соціального життя. Процес пізнання права змикається у його концепції з процесом правоутворення. Право, згідно з уявленнями Ю. Хабермаса, формується за «принципом дискурсу», отже, має бути сферою комунікативного розуму. Правові засоби він розглядає як структуру опосередкування комунікативної дії². Закон, його легітимність, безпосередньо залежить від організації процесу правотворчості, від процедур обговорення, прийняття законодавчих рішень. Для Ю. Хабермаса важливим є зв'язок позитивності права з його легітимністю. Виходячи з «принципу дискурсу», значущі, легітимні лише ті норми, з якими в раціональному дискурсі могли б погодитися всі ті, хто зазнає на собі наслідків прийняття цих норм³.

Ю. Хабермас визнає, що позитивне право потребує морального обґрунтування, що підтверджує його

¹ Хабермас Ю. Вовлечение другого: очерки политической теории. Санкт-Петербург: Наука, 2001. С. 115–116.

² Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Москва: Academia, 1995. С. 204.

³ Там само. 205.

справедливість. Водночас Ю. Хабермас відмовляється від ідеї права (як міри свободи, формальної рівності, формальної справедливості, природних прав людини тощо), замінюючи її ідеєю процедурної справедливості дискурсу.

На думку Ю. Хабермаса, право насамперед слід трактувати у ціннісно-раціональному аспекті. Він схиляється до думки, що сучасне право є втіленням посттрадиційних структур свідомості, що сформувалися в результаті розщеплення «універсального розуму» на безліч самостійних культурних ціннісних сфер. Систему ж права розглядає як «життєвий порядок, що підпорядковується формам морально-практичної раціональності»¹.

Ю. Хабермас звертає увагу на три структурні ознаки системи права: позитивність, легальність і формальність². Під позитивністю він розуміє встановлення права законодавцем та можливість його перегляду. Легальність передбачає наявність легітимних порядків, що надають нормативним актам законної сили та ґрунтуються на згоді, яка повинна мати форму комунікативної, тобто договірної згоди. Формалізм сучасного права певною мірою є логічним, заснованим на розмежуванні процесуальних і матеріальних норм. Якщо в публічному праві це регулюється позитивно, тобто шляхом визначення прав і обов'язків учасників, то в сфері приватного права – негативно – встановленням зовнішньої межі легітимної сваволі приватних осіб, яким дозволено все, що прямо не заборонено законом.

Зазвичай у сучасній науковій літературі розмежування між соціологією права та соціологічною юриспруденцією простежується лише епізодично. У зарубіжній же літературі ряд вчених розглядають соціологію права як галузь соціології, однак при цьому ведуть дискусії про дисциплінарні межі соціологічної юриспруденції та соціології права. Зокрема, французький юрист Жан Карбоньє (фр. Jean Carbonnier, 1908–2003) розглядає поняття «юридична соціологія» та «соціологія

¹ Хабермас Ю. Рационализация права и диагноз современности. *Социологическое обозрение*. 2011. Т. 10. № 3. С. 140, 145.

² Там само. С. 144.

права» як взаємозамінні, але вважає за краще використовувати термін «юридична соціологія». Він характеризує юридичну соціологію як галузь соціології, подібну до інших її галузей, наприклад соціологія релігії або економічна соціологія. Об'єктом юридичної соціології вважає юридичні явища, що є різновидом соціальних явищ. Згідно з Ж. Карбоньє, юридична соціологія досліджує право «із зовнішньої сторони». При цьому для неї є характерним «радикальне відокремлення спостерігача від матерій, що спостерігаються»¹. Ж. Карбоньє вважає за необхідне наголосити, що він аж ніяк не прагне «принизити догматичну юриспруденцію, оскільки очевидно, що сьогодні соціальна користь від неї більша, ніж від юридичної соціології»². Основну відмінність в об'єктах цих двох дисциплін французький вчений бачить у тому, що юриспруденція вивчає норми права як такі, а юридична соціологія – соціальні причини, що породжують ці норми, та соціальні наслідки їхньої дії³.

Серед напрямів зарубіжної соціології другої половини ХХ століття, які вплинули на вивчення правової сфери, слід назвати мікросоціологічні підходи: феноменологію, етнометодологію, символічний інтеракціонізм. Послідовники мікросоціологічних підходів зазначали, що правова система існує у вигляді об'єктивної структури, зовнішньої стосовно індивідів. Правова система складається під час взаємодії людей, поведінка яких пов'язана з певним суб'єктивним змістом.

З позицій мікросоціологічних підходів, правові інститути розглядаються як результат багатьох взаємодій між представниками юридичної професії, посадовими особами та громадянами, які звертаються до суду. У такому разі виявляється неприйнятним позитивістський погляд на право

¹ Карбоньє Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 30.

² Там само. С. 35.

³ Масловская Е.В., Масловский М.В. Социология права как отрасль социологии: концепции зарубежных исследователей. 2012. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologiya-prava-kak-otrasl-sotsiologii-kontseptsii-zarubezhnyh-issledovateley/viewer>

як щось автономне та зовнішнє стосовно суспільства. З погляду феноменологічної соціології, право є «ярлик, даний певному аспекту життя, певній сфері людської взаємодії. Зрозуміти право означає зрозуміти процес взаємодії, пов'язаний з ідеєю права»¹.

У роботах представників етнометодології значна увага приділялася вивченню мовної взаємодії між учасниками судового засідання. Етнометодологічні дослідження показали, що сенс того, що відбувається в ході судового процесу, часто по-різному розумівся професійними юристами та підсудними, які не мають юридичної освіти, а також свідками та присутніми в залі. У зв'язку з цим послідовники етнометодології наполягали на необхідності гуманізації судочинства та більш зручної комунікації в рамках судової системи.

Вплив символічного інтеракціонізму був особливо явно виражений у соціології девіантної поведінки та кримінології. Найбільший інтерес у представників цих напрямів дослідження викликала розроблена в межах інтеракціоністського підходу теорія стигматизації, що пояснює наклеювання соціальних ярликів як реакцію суспільства на девіантну поведінку. Вказана теорія виникла у середині ХХ століття, була обґрунтована американськими вченими Ф. Танненбаумом, Г. Беккером, Е. Лемертом, які мали послідовників. Передбачає пов'язування певної реальної або уявної якості, властивості з конкретною людиною або множиною людей, найчастіше – узагальнення і перенесення негативної якості з окремих представників будь-якого співтовариства на всіх членів спільноти.

Прихильники теорії стигматизації взяли за основу головну ідею конфліктології, згідно з якою індивіди часто не можуть порозумітися один з одним, оскільки розходяться в своїх інтересах і поглядах на життя; при цьому ті, хто стоїть при

¹ Масловская Е.В., Масловский М.В. Социология права как отрасль социологии: концепции зарубежных исследователей. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologiya-prava-kak-otrasl-sotsiologii-kontseptsii-zarubezhnyh-issledovateley/viewer>

владі, мають можливість висловлювати свої погляди і принципи в нормах, які керують суспільним життям, і з успіхом навішують негативні ярлики на порушників цих норм. Зокрема стверджують, що, по-перше, жоден вчинок сам собою не є кримінальним або некримінальним по суті. «Негативність» вчинку зумовлена не його внутрішнім змістом, а тим, як оточуючі оцінюють такий вчинок і реагують на нього. Відхилення завжди є предметом соціального визначення.

По-друге, всім людям властива девіантна поведінка, пов'язана з порушенням якихось норм, наприклад перевищувати дозволenu швидкість руху, переходити вулицю на червоне світло світлофора, брехати. Відповідно винних багато, але в порушенні закону звинувачують небагатьох. Прихильники даної теорії заперечують популярну ідею про те, що людей можна поділити на нормальних і таких, що мають якісь патології. Наведені вище приклади дій називають первинною девіацією, визначаючи їх як поведінку, що порушує соціальні норми, але зазвичай залишається поза увагою правоохоронних органів.

По-третє, чи будуть конкретні вчинки людей розглядатися як девіантні, залежить від того, що роблять ці люди, і від того, як реагують на це інші люди.

По-четверте, навішування ярликів на людей тягне за собою певні наслідки для них. Таким наслідком у першу чергу є вторинна девіація – девіантна поведінка, яка виникає у відповідь на санкції з боку інших осіб. Прихильники теорії стигматизації стверджують, що таке нове відхилення від норми ініціюється негативними реакціями з боку законодавчих органів і законослухняних громадян. Людина отримує публічне визначення, яке зводиться до рівня стереотипу, вона оголошується правопорушником, «божевільним», збоченцем, злочинцем і т. ін. Цей статус пригнічує всі інші статуси людини, вона сама починає сприймати себе як девіанта і відповідно поводитись.

По-п'яте, ті, хто отримав клеймо правопорушника, зазвичай виявляють, що законослухняні громадяни засуджують їх і не хочуть «мати з ними справу»; від них

можуть відвернутися друзі й рідні; в деяких випадках їх можуть ув'язнити або помістити в лікарню для психічно хворих. Загальний осуд та ізоляція підштовхнуть стигматизованих індивідів до девіантних груп, що складаються з людей, доля яких схожа з їх власною долею. Участь у девіантній субкультурі – це спосіб впоратися з критичною ситуацією, знайти емоційну підтримку і оточення, де тебе приймають таким, який ти є. У свою чергу вступ до подібної девіантної групи зміцнює у людини уявлення про себе як про правопорушника, сприяє виробленню девіантного життєвого стилю і послаблює зв'язки з законослухняним оточенням. Тим, хто одного разу був затаврований як злочинець, важко позбутися цього тавра і відновити своє колишнє становище у суспільстві.

Отже, людина стає злочинцем спочатку тому, що її поведінку визнано злочинною в результаті стигматизації, здійсненої системою кримінальної юстиції. Держава, таким чином, нав'язує особі, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, статус злочинця. Стигматизація може вести до дискримінації, тобто до реальних дій, які обмежують права якоїсь особи, групи. Дослідники дійшли висновку, що суспільство своєю реакцією на девіантну поведінку не тільки не запобігає їй, але навпаки, стимулює її розвиток.

Як бачимо, соціологія права спирається на важливу наукову традицію. Становлення права як особливої системи соціальної організації розкривається з урахуванням ідей класичної соціології права, які інтерпретували його в межах теорії соціальної диференціації, функціонального розподілу ролей у суспільстві та обґрунтовували його типологію на різних етапах з точки зору інституціоналізації нормативизму та функціональної ролі правової норми у соціальному регулюванні. Цей підхід дозволяє бачити у праві головний інструмент соціальної організації, вирішення конфліктів, забезпечення безпеки та соціального миру. З усіх систем нормативного порядку право, з точки зору функціонального підходу (Т. Парсонс, Р. Мертон, Н. Луман), є найбільш ефективною системою соціального контролю у сучасних

суспільствах, де воно виступає механізмом інтеграції та регулювання соціальної поведінки індивідів, придушення та виправлення поведінки, що «відхиляється». При цьому право визначається у сучасній науці як специфічна форма соціальної організації, що виступає як норма, факт та цінність. Комплексний розгляд права як багатовимірного феномена можливий лише з урахуванням усіх трьох конкуруючих перспектив. Вивчення нормативної природи права дозволяє розкрити відносини повинності (обов'язкова, заборонена чи дозволена поведінка), пронизані єдиною волею. Розкриття фактичної природи права виявляє існування юридичного феномена в суспільстві, що передбачає аналіз особливої сфери взаємовідносин між суспільством та правом. Зрештою, ціннісний вимір права показує його співвідношення з панівними у суспільстві уявленнями про справедливість, які є продуктом домінуючих історичних традицій, ідеологічних концепцій та суспільних настроїв.

У певному сенсі юридична соціологія є доповненням нормативізму. Так, С.П. Рабінович зазначив, що в історії правової думки проблема основ регулятивних властивостей права приймає форму питання про співвідношення між правом та силою, між легальністю права та його легітимністю, між примусом, заснованим на нормі права, та протиправним примусом та ін. Усі ці питання в кінцевому підсумку стосуються пошуку «граничної основи» існуючого правопорядку та раціонально-логічного обґрунтування його обов'язковості. Одним із найбільш дискусійних аспектів цієї проблеми є питання про зв'язок та співвідношення ідеальних та емпіричних характеристик права – «дійсності» і «дієвості»¹.

Якщо питання про підстави дійсності окремих норм права має внутрішньосистемний логіко-юридичний характер, то питання про граничну підставу дійсності всієї системи права, за словами С.П. Рабіновича, спонукає до пошуку вже

¹ Рабінович С.П. Проблема предельных оснований права: взаимодействие нормативизма и юридической социологии. *Современные подходы к пониманию права и их влияние на развитие отраслевой юридической науки, законодательства и правоприменительной практики*. С. 216. URL: <https://www.amia.by/images/pages/activities/editorial-and-publishing-activity/electronic-versions/003.pdf>

позаяридичних, соціальних факторів. Усвідомлюючи недостатність формально-послідовних нормологічних пояснювальних моделей, легістський позитивізм, який бажає утримати зв'язок з емпіричною реальністю, змушений вдатися до послуг соціологічної юриспруденції. Остання ж, із свого боку, у ряді випадків також може відчувати певну потребу у зверненні до умовної юридичної реальності легізму – щонайменше тоді, коли звертає увагу на зв'язок між фактичною діяльністю судів та нормами, що містяться в офіційному правопорядку¹.

Кожен із типів праворозуміння відображає реальні грані, аспекти права як феномену. Однак жоден із типів не дав повного уявлення щодо сутності права. Це стимулювало пошук шляхів до синтезу, інтеграції вказаних типів, що було започатковано в середині минулого століття американським філософом права Дж. Холлом та британським теоретиком права Г. Дж. Берманом, а нині набуло популярності й на теренах колишнього СРСР, зокрема в Україні². Однак світоглядно-ціннісні методологічні позиції, на яких ґрунтується природно-правовий, юридико-позитивістський і соціологічний типи праворозуміння настільки різні, що будь-які спроби подолати розбіжності між ними приречені. Якщо ж абстрагуватись від світоглядних установок, на яких базуються відповідні концепції, і зосередитись на формах буття права, на яких фокусується увага цих концепцій, то його розуміння як цілісності, що існує в різних проявах і формах, безперечно, збагатиться. І в цьому сенсі синтез здобутків названих концепцій, які в свою чергу є надбанням поступального розвитку людської культури, не тільки можливий, а й необхідний. Право немислиме без внутрішніх мотивів і установок, які істотно змінюються залежно від культури³.

¹ Рабинович С.П. Проблема предельных оснований права: взаимодополнительность нормативизма и юридической социологии. С. 216. URL: <https://www.amia.by/images/pages/activities/editorial-and-publishing-activity/electronic-versions/003.pdf>

² Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Baite, 2015. С. 37.

³ Там само. С. 38.

Розглянуті концепції праворозуміння досить часто протиставляються одна одній. Сучасне ж право поєднає у собі окремі аспекти природного, етатистського та соціологічного підходів до його розуміння. При цьому нині вирішального значення набуває питання про те, якою мірою в результаті свого юридичного вираження в чинних правових нормах реалізуються природно-правові цінності та ідеали. Таким підходом, що об'єднав названі типи праворозуміння, став так званий широкий підхід у розумінні права, що протиставляється вузьконормативному підходу.

Вузьконормативний підхід до визначення поняття права зводився до вироблення уявлення про право як систему норм, встановлених або санкціонованих державою, які виражають волю держави і забезпечуються державою. Право тут розглядається як «система загальнообов'язкових, формально визначених норм, які виражають державну волю суспільства, її загальнолюдський та класовий характер; видаються чи санкціонуються державою та охороняються від порушень можливістю державного примусу; є владно-офіційним регулятором суспільних відносин»¹.

Згідно з поглядами представників широкого підходу, системний аналіз права повинен починатися з розуміння права як єдиної сутності – не штучно зібраної вченими сукупності наявних норм, а субстанції, яка вже в процесі вивчення розчленовується на норми – тобто право, що дійсно об'єктивно існує. Звідси проста сукупність норм, або закон, не може визнаватись джерелом правової дійсності, це лише відображення дійсності. Предметом системного аналізу замість права вони пропонують обрати так звану «правову реальність», яка засновується на явищах суспільного життя і не може існувати поза суспільством. Вона є оцінкою соціальних явищ з погляду їхньої дозволеності та допустимості задля досягнення компромісу між особою і суспільством. Соціальні явища виражені й у формі суспільних відносин. Тобто правовою реальністю є правові відносини, які

¹ Байтин М.И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов: СГАЛ, 2001. С. 81–82.

й мають бути предметом системного аналізу. Причому суспільні відносини стають правовідносинами не тому, що регулюються нормою права, а навпаки – норма права – це невід’ємна юридична складова суспільних відносин, яка виокремлюється та використовується в процесі законотворчості та правозастосування.

З погляду соціологічного напрямку, норми є не причиною створення абстрактних догматичних положень, а формальним результатом (наслідком) створення подібних положень з урахуванням юридичних аспектів відносин, які склалися у суспільстві. Право слідує від життя до норми, а не від норми до життя. Правові відносини уявляються вольовими відносинами, у яких відбиваються економічні відносини, тобто зміст таких вольових відносин обумовлено відносинами економічними.

Такий підхід у розумінні права узагальнює певні ідеї школи вільного права, реалізації інтересів та ряду інших напрямів, прихильники яких послуговувались соціологічним методом. Їх усіх об’єднує розширювальне розуміння функції та ролі судді у праві, яка, на їхню думку, полягає не лише у застосуванні чинних на даний момент норм, а й у їх створенні на основі принципів рівності та справедливості із спірних життєвих ситуацій, які безпосередньо не врегульовані законом¹.

Отже, з позицій широкого підходу система права – це не правове явище, яке реально об’єктивно існує, а штучно вироблена юридична конструкція, заснована на правовідносинах, або іншими словами – на юридично значимих невід’ємних ознаках суспільних відносин, з індуктивного узагальнення яких формують норми, інститути та галузі.

Прихильники широкого розуміння права розглядають останнє як «сукупність норм, ідей та відносин, яка встановлює підтримуваний засобами влади порядок організації, контролю

¹ Завадский А.В. К учению о толковании и применении гражданских законов. *Ученые записки Императорского Казанского Университета*. 1910. Т. 77. Кн. 10. 313 с.

та захисту людської поведінки»¹. За словами О. Мартишина, спроба синтезу тут очевидна, оскільки йдеться не лише про норми, а й про стосунки та ідеї. Водночас впадає у вічі і переважання нормативизму. Адже всі три аспекти визнаються правовими лише тому, що вони підтримуються засобами влади (зрозуміло, йдеться про державну владу). Розуміння права як явища похідного від держави, як її функції завжди служило ознакою юридичного позитивізму². Однак, якщо припустити, що «відносини» та «ідеї» набувають самостійного від держави існування в праві, що характерно для соціологічного та природно-правового підходу до предмета, наведене визначення не стане переконливим. Норми, відносини та ідеї можна було б розглядати як три складові права у випадку, якби вони перебували в гармонії, відповідали один одному. Але цього й немає. Суперечності між нормою закону та реальними відносинами неминучі, хоча їх ступінь та гострота різні. Що ж до правосвідомості, вона за своєю природою не може бути єдиною для всіх громадян і соціальних груп. Якщо навіть допустити теоретичну можливість такої єдності, не можна не визнати це рідкісним явищем, як збіг загальної волі та волі всіх у Ж.Ж. Руссо³. Тобто представники «широкого розуміння права» вдаються до еkleктичного поєднання суперечливих підходів у межах однієї конструкції (визначення) права. На думку вже вищезгаданого О. Мартишина, органічний зв'язок між різними підходами до права існує. Але виявити його дозволяє не єдине визначення, а чітка ідентифікація цих підходів з відповідними областями правової дійсності. Ефективним є не єдине визначення права, а широке розуміння сфери права, що складається з неоднорідних елементів, які перебувають у діалектичній єдності та суперечності один з одним⁴.

¹ Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы. Москва: Прометей, 1999. С. 7.

² Мартышин О. Классические типы правопонимания и «новые теории права». *Право України*. 2010. № 4. С. 93. URL: https://www.pravoua.com.ua/ua/store/cdownload/pravoukr/pravoukr_2010_4/

³ Мартышин О. Классические типы правопонимания и «новые теории права». С. 93.

⁴ Там само.

Нині популярним є цивілізаційний підхід у дослідженні права. Як відомо, цивілізаційний підхід – це сукупність розрізнених цивілізаційних теорій, які розглядають історичний процес через призму становлення, зростання та занепаду локальних цивілізацій. Прихильники цього підходу розглядають право як елемент системи більш високого рівня, системи, яка створює вихідні параметри буття політико-правових феноменів. Однією з таких систем є цивілізація. Цивілізаційний підхід дозволяє виділяти найбільш загальні критерії для угруповання державно-правових явищ, враховувати культурно-історичний контекст їхнього буття, визнає багатомірність та варіативність історичного процесу, враховує дію множини факторів, пов'язує право, як феномен культури, з менталітетом народу, який забезпечує цілісність правової системи. Цивілізаційний підхід дає можливість використовувати досягнення різних цивілізацій, вести з ними культурний діалог, знаходити спільні правові рішення й організаційні засоби їх здійснення при взаємодії з іншими правовими системами та державами¹.

Становлення цивілізаційного підходу до дослідження права простежила Є.А. Лукашова в монографії «Людина, право, цивілізації: нормативно-ціннісний вимір», яка розширила методологічні горизонти цивілізаційного дослідження права. Обравши для дослідження цивілізаційний метод нормативно-ціннісного виміру, але постійно орієнтуючись на право, права людини та пов'язаний з ними політичний устрій суспільства, автор дослідила природу нормативності, взаємовпливу та взаємодії релігії, моральності, політики й права, прав людини, охарактеризувала специфіку цієї взаємодії у різних цивілізаціях². Право завжди втілює в собі певні культурні цінності, які опосередковуються структурою права і стають правовими цінностями.

¹ Оборотов Ю.М. Філософія права і методологія юриспруденції. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 42.

² Лукашева Е.А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение. Москва: Норма, 2009. 383 с.

Підтримуючи вказаний підхід, український вчений Є.О. Харитонов розглядає право як елемент цивілізації (культури), котрий має не характер надбудови, а являє собою самостійну цінність. При цьому, звісно, не заперечується зв'язок права з матеріальними умовами життя суспільства (які також є елементом цивілізації, «матеріальної культури»), однак відсутня «жорстка прив'язка» його до тієї або іншої суспільно-економічної формації, враховується самостійне значення для формування права духовних чинників розвитку суспільства, визнається цінність і придатність досягнень правової думки споріднених цивілізацій для подальшого розвитку конкретної правової системи тощо¹.

З позицій матеріалістичного праворозуміння, яке не слід ототожнювати з радянською інтерпретацією марксистського розуміння права, право є дієвим способом збереження і розвитку суспільства як тотальної цілісності, заснованої на приватній власності на засоби виробництва, цілісності, що складається з індивідів, відособлених та ізольованих один від одного. На думку В.М. Сирих, з позицій матеріалістичного праворозуміння стає очевидною проблематичність інших правових теорій, що досліджують право однобічно, з піднесенням якоїсь однієї його ознаки до рівня дійсної сутності права. Юридичний позитивізм визнає правом нормативні правові акти, але не бачить дійсного джерела їх виникнення і функціонування. Теорія природного права справедливо акцентує увагу на необхідності вивчення об'єктивних основ права, але, не маючи правильних уявлень про закономірності розвитку суспільства, джерело його саморозвитку, виявляється нездатною знайти дійсні об'єктивні основи права².

Як соціальний інститут, право робить істотний внесок у збереження і розвиток суспільства тим, що воно закріплює загальні умови взаємодії індивідів і забезпечує їх реалізацію в

¹ Харитонов Є.О. Цивілізаційний підхід у дослідженні приватного права як європейського концепту. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 19. С. 6.

² Сырых В.М. Логические основания общей теории права. Т. 3. Современное правопонимание. Москва: РАП, 2007. С. 505.

фактичних правових відносинах, внаслідок чого ці відносини виступають також і суспільними відносинами. За допомогою права, таким чином, вдається зберегти спільне в кожному одиничному й окремому акті соціально значимої поведінки індивідів, їх колективних утворень, діяльності держави та її органів, забезпечити єдність багатоманітного¹.

Право діє у формі об'єктивного і позитивного права. Об'єктивне право являє собою форму наявних економічних відносин виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ, зумовлену змістом цих відносин. Об'єктивне право визначає способи та умови взаємозв'язку суб'єктів, за яких одиничний акт економічної діяльності набуває характеру суспільних відносин і утримує одиничного, відокремленого суб'єкта в межах суспільства. Зміст суб'єктивного права складають загальні правові принципи, що притаманні всім економічним відносинам (принципи взаємозалежності, еквівалентності, загальності та відповідальності), а також специфічні правові вимоги, що визначаються змістом відповідних економічних відносин². Під позитивним же правом слід розуміти сукупність правових норм, що мають ознаки взаємозалежності, еквівалентності, загальності та юридичної відповідальності та прийняті компетентним органом держави, або іншим уповноваженим органом. Відсутність у норм позитивного права будь-якої з названих властивостей означає їх невідповідність об'єктивному праву і, відповідно, нездатність бути масштабом суспільних відносин за будь-яких обставин, навіть тоді, коли норма формально відповідає конституції.

Соціологічний підхід є досить корисним для дослідження позитивного права. З його позицій людина з властивими їй морально-правовими поглядами постає як продукт та представник певної соціальної спільності, конкретно-історичної системи суспільних відносин. Ступінь же соціалізованості індивіда визначається мірою відповідності його особистих властивостей тим еталонним формам

¹ Сырых В.М. Логические основания общей теории права. Т. 3. С. 495.

² Там само. С. 498.

належного, тим нормативним зразкам, які вкорінені у цій спільності. Соціальна детермінація може розглядатися не лише як активне сприяння суспільній системі, але також як нормативно встановлене обмеження свободи дій людини. Відповідно соціологічний підхід дає можливість усвідомити необхідність виконання авторитарних соціальних розпоряджень, а разом з тим визнати пріорит цілого над частиною, суспільства над індивідом. Право ж постає знаряддям реалізації вказаної ідеї.

3.3. Роль держави і права у захисті прав людини.

Права людини є одним із факторів сталого розвитку суспільства, найважливішою ознакою демократичної, соціальної і правової держави. Сформувавшись у західних країнах, знайшовши своє закріплення в «Загальній декларації прав людини» (1948), «Міжнародному пакті про громадянські і політичні права» (1966), «Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права» (1966) та конституціях або основних законах демократичних країн Заходу, ідея прав людини поширилась у всьому світі. Зараз складно знайти країну, яка б на законодавчому рівні не закріпила притаманні їй населенню уявлення про права і свободи людини, що стали виміром демократії, свідченням визнання загальнолюдських цінностей, лібералізму, прогресивності держав і можливості міжнародного співробітництва з ними. Права і свободи людини і громадянина закріплені й Конституцією України, вони стали частиною чинного об'єктивного права в нашій країні.

«Загальна Декларація прав людини», розроблена відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй і вперше озвучена на сесії Генеральної Асамблеї ООН, проголосила наступні основні рекомендації, яких повинні неухильно дотримуватися держави: рівність всіх людей без будь-якої дискримінації; право на життя, свободу, особисту недоторканність; право на недоторканність честі, репутації і житла; право кожної людини на захист її прав неупередженим судом та ін.¹ Положення Декларації покладено в основу низки міжнародно-правових документів. Так, поважати громадянські й політичні права людей, включаючи право на життя, свободу віросповідання, свободу слова, свободу зібрань, виборчі права, особисту свободу і недоторканність зобов'язує сторони «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права», який є міжнародним договором, що має

¹ Universal Declaration of Human Rights. 1948. *United Nations*. URL: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>

обов'язкову силу для держав-учасників¹. «Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права» передбачає право на працю, на справедливі та сприятливі умови праці, на соціальне забезпечення, на достатній життєвий рівень, на освіту тощо². Обидва пакти ратифіковано Україною 19 жовтня 1973 р.

У широкому розумінні права людини можна розглядати як певні претензії людини на ті чи інші матеріальні або духовні блага, здатність задоволення яких залежить від потенційних можливостей суспільства і держави. Будучи нормативно-правовим комплексом, що складається із сукупності міжнародних і національних норм і принципів, права людини відображають діалектику індивідуальних прагнень і загального блага, гармонізують особисту свободу з моральними вимогами суспільства, узгоджують права однієї людини з обов'язками іншої. Права людини мають яскраво виражену соціальну природу, характеризуються певними предметними зв'язками з мінливими умовами соціальної реальності, соціальними явищами і процесами. Це загальнолюдська цінність, що у глобалізованому світі вийшла за межі взаємовідносин людини з державою, перетворилась на конструктивний елемент демократичних політико-правових систем, сприяє інтеграції суспільних і правових відносин та формуванню особистості, діяльність якої стає визначальним фактором суспільного розвитку³.

Дефініція прав людини в рамках соціогуманітарного (комплексного) підходу об'єднує юридичні аспекти прав з політичною, антропологічною, філософською, морально-етичною, соціально-економічною, психологічною, конкретно-історичною та іншими сторонами їх буття. Права людини

¹ International Covenant on Civil and Political Rights. 1966. *United Nations*. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-4&chapter=4&clang=_en

² International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. 1966. *United Nations*. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx>

³ Vira I. Tymoshenko, Sergiy I. Maksymov, Larysa O. Makarenko, Olena S. Kravchenko, Sergiy S. Kravchenko. Threats to human rights in a globalized world. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10. Issue 39. P. 9–15. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.1>

можуть бути визначені як вимоги гідного становища, збереження і розвитку кожної особистості в державі, суспільстві й світі¹. Можливості ж реалізації прав людини істотно залежать не лише від здатності держави їх закріпити у нормативно-правових актах та забезпечити, а й від правосвідомості населення, а також від різних факторів і обставин, що можуть як сприяти реалізації, так і створювати серйозні перешкоди для держави, суспільства, людини. Однією з таких обставин є глобалізація. Під впливом глобалізації змінюється ставлення до суспільної небезпеки діянь: відбувається криміналізація одних і декриміналізація інших діянь, виходячи з реалій не однієї, окремо взятої країни, а з огляду на світові тенденції.

Глобалізація призводить до становлення єдиного світового соціально-економічного, політичного, правового простору, формування єдиної інформаційної системи, вирішення спільних для багатьох країн проблем у сфері екології, соціально-економічного розвитку, збереження миру і боротьби з тероризмом у всіх його проявах тощо. У змістовному плані глобалізація являє собою не лише поширення досягнень розвинутих культур на увесь світ, насамперед на культури низького рівня, з метою підйому їх до рівня передових країн, сприйняття і тотальне поширення ринкових цінностей західної цивілізації, забезпечення транснаціональних потоків товарів, послуг, капіталів, технологій, інформації, знань і робочої сили через державні кордони, підвищення ролі міжнародних фінансових та економічних організацій. Економічна складова глобалізації має наслідком глобалізацію політичну. Навіть можна говорити про глобалізацію правову². «З іншого боку, – за словами В. Попко, – глобалізація породжує численні проблеми, серед яких: завдання забезпечення миру й

¹ Глухарева Л.И. Права человека в системе теории права и государства: общетеоретические, философско-правовые и методологические проблемы: дисс. ... д.ю.н.: 12.00.01. Москва, 2004. 417 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/prava-cheloveka-v-sisteme-teorii-prava-i-gosudarstva-obshcheteoreticheskie-filosofsko-pravov>

² Щирба М.Ю. Ознаки трансформації прав людини в умовах глобалізації суспільства. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 378–382. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_837_62

безпеки людства; подолання небезпеки поширення ядерної, біологічної і хімічної зброї, вірусів тощо; збереження навколишнього середовища; глобальні проблеми, пов'язані з охороною здоров'я, культурою, наукою, засобами зв'язку...»¹. Це також планетарно орієнтована експансія, що здійснюється окремими індивідами, колективами, державами та міждержавними об'єднаннями у різних сферах і супроводжується зближенням різних цивілізаційних систем, стиранням відмінностей між ними, підпорядкуванням всіх національних культур єдиному космополітичному культурному стандарту. Такий процес називають вестернізацією.

Правам людини, як явищу людської цивілізації, властива складна природа. Перш за все це нормативно виражені можливості щодо реалізації законних інтересів людини, що забезпечуються державою і суспільством. Змістом кожного окремого права людини виступають природні правомочності та юридичні обов'язки, а не саме благо, до володіння яким прагне індивід. Це також дієвий елемент політико-правової системи, визнана загальнолюдська цінність. Завдяки правам людини з'являється необхідність і можливість створювати умови для самореалізації особистості та прогресу суспільства. Процес реалізації прав зазнає впливу політичного, економічного, соціально-психологічного, морального, релігійного та інших факторів, які можуть створювати певні загрози та виклики цьому процесу. До таких загроз належить і тероризм, що має дестабілізуючий вплив на світову спільноту загалом та кожну людину зокрема.

Проблема тероризму зараз посідає одне з перших місць серед небезпек, що стають на перешкоді існуванню цивілізації, повертають її в часи варварства. Нині процеси глобалізації не лише сприяють розвитку раніше відсталих спільнот, але й призводять до руйнівних наслідків, формуючи соціальну основу тероризму. У світі позначилися цілі регіони,

¹ Попко В. Суспільні передумови та роль глобалізації у формуванні транснаціонального кримінального права. *Міжнародне право*. 2019. № 8. С. 236–243. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/8/45.pdf> DOI: 10.32849/2663-5313/2019.8.44

де тероризм стає найважливішим чинником, визначає характер міжнаціональних та міждержавних відносин. Так, сучасні війни, посилення ісламського екстремізму, політичні, етнічні, релігійні конфлікти є наслідком формування сучасного світового порядку та проявом тероризму. Жертвою тероризму може стати як окремо взятий індивід, так і суверенна держава, що бачимо на прикладі російсько-української війни, коли російські війська без жодної причини вбивають мирне населення України, знищують житлові будинки та об'єкти критичної інфраструктури.

Наслідком терористичних актів є дискримінація особистості, утиск або обмеження її прав і свобод, загроза безпеці людини і суспільства загалом. Кожна цивілізована держава мусить попереджати терористичні акти, витратити на це ресурси, а водночас і обмежувати певні права людини. Адже протидія тероризму є складним завданням, що передбачає систему заходів як ідеологічних, так і фізичних, які далеко не завжди сприяють реалізації прав людини та потребують пошуку способів попередження даного явища.

Визначення тероризму надається в ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»: «тероризм – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей»¹. Відповідно сутнісними характеристиками терористичних діянь є наступне: «насильницька основа дій; політична мотивація і цілевизначення; використання залякування як інструменту досягнення цілі; умисел на спричинення невинних жертв і адекватних руйнувань»².

¹ Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 № 638-IV: станом на 28 квіт. 2023. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

² Важна К.А. Проблеми визначення поняття й сутності тероризму в міжнародному праві. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. № 8. С. 137–151. <https://doi.org/10.31866/2616-745x.8.2021.249036>

Тероризм можна розглядати як форму насильства, за якої планованим наслідком буде страх. Саме цей наслідок відмежовує тероризм від інших кримінальних форм насильства. Нерідко метою терористів стає вплив на спільноту, органи державної влади заради зміни державної політики в інтересах певних соціальних сил або навіть руйнація соціальної системи, держави. Отже, тероризм – це не самоціль, а засіб досягнення поставленої мети. Терористичні угруповання діють не лише заради національних, релігійних та політичних цілей, а перш за все задля забезпечення власних інтересів, придбання матеріальних цінностей, отримання доступу до влади тощо.

Активізації тероризму нині переважно сприяють такі фактори, як недопущення правлячою елітою значної частини суспільства до участі в політичній діяльності, репресії щодо опозиційних політичних партій, нав'язування нетрадиційних соціально-політичних нововведень, зіткнення світоглядних позицій громадян з наявним політичним режимом, корупція та несправедливість. Однією з причин активізації тероризму у багатонаціональній державі є руйнація національної ідеї. Це призводить до сепаратизму, загострення міжнаціональних відносин, конфронтації етнічних, релігійних груп.

Тероризм поширюється там, де слабшає влада, відбувається зміна ідеологічних та моральних цінностей, з'являється напруга у суспільстві, що стимулює зростання насильства. Тероризм може використовуватись як національно-визвольними рухами, релігійними, етнічними угрупованнями, так і державними та кримінальними структурами. Об'єктом впливу терористів може бути все суспільство, шляхом тероризування якого вони прагнуть схилити владу до ухвалення того чи іншого рішення. Суб'єкти сучасного тероризму найчастіше анонімно знеособлені, тобто це терористи–смертники. Якщо в минулому терористами були окремі особи, то зараз широке розповсюдження отримав терор проти цілих народів і держав, який здійснюється добре організованими та технічно оснащеними структурами, у тому числі державними та міжнародними. Тероризм відбивається

на правах людини, позбавляючи громадян можливості їх реалізувати – насамперед використовувати право на життя, свободу та особисту недоторканність.

Загроза терористичних актів змушує людей відмовитись від права вільно обирати місце проживання та емігрувати, нерідко навіть проти своєї волі. Із «гарячих точок» населення переміщається через кордони аби врятуватися від терору, війни, голоду, злиднів, змушене шукати роботу не обов'язково за фахом або з низькою заробітною платою, якийсь притулок заради безпечних умов існування. За даними Міністерства закордонних справ України, станом на 21 червня 2023 року за кордоном перебувають вже 8 млн 177 тис. українців¹. Ця інформація свідчить, що нині за кордоном через війну перебуває близько 20% наявного населення України, яке до 24 лютого 2022 року проживало в Україні. Такий стан справ аж ніяк не сприяє економічному розвитку нашої країни та реалізації прав людини.

Населення країн, у які прибувають мігранти, їм не завжди раде, відповідно права мігрантів порушуються дуже часто. Та й самі мігранти іноді порушують закон, вчиняють злочини, тим самим порушують права людини. Наслідки міграції можуть стати джерелом суперечностей і конфліктів². Біженці все частіше розглядаються як загроза національній безпеці країни, до якої вони прибули, а не як уразливі групи населення. Нерідко їх звинувачують у вчиненні злочинів без достатніх доказів³. Щоб уникнути насильства, уряди країн, що приймають біженців, часто запроваджують обмеження для груп біженців, що перешкоджає асиміляції, інтеграції та реалізації прав людини.

¹ Кількість українців та їх міграція за кордон через війну. 2023. 6 липня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-killist-ukrainciv-ta-ih-migraciya-zakordon-cerez-vijnu.html>

² Vira I. Tymoshenko, Sergiy I. Maksymov, Larysa O. Makarenko, Olena S. Kravchenko, Sergiy S. Kravchenko. Threats to human rights in a globalized world. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10. Issue 39. P. 5–15. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.1>

³ Burcu Savun, Christian Gineste. From Protection to Persecution: Threat Environment and Refugee Scapegoating. *Journal of Peace Research*. 2019. Vol. 56. № 1. P. 88–102. <https://doi.org/10.1177/0022343318811432>

Зводить нанівець права людини й становлення нового правового порядку, за якого терористи та терористичні організації можуть легко трансформуватися в політичних біженців, представників національно-визвольних та нетрадиційних релігійних рухів, які не тільки не підлягають переслідуванню, але й мають право на одержання зарубіжної та міжнародної допомоги. Нині формується інший світовий порядок. Він має бути багатополосним, і кожна держава, незалежно від розмірів території, стану економіки, кількості війська матиме в ньому рівні права. У світі має панувати верховенство права. Авторитарні ж режими мусять стати ізгоями, з якими ніхто не хоче мати справу. Рівень демократії, а не кількість і обсяги природних ресурсів мають визначати місце тієї чи іншої держави у світі¹.

Забезпечення можливості реалізації прав людини в контексті боротьби з тероризмом є одним із ключових викликів для міжнародної спільноти. Для запобігання терористичній діяльності держави змушені вживати адекватних заходів, у тому числі обмежувати певні права людини. Жоден антитерористичний закон, прийнятий у будь-якій країні світу, не буде дієвим, якщо не передбачатиме такі обмеження. Реалізуючи дану стратегію слід пам'ятати, що дотримання прав людини, основних свобод і верховенства права сприяє зміцненню ефективних заходів боротьби з тероризмом. Порушення прав людини породжують у населення розчарування, яке також може призводити до протиправної поведінки, аж до терористичних актів. Люди повинні бути впевнені, що їхньому життю не загрожуватиме небезпека навіть під час заходів, до яких держава вдається заради захисту населення від терористів. На жаль, це часто порушується. Як відомо, прагнення безпеки є постійною і часом непереборною загрозою демократії². Практика

¹ Папакін Г. Після перемоги, або новий світовий порядок. 2022. 18 березня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/istoriya/pislya-peremogy-abo-novyuy-svitovyy-poryadok>

² Scott Radnitz. Perceived threats and the trade-off between security and human rights. *Journal of Peace Research*. 2022. Vol. 59 (3). P. 367–381. <https://doi.org/10.1177/00223433211020809>

свідчить, що підтримка населенням громадянських свобод і прав людини є більш активною, коли людям нічого не загрожує. Коли ж є реальна загроза, люди схильні обмежувати свої права, а більш за все права інших осіб. Обмежуючи громадянські права, люди вибірково дискримінують групи, які не згодні з культурою та нормами спільноти¹.

Важливим кроком у справі вирішення проблеми захисту прав жертв злочинів стало прийняття Радою Європи Європейської Конвенції про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів (1983), в якій ще раз було підтверджено пряму відповідальність держави перед громадянами за заподіяну ним шкоду, у тому числі від здійснення терористичного акту².

На жаль, повністю подолати тероризм поки що неможливо, оскільки у суспільстві існують суперечності, які призводять до його виникнення. Однак необхідно протидіяти тероризму, тим самим зменшити його прояви та мінімізувати наслідки. Для цього потрібні координовані заходи політичного, соціально-економічного, правового та ідеологічного характеру, спрямовані на забезпечення безпеки суспільства та можливостей реалізації прав людини.

Тероризм є складним феноменом, який охоплює різноманітну екстремістську ідеологію насильства як теоретичну основу тероризму, терористичну діяльність, що є реалізацією на практиці екстремістської ідеології та терористичні організації, як форму соціальної організації прихильників екстремістської ідеології. Тероризм можна розглядати як скоєння ідеологічно мотивованих насильницьких злочинів з метою дестабілізації суспільства, впливу на політику та залякування людей.

Держава може тимчасово обмежити права людини за дотримання принципу законності та умови необхідності й пропорційності обмежень поставленій меті. При

¹ Kevin R. Carriere, Anna Hallahan, Fathali M. Moghaddam. *Group Processes & Intergroup Relations*. 2022. Vol. 25 (1). P. 247–279. <https://doi.org/10.1177/1368430220962563>

² European Convention on the Compensation of Victims of Violent Crimes Strasbourg. 24.XI.1983. URL: <https://rm.coe.int/1680079751>

запровадженні обмежень органам влади необхідно передбачати способи подолання суперечностей між інтересами держави та людини, громадянина. Важливо, щоб населення не зазнавало зловживань із боку представників влади під час таких обмежень.

Відсутність компромісу між індивідом і державою може призвести до різних форм поведінки: від пасивного неприйняття до активної боротьби з існуючим режимом, навіть незважаючи на втрату при цьому власних прав і свобод. За таких умов формується ідеологія, яка відкидає інші ціннісні системи і обґрунтовує терор як спосіб зміни наявного світового порядку. Усунення ж перешкод на шляху реалізації прав людини сприяє подоланню мотивації певних осіб до терористичної діяльності.

Належна реалізація прав і свобод можлива за умови створення дієвих механізмів подолання суспільних суперечностей, досягнення суспільного компромісу, припинення фінансової підтримки тероризму та незаконного обігу зброї, ефективної протидії формуванню особистості терориста.

Правам людини загрожує корупція. В юридичній науці зазвичай розглядають феномен корупції як суспільно-небезпечну протиправну поведінку, що характеризується підкупом-продажністю посадових осіб за корисливого використання ними своїх службових повноважень. Це різновид правопорушення, злочин чиновників проти держави. У сучасному світі корупція є проблемою, яка тягне за собою бідність, безробіття, слабкі владні інститути та відсутність правозастосування, при цьому вона існує в кожній країні на різних рівнях, незважаючи на зусилля національних та міжнародних контролюючих органів щодо її подолання¹. Тобто корупція перестала бути приналежністю окремих держав і перетворилась на проблему планетарного масштабу, яку світова спільнота мусить вирішувати. Корупція стає фактором, який трансформується та істотно впливає на

¹ Bahoo S. Corruption in banks: A bibliometric review and agenda. *Finance Research Letters*. 2020. Vol. 35. 101499. doi.org/10.1016/j.frl.2020.101499

глобальні процеси. Її прояви, навіть на національному рівні, порушують права і свободи людини, впливають на світові економічні, соціальні й політичні трансформації. Як наслідок – поява нових різновидів корупції – транснаціональної та міжнародної, що складають величезну загрозу для всього людства. Транснаціональна корупція, як відомо, не обмежується кордонами однієї держави, корупціонери поширюють свій вплив і на інші країни. Корупція стає загрозою для ряду держав, вона набуває міжнародного характеру. Міжнародна корупція має наднаціональний характер і виявляється в різних формах, наприклад: підкуп посадових осіб іноземних держав при проведенні міжнародних ділових операцій; приховування капіталів, що отримані злочинним шляхом тощо. Чинником такої корупції є можливість покращення власного добробуту (шляхом отримання відкатів, зниження податкового навантаження і т. ін.). Можна сказати, що у глобалізованому світі корупція набуває нових ознак, що дозволяють класифікувати її як глобальну корупцію¹. Водночас корупція тягне за собою злидні в найбідніших країнах світу, безробіття, голод, слабкі державні інститути та відсутність належного правозастосування². Вона також справляє негативний вплив на інвестиції, конкуренцію та ефективність уряду³.

Від корупції найбільше страждають люди, що належать до маргіналізованих та знедолених груп, таких як національні меншини, люди з обмеженими можливостями, біженці, мігранти, в'язні. Вона надто зачіпає жінок, дітей та людей, які живуть у злиднях, зокрема обмежуючи їх доступ до основних соціальних благ, таких як охорона здоров'я, житло та освіта.

¹ Телешун Я.С. «Глобальна корупція» – феномен XXI с. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія “Питання політології”*. 2020. Вип. 38. С. 28. DOI: <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2020-38-03>

² Bahoo S. Corruption in banks: A bibliometric review and agenda. *Finance Research Letters*. 2020. Vol. 35. P. 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101499>

³ Dung Quoc Bui, Sy Tien Bui, Nga Kim Thi Le, Lan Mai Nguyen, Tung The Dau & Trung Tran. Two decades of corruption research in ASEAN: A bibliometrics analysis in Scopus database (2000–2020). *Cogent Social Sciences*. 2021, Vol. 7. P. 1–27. <https://doi.org/10.1080/23311886.2021.2006520>

З глобальної точки зору викликає тривогу той факт, що кожного року у вигляді хабарів виплачуються сотні мільярдів євро, а корупція, хабарництво, крадіжки та ухилення від сплати податків коштують країнам, що розвиваються, приблизно 1,26 трильйона доларів США на рік. Цього було б достатньо, щоб підняти життєвий рівень вище межі бідності 1,4 мільярда людей, які живуть менш ніж на 1,25 доларів на день, та утримувати його як мінімум шість років¹.

Проблема корупції привернула увагу міжнародного співтовариства ще наприкінці 90-х років XX століття, у результаті чого було прийнято ряд документів на рівні Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи. Зокрема, 27 січня 1999 року прийнято Конвенцію Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію, у якій наголошено, що корупція загрожує наступним цінностям: верховенству закону; демократії; правам людини; підриває принципи належного державного управління, рівності та соціальної справедливості; перешкоджає конкуренції; ускладнює економічний розвиток; загрожує стабільності демократичних інститутів і моральним засадам суспільства².

В Україні корупція зачепила всі сфери суспільного життя – від державної служби і правоохоронних органів до системи охорони здоров'я, освіти, житлово-комунальної сфери, стала основною перешкодою для політичного, економічного та духовного відродження, вона являє реальну загрозу правам і свободам кожної людини, її безпеці, а тому з корупцією треба боротись. Загрожуючи правам і свободам людини, тим самим корупція загрожує й особистій безпеці. Корупція є різновидом соціальної небезпеки³. У 2022 році 64,2% населення України

¹ Dunja Mijatović. Corruption undermines human rights and the rule of law. 2021. URL: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/corruption-undermines-human-rights-and-the-rule-of-law>

² Преамбула Конвенции Совета Европы об уголовной ответственности за коррупцию. 27 января 1999 г. URL: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=173&CM=8&DF=&CL=ENG>

³ Tymoshenko V., Makarenko L. Political and legal guarantees of human and civil security. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2022. Vol. 12 (4). P. 5–16. DOI: 10.56215/04221204.09

вважало корупцію дуже серйозною проблемою. Утім, на фоні широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, яку вважає дуже серйозною проблемою понад 90% населення, майже усі інші проблеми дещо втратили актуальність¹. Однак корупція є істотною перешкодою на шляху до перемоги. Через корупційні дії чиновників західні країни можуть суттєво зменшити, а можливо й зупинити співпрацю не лише у сфері фінансового забезпечення, а й питанні надання зброї².

Правам і свободам людини загрожує не лише корупція. У ХХІ ст. увесь світ зіткнувся з безпрецедентним поєднанням транснаціональних загроз, збройних конфліктів та нестабільності, що охопили всю земну кулю. Такі порушення прав людини, як масові вбивства, геноцид, рабство, масові зґвалтування та інші, разом з іншими подібними явищами по всьому світу, є істотною загрозою сучасності. Рівень і масштаби порушення прав і свобод людини зазвичай пропорційні виникненню загроз глобальній безпеці, що, у свою чергу, створює умови для нових загроз і викликів³.

Безпека людини традиційно викликає занепокоєння міжнародних організацій. Ще в 1994 році Організація Об'єднаних націй у «Звіті про людський розвиток», чітко сформулювала концепцію безпеки людини, яка ґрунтується на ідеї права кожного жити вільно, життям, незалежним від злиднів та розпачу. Всі люди мають право жити без страху та бідності, при цьому кожен має рівні права розвивати свої здібності з метою покращення якості власного життя та забезпечення безпеки за допомогою семи її компонентів:

¹ Корупція в Україні 2022: розуміння, сприйняття, поширеність. Звіт за результатами опитування населення та бізнесу. Київ, 2023. 168 с. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/1f23b766-e031-4c3f-81a4-0167b4f93116.pdf>

² Юрчишин Я. Захід може суттєво зменшити допомогу Україні, якщо не буде належних розслідувань корупції. 2023. 23 січ. URL: <https://hromadske.radio/news/2023/01/23/zakhid-mozhe-suttievo-zmenshyty-dopomohu-ukraini-iaakshcho-ne-budena-lezhnykh-rozsliduvan-koruptsii-yurchyshyn>

³ Botirjon Ruzmetov. Violation of human rights as the basis for the threats to international security. *Law and Safety*. 2021. № 4 (83). P. 178–184. doi: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.18>

політична безпека (користування політичними та громадянськими правами, а також свобода політичного вираження); суспільна безпека (забезпечення дотримання звичаїв, традицій, виживання етнічних груп та їх матеріальне забезпечення); особиста безпека (фізичний захист населення від тортур, війни, злочинності, жорстокого поводження, домашнього насильства тощо); економічна безпека (свобода від злиднів); продовольча безпека (кожна людина повинна мати доступ до достатньої кількості їжі у будь-який час); безпека здоров'я (доступ до медичного обслуговування та профілактика захворювань); екологічна безпеки (захист від забруднення та інших екологічних небезпек)¹. Як бачимо, особистій безпеці приділяється належна увага. Концепція фокусується на людині як на основному джерелі безпеки і перетворює державну безпеку на засіб її захисту.

Особисту безпеку людини можна розглядати як поняття, що включає все, що покращує якість життя людей та суспільства у різних вимірах – політичному, економічному, соціальному, екологічному тощо. Так, у політичному вимірі особиста безпека можлива, якщо відсутні фальсифікації на виборах, прийняття рішень на всіх рівнях влади є ефективним, принципи управління не порушуються, уряд не вдається до насилля стосовно окремих осіб, дотримуються стандарти прав людини, влада вживає належних заходів у боротьбі з тероризмом, населення користується конституційно проголошеними правами і свободами, держава захищає та розширює права та можливості людей, забезпечує їх основні потреби та не здійснює проти них жодних утисків. В економічному вимірі особиста безпека передбачає подолання безробіття та бідності, належне забезпечення продовольством. У соціальному вимірі особиста безпека неможлива без юридичної рівності, соціальної справедливості, суспільної злагоди, здатності влади протистояти будь-якому насиллю, поширенню хвороб та

¹ Human development report. 1994. *Published for the United Nations Development Programme (UNDP)*. New York Oxford Oxford University Press 199. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1994encompletenostatsspdf.pdf>

епідемії¹. В екологічному вимірі безпека передбачає стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення загроз для здоров'я людей, що гарантується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних екологічних, політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів². Прояви корупції на будь-якому етапі вказаних заходів зводять нанівець усі зусилля як уряду, так і суспільства та кожного громадянина.

Корупція є новим різновидом експлуатації, загрозою правам і свободам. Майже всі транснаціональні загрози, зокрема торгівля людьми, тероризм, торгівля зброєю пов'язані з корупцією, без якої вони неможливі. Корупція справляє негативний вплив на людей, які змушені жити в корумпованому світі. Вона підриває демократію, верховенство закону, перешкоджає ефективному наданню державних послуг та зводить нанівець сподівання людей на безпеку, без якої неможливо повною мірою реалізувати права і свободи людини.

З огляду на важливість свободи для розвитку соціуму, потребує уточнення співвідношення понять «свобода» і «право». Право з точки зору філософії являє собою соціальне (або природно-соціальне) явище, сукупність етичних цінностей (справедливість, гарантованість, порядок, моральність і т. ін.), що первинно тримаються на ідеї рівності. Рівним обов'язкам повинні відповідати рівні права. Право у загальному вигляді є претензією людини на певні матеріальні та духовні блага, в тому числі й на те, щоб вона мала певну автономію, яку іноді називають особистим простором. Зрозуміло, під правом тут мається на увазі не соціальний інститут, не регулятор суспільних відносин, а суб'єктивне право. Тут свободою буде міра дозволеної поведінки,

¹ Ahmed Mohamed Hassan. The impact of corruption on the human security of societies in transition (Iraq case study since 2003). *Review of Economics and Political Science*. 2020. 13 May. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/REPS-06-2019-0092/full/html>

² Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України. № 1264-XII: станом на 08 жовт. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

здійснюваної у сфері уповноваженої особи через обов'язки інших осіб. Саме суб'єктивне право абсолютно обґрунтовано пов'язується зі свободою, оскільки воно є мірою свободи. За словами І. Канта, право є обмеженням свободи кожного за умови згоди його зі свободою всіх інших, наскільки це можливо за певним загальним законом¹. В об'єктивному ж плані свободу слід розуміти як встановлення певних кордонів, за межами яких суспільство й держава не можуть впливати на особистість, втручатися в її життя. Свободу в праві (юридичну свободу) можна визначити як юридично закріплену в нормативних актах можливість певної поведінки людини (свобода слова, свобода віросповідання, свобода пересування тощо). Це визначення стосується об'єктивного розуміння свободи. Соціальною основою права є визнання автономії особистості. Розуміння права як міри та форми свободи показує можливість розкриття пріоритету людської особистості у складній структурі соціальних явищ. Право – це формальна свобода, формальна рівність людей. Правова рівність робить свободу можливою та дійсною у загальній нормативно-правовій формі, у вигляді певного правопорядку.

Виникає питання щодо критеріїв розмежування права і свободи (в суб'єктивному сенсі). Таким критерієм може бути наявність чіткого механізму реалізації права. Адже право, на відміну від свободи, зазвичай передбачає наявність конкретної сфери застосування нормативного акту, юридичного механізму його реалізації. Слід визнати, що термін «свобода», на відміну від права на щось, передбачає більш широкі можливості індивідуального вибору, не окреслюючи його конкретного результату.

Можна також розмежовувати ці поняття за критерієм наявності обов'язків інших осіб для реалізації прав і свобод. Свобода співвідноситься з простим дозволом, вона не забезпечена юридичним обов'язком, крім обов'язку всіх і

¹ Kant I. Zum ewigen Frieden. Mjt Ergänzungen aus Kants übrigen Schriften und einer ausführlichen Einleitung über die Entwicklung des Friedensgedankens herausgegeben von Karl Vorländer Zweite Auflage. Leipzig. Verlag von Felix Meiner. 1919. <https://core.ac.uk/download/pdf/33020979.pdf>

кожного утримуватись від скоєння будь-яких діянь, що порушують цю свободу. Тобто це свобода від чогось, або негативна свобода. У праві ж права однієї особи забезпечені обов'язками іншої особи. Право зазвичай реалізується через відповідні обов'язки держави чи іншого зобов'язаного суб'єкта вчинити якусь позитивну дію для реалізації відповідного права, вказуючи при цьому на зобов'язану особу. Право тут співвідноситься з кваліфікованим дозволом і урівноважене чимось обов'язком позитивної дії, що забезпечує це право¹.

Свобода особистості з точки зору права визначає статус людини у державі та суспільстві. Вона може проявлятися на різних рівнях. Перш за все свобода проявляється як свобода волі – внутрішня характеристика особистості, притаманна їй від народження. Саме завдяки свободі волі людина усвідомлює свою відповідальність за власні діяння, скеровує власну поведінку, відповідно може бути суб'єктом права, що вчиняє юридично значимі діяння.

На наступному рівні свобода особистості постає як правова характеристика, що визначає рівень правових можливостей особистості, її статус у державі, становище у суспільстві. Індивід, як носій свободи, на цьому етапі протистоїть суспільству, має власні інтереси, які не збігаються з інтересами спільноти, та засоби реалізації вказаних інтересів. При цьому індивід має дотримуватись певних принципів, норм та правил поведінки. На даному етапі реалізується негативний метод регулювання суспільних відносин, індивід має так звану негативну свободу, а саме свободу від загроз різного характеру, можна сказати, що отримує певні гарантії безпеки від діянь інших осіб та сваволі держави. Індивід набуває статусу людини і громадянина, що має право на життя, гідність, свободу слова, юридичну рівність, інші права і свободи, гарантовані державою. Отримавши гарантії особистої безпеки, людина отримала

¹ Шафалович А.А. Некоторые аспекты современного понимания свободы в праве. *Teisė. Vilnius university law Journal*. 2019. Vol. 113. P. 214–223. DOI: <https://doi.org/10.15388/Teise.2019.113.13>

право на власні діяння, тобто свободу діяти відповідно до своїх інтересів.

Нарешті, третій рівень свободи особистості виявляється у діяльнісній характеристиці індивіда. Ця діяльність реалізується на нормативно-правовому рівні за допомогою позитивного методу регулювання суспільних відносин. Індивід отримує певні блага, свободи, бере участь у суспільних справах, реалізує конкретні особисті, політичні, економічні та культурні права і свободи. Тобто свобода стає основоположним принципом усіх сфер життєдіяльності суспільства.

Таким чином свободу індивіда можна розглядати як взаємозв'язок волі, думок і діянь людини. При цьому воля у праві розглядається саме як вільна воля, яка протиставляється нічим не зв'язаній сваволі. Показником ступеня свободи є право. Свобода може бути виражена лише в праві. Відповідно критерієм правового закону є обсяг свободи, а право є мірилом свободи. Якщо відсутнє право, то відсутня й можливість захистити свободу, створити умови її реалізації. Свобода є реальною лише за наявності правової форми свого вираження.

Отже, свобода людини неможлива без права, без законодавчої форми її реалізації¹. Будучи правовою категорією, свобода має певні ознаки: наявність ряду меж, встановлених державою у законодавчому порядку; можливість суб'єкта робити вибір – діяти або не діяти; можливість обирати між кількома можливими варіантами поведінки.

Свободу з точки зору права можна розглядати як юридично закріплену в нормативних актах можливість певної поведінки людини (свобода слова, свобода віросповідання, свобода пересування тощо). Це об'єктивне розуміння свободи.

Індивід, що користується свободою, не повинен порушувати як права і свободи інших осіб, так і суспільні цінності, такі як національна безпека, громадський порядок, моральність тощо.

¹ Tymoshenko V., Bondar S., Ivanchuk N. Human freedom in the legal dimension. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2023. Vol. 13 (1). P. 9–17. DOI: 10.56215/naia-chasopis/1.2023.09

Права і свободи людини і громадянина мають бути захищені від сваволі держави, яка у законі має встановити можливі підстави та межі свого втручання у вказані права і свободи.

Свобода неможлива без юридичної рівності, без єдиного масштабу та рівної міри свободи. Свобода не лише не суперечить рівності (а саме правовій рівності), навпаки, вона може бути реалізована лише за допомогою рівності та втілена у цій рівності. Свобода людини з точки зору права є рівною для всіх, вона визначається законом, який поширюється на всіх і кожного.

Свобода, не обмежена рамками закону як правового імперативу, що визначає межі практичної діяльності, перетворюється на свавілля, втрачає правовий характер і призводить до тоталітарного режиму. Відповідно реальна свобода не може бути безмежною.

Право є дієвим інструментом, що сприяє досягненню особистістю (спільнотою, суспільством загалом) стану справжньої свободи.

Післямова

Підсумовуючи результати проведеного дослідження можемо констатувати, що соціологічне поняття держави і права розширює сферу політико-правових явищ і відносин, які позначаються термінами «держава» і «право».

Називаючи елементами держави підвладну територію, підвладне населення і суверенну владу, соціологічна теорія держави орієнтується на фактичні відносини володарювання. Для прихильників соціологічного розуміння держави законна форма влади, її наявність або відсутність не завжди має вирішальне значення. Зазвичай соціологічні теорії держави лише припускають, що повноваження державної влади регламентовані законом. Сутністю влади визнається сила. Головне її завдання – вирішення спільних справ населення.

Кожна із соціологічних теорій держави має свою специфіку. Так, в органічних теоріях держави пріоритетне місце посіли закони біології. При цьому цілком ігнорувалося значення особистості та індивідуальної волі. У теоріях держави, що орієнтувались на соціал-біологізм, держава розглядалась як живий організм, подібний до біологічного організму. Іноді ці поняття навіть ототожнювалися. Найповнішою мірою такий підхід до держави проявився в тих біоорганічних теоріях, що орієнтувались на розуміння суспільства як надорганізму, на еволюційну біологію. Держава досліджувалася не як проста сума окремих індивідів (клітин), а як надіндивідуальна цілісність. Як ціле, держава набуває нових якостей. Функції частин можна зрозуміти лише через функції цілого, до якого вони належать. За задумом теоретиків органічної школи, порівняння держави з біологічними організмами повинно було допомогти усвідомленню будови (анатомії) і функцій (фізіології) держави, її органів (інститутів) і елементів (індивідів). В основі такої методології закладено уявлення про єдність законів еволюційного процесу, що на певному етапі переходить від індивідуальних організмів до створення надорганізмів, тобто спільнот.

Органіцистські теорії держави, які іноді ототожнюють з органічними, аналогій між державою і живим організмом не

проводили. Моністичні уявлення щодо суспільства і держави доповнювались положенням про те, що держава є організуючою ланкою суспільства. Властивості держави тут виводили із загального принципу організованості. Принцип же організованості лише в деяких теоріях зводиться до фактичної подібності проявів держави та організмів. Більшість органіцистських теорій виходили з того, що саме держава організує економічний і суспільний лад, забезпечує вирішення спільних справ. Соціальна, економічна і політична функції держави виступають у цих теоріях основними елементами структури держави, від них залежить стан суспільства загалом. В органіцистських теоріях, на відміну від органічних, діяльність держави не являє собою діяльності самодостатньої, такої, яка в собі знаходить мету і засоби існування. Цим органіцистські (організаторські) теорії держави відрізняються від органічних.

У психологічних теоріях держави природно-науковий стиль мислення оголошувався єдино прийнятною формою розумової діяльності. Наука сама собою визнавалась єдиною силою соціальних перетворень. Предмет дослідження обмежувався емпірично даним. Феноменалізм і агностицизм виключає сутнісний та аксіологічний підходи.

Психологічна школа в державознавстві представлена трьома течіями. Представники індивідуального психологізму виходили з того, що політико-правові явища і процеси обумовлюються дією індивідуальних психічних факторів, а тому пояснювати їх слід паралельно з аналізом психіки індивіда, передусім через аналіз емоцій, які у своїх природних проявах мають сепаратистську спрямованість, оскільки в людині переважають егоїстичні прагнення. На думку прихильників групової течії, пояснювати політико-правові явища є можливим лише з позицій психології групи (колективу). Цей напрям використовує як об'єктивний, так і суб'єктивний метод, який означає, що сукупні інтереси людства є вихідним моментом і виправданням для будь-якого пізнання. Вирішальна гносеологічна роль відводиться колективу. Представники соціетальної течії розглядали

психіку індивіда як продукт суспільства і прагнули пояснити політико-правові явища з позицій суспільної психології і соціології. При цьому подолання природних людських афектів, їх сепаратистської спрямованості проголошувалось обов'язковою умовою досконалого суспільства і держави. Соціально-психологічні теорії стверджували, що цілісність держави полягає в колективному розумі, свідомості, волевиявленні як самостійній реальності, що не зводиться до свідомості індивідів, які входять до даної держави.

Відмітна ознака плюралістичних теорій держави – це тенденція до інтеграції різних методологій. Плюралістичний (синтетичний) підхід до розуміння держави дав можливість розглядати державу з одного боку як складні правовідносини, з іншого – як єдиного суб'єкта права, юридичну організацію, або юридичну особу, що діє у зовнішніх та приватноправових відносинах.

Плюралістичні теорії розроблялись переважно представниками ліберальної течії, які значною мірою виходили з положень інституціональної школи (Л. Дюгі, М. Оріу та ін.). Вказані теорії ігнорували дійсну роль держави – уряд визнавався арбітром, що підтримує рівновагу. Більшість прихильників даного напрямку дотримуються думки, що суспільні колективи є установами інтегративними, вони забезпечують єднання суспільства в державу. Держава є всеохоплюючою соціальною організацією, діяльність якої розглядається як нескінченні соціальні рівноваги, поєднані у складну систему. Насилля найчастіше виключалось із плюралістичної системи, яка ототожнювалась із демократією.

Представники соціологічної теорії держави в своїй більшості перебували під впливом неокантіанства. Одні з них намагалися створити соціологічну гносеологію, інші наближались до філософського ірраціоналізму, деякі розробляли варіанти індивідуального психологізму. Однак усіх їх об'єднувало принципове заперечення механістичної теорії суспільства, що поєднувалось з протиставленням наук про природу наукам про дух, з положеннями етики про подвійність буття і проблемою належності (цінностей).

Отже, прихильники соціологічної теорії держави обґрунтували думку, що держава виникає на базі суспільства і в межах суспільства, її виникнення обумовлене потребами суспільства. Розвиток держави також відбувається під впливом суспільства. Держава завжди є результатом діяльності людей. Відповідно яке суспільство, така й держава. Це завжди результат розвитку інтелекту людини та культури суспільства загалом.

Основні соціологічні теорії права сформувалися в межах соціологічного позитивізму, який розглядав державу і право в контексті їхнього взаємозв'язку та обумовленості соціальними факторами, тлумачачи їх як результат діяльності людини, реалізації її інтересів та волевиявлення. На початку XX ст. в теорії права вже існувала впливова соціологічна школа, заснована на соціологічному типі праворозуміння, у рамках якого розглядається «живе право» (Є. Ерліх, Г. Канторович), право постає як політична та юридична форма реалізації інтересу, закріпленого в праві (Р. Ієринг), право трактується як юридично захищений порядок суспільних відносин (С.А. Муромцев), є способом розмежування соціальних інтересів (М.М. Коркунов), психічними переживаннями імперативно-атрибутивного характеру (Л.Й. Петражицький), формою вираження соціальної солідарності (М.М. Ковалевський) та ін. У галузевій юриспруденції соціологічні дослідження здобули найбільший розвиток у кримінальному праві, започаткувавши новий підхід у вивченні злочину як соціального явища, що має глибоке коріння в історичному житті народу і в масі інших навколишніх явищ. Злочин і покарання стали розглядати як функцію соціального захисту (П.О. Сорокін).

На початку XX ст. право вже не всі зводили до раціоналістичних природних прав, або до нормативних наказів держави. Стало неможливим трактувати право як таке, що нібито існує поза суб'єктами соціальної взаємодії, його стали розглядати через призму відносин між суб'єктами. Такий підхід відкривав нові можливості для бачення права, яке виявилось нерозривно пов'язаним із внутрішнім світом

людини, світом її цінностей (у розкритті цього аспекту праворозуміння велика заслуга Л.Й. Петражицького). Право також потребувало об'єктивації та соціальної гарантованості своїх претензій на управління поведінкою. Це передбачало відмову як від індивідуалістичних правових побудов класичної природно-правової школи, так і від соціолого-статистського розчинення особистості в суспільстві та державі.

Соціологічна теорія права зустріла опір не лише зі сторони прихильників формально-догматичної юриспруденції. Критика соціологічного позитивізму звучала також з вуст представників школи «відродженого» природного права, які справедливо звертали увагу на те, що в рамках соціологічного праворозуміння відсутні критерії відмежування права від інших соціальних регуляторів, що діють на практиці.

До спірних моментів соціологічної теорії можна віднести загрозу розмивання поняття права. Якщо під правом розуміти реалізацію законів, то втрачаються чіткі критерії правомірного та неправомірного, оскільки сама по собі реалізація може бути законною або незаконною. Також через перенесення центру тяжкості правотворчої діяльності на суддів та адміністраторів з'являється більше можливостей для свавілля судових та адміністративних органів. Відсутність міцної нормативної основи дозволяє вирішувати юридичні справи на користь економічно та політично сильного. Критики соціологічної теорії права змушені були визнати переваги пріоритету суспільних відносин як змісту над правовою формою.

Соціологічний підхід до права склався у вітчизняній науці на основі теоретичного осмислення досягнень західної соціологічної науки та результатів емпіричних юридико-соціологічних досліджень. Істотний вплив на цей процес мала школа юридичного реалізму, що сформувалась на початку ХХ ст. у США. Погляд на право як форму соціальної організації (запропонований школою юридичного реалізму) підкреслював його роль у конструюванні соціальної реальності, гармонізації інтересів за умов конфлікту, досягненні компромісу, задоволенні соціальних потреб, що

сприяє інтеграції соціальної структури. Право організує нормативну структуру суспільства, суспільну поведінку індивідів, сприяє легітимації нових соціальних інститутів.

Соціологічний підхід до правових феноменів передбачає визнання принципу соціального детермінізму. Цей принцип вимагає виходити з того, що весь комплекс причин, умов, передумов та підстав права перебуває в межах соціального світу. В соціологічній методології іманентно міститься презумпція пріоритету цілого над частиною, соціуму над індивідом, а право сприймається як знаряддя забезпечення цієї презумпції.

Соціологічна теорія права переважно розглядає останнє як емпіричне явище, яке слід шукати не в нормі чи психіці, а в реальному житті, воно виникає й діє в процесі реалізації нормативних актів. Право складають юридичні дії, юридична практика, правопорядок, застосування законів тощо. Загалом сутність соціологічної теорії права зводиться до того, що центральним поняттям правопорядку є поняття праводомагання, що, у свою чергу, зводиться до певного інтересу, який може бути забезпечений засобами права. Тобто право – це реальна поведінка суб'єктів правовідносин, сукупність дійсних взаємин у суспільстві щодо інтересів окремих суб'єктів права. Соціологічна теорія розглядає право як результат впливу соціальних факторів на систему норм права та зворотний вплив цієї системи на задоволення соціальних потреб людей. Отже, в основі розуміння права тут лежить соціальна його природа.

Розвиток суспільства, як і процес побудови правової держави, завжди супроводжується виникненням суперечностей. Саме держава повинна дбати про те, щоб ця боротьба в суспільстві велась в цивілізованих формах, щоб за допомогою правових засобів утвердити автономію і абсолютну цінність особи, узгодити її інтереси з інтересами соціуму.

Можна констатувати, що для успішного функціонування державного ладу на засадах правової державності необхідна організація управлінських структур, які не залежать від

наслідків міжпартійної боротьби й діяльність яких буде спрямована в основному на обслуговування найбільш елементарних і найбільш поширених у суспільстві групових та індивідуальних потреб, досягнення компромісу та уникнення суспільних потрясінь.

Основною метою громадянського суспільства має бути сприяння розвитку людини з її суб'єктивними інтересами. Ця мета співпадає з метою держави і права.

Сучасна соціальна держава може інтерпретуватися як така, що заснована на праві, має розвинену економіку та громадянські права, ефективно здійснює всебічну соціальну політику та забезпечує гідний рівень соціального та матеріального благополуччя всім громадянам з метою підтримки політичної та соціально-економічної стабільності у суспільстві.

Вузьконормативний підхід до визначення поняття права, за якого останнє розглядали як систему норм, встановлених або санкціонованих державою, які виражають волю держави і забезпечуються державою, давно вже втратив актуальність і майже всіх своїх прихильників.

Згідно з поглядами представників широкого підходу, право є сукупністю норм, ідей та відносин, яка встановлює підтримуваний засобами влади порядок організації, контролю та захисту людської поведінки. Отже, суспільні відносини також формують право. Соціологічна теорія зосереджує увагу не на формально встановленій у законі нормі, а на тих нормах, які використовуються в реальному житті та мусять впливати на законодавця.

Однією з ознак правової та соціальної держави є захист прав людини. Останні є нормативно вираженими можливостями щодо реалізації законних інтересів людини, що забезпечуються державою і суспільством, загальнолюдською цінністю, конструктивним елементом демократичних політико-правових систем. Держава може тимчасово обмежити права людини за дотримання принципу законності та умови необхідності та пропорційності обмежень поставленим меті. При цьому населення не повинно зазнавати

зловживань із боку представників влади та будь-яких інших осіб під час таких обмежень, які можуть мати місце лише на підставі закону.

Таким чином, правова норма має бути справедливою, законною та ефективною, а держава – правовою та соціальною. Звісно, на практиці кожен із названих параметрів може вступати у суперечність з іншими параметрами. За будь-яких умов право та держава мають підтримувати соціальну рівновагу шляхом соціалізації індивідів у межах спільних цінностей та інтересів, що формалізовані у вигляді нормативних моделей поведінки з метою усунення правопорушень, репресивного контролю за правопорушниками, запобігання загрозам щодо безпеки, добробуту суспільства і якості життя громадян, досягнення реальної свободи та справедливості.

Наукове видання

Тимошенко Віра Іванівна,

доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ

СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Монографія

Комп'ютерна верстка: *О.С. Бондаренко*

Підп. до друку 02.01.2024. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 14,65. Зам. № 0201-24.

Наклад 300 прим.

Видавець і виготовлювач ТОВ «7БЦ»

03067, м. Київ, вул. Олекси Тихого, 84

e-mail: 7bc@ukr.net, тел: (044) 592-00-80

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5329 від 11.04.2017